

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

**БАБЕНКО
РОМАН ВІКТОРОВИЧ**

УДК 94 (100) “12” – 057.66

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЗОЛОТОЇ ОРДИ ТА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСИ
В XIII СТ.**

Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Стрельський Геннадій В’ячеславович

Київ-2004

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	3
Вступ.....	4-11
Розділ 1. Історіографія та джерела дослідження.....	12-54
Розділ 2. Утворення Золотої Орди	
2.1. Розширення імперії Чингізхана в західному напрямку (1217-1223 рр.).....	55-68
2.2. Монгольський Західний похід 1226-1241 рр.	69-91
2.3. Адміністративно-політичний устрій Золотої Орди.....	92-101
Розділ 3. Військово-політичні взаємини між Золотою Ордою і Південно-Західною Руссю в XIII ст.	
3.1. Боротьба Данила Галицького проти Золотої Орди за незалежність та її наслідки.....	102-112
3.2. Спільні військові кампанії золотоординських ханів та князів Південно- Західної Русі	113-123
Розділ 4. Економічна політика Золотої Орди на землях Південно-Західної Русі	
4.1. Вплив монгольського завоювання на економічний розвиток Південно- Західної Русі.....	124-138
4.2. Використання Золотоординською державою економічного потенціалу Південно-Західної Русі	139-151
Розділ 5. Адміністративно-територіальна політика Золотої Орди щодо Південно-Західної Русі	
5.1. Землі Південно-Західної Русі у складі золотоординської держави...	152-166
5.2. Особливості управління Золотою Ордою підкорених руських земель..	167-179
Висновки.....	180-186
Список використаних джерел та літератури.....	187-206
Додатки.....	207-242

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АО – Археологические открытия

АП – Археологічні пам'ятки УРСР

ВИ – Вопросы истории

ИТУАК – Известия Таврической Ученой архивной комиссии.

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения

ЗВОРАО – Записки Восточного отделения Русского археологического общества

КСИА – Краткие сообщения Института археологии Академии наук АН СССР

Труды ГИМ – Труды Государственного исторического музея

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей

УСЭ – Украинская советская энциклопедия

УІЖ – Український історичний журнал

СА – Советская археология

САИ – Свод археологических источников.

СИЭ – Советская историческая энциклопедия

ВСТУП

Актуальність теми. Монгольські завоювання стали переломним періодом в історії багатьох країн Азії та Європи. Під ударами монгольських військ полягли кочові народи і держави Далекого Сходу й Дешт-і-Кипчаку, Середньої Азії тощо. Хвиля монгольських завоювань прокотилася і по Русі, що надовго включило її до сфери безпосереднього впливу могутньої монгольської держави – Золотої Орди. Близькість могутнього й небезпечного сусіда не могла не позначитися на давньоруському суспільстві і проявилася як в політичному, так і у економічному житті Давньої Русі.

У дослідженнях, присвячених історії Русі періоду монгольського панування, є недостатньо розроблена тема, пов'язана із взаємовідносинами, що виникли між її південно-західними землями (Київщина, Галичина, Волинь, Поділля) і Золотою Ордою в XIII ст. Це було зумовлено традиційно спрощеним підходом в історіографії до історії руських земель цього регіону: він передбачав або його повний занепад після погрому 1240-1241 рр., або на терени Південно-Західної Русі просто переносилася схема відносин між Золотою Ордою та Північно-Східною Руссю. Таким чином, характер відносин між Золотоординською державою та Південно-Західною Руссю залишався невизначеним. Між тим, наявні джерела дають можливість досить предметно досліджувати проблему. Висвітлення особливостей цих взаємовідносин допоможе з'ясувати характер впливу монгольських завойовників на етнічну ситуацію у Південно-Східній Європі, дозволить розкрити причини відмінностей у долі східнослов'янських народів, які потрапили під вплив Золотої Орди. Розкриття економічних та політичних зв'язків між Золотою Ордою і Південно-Західною Руссю допоможе, на наш погляд, глибше зрозуміти історію взаємовідносин між кочівниками та осілим населенням Східної Європи у середньовіччі. Дані дисертаційного дослідження можуть бути використані і для вирішення етнічних питань на сучасному етапі розвитку України. Адже в

роботі акцентується увага на співіснуванні двох різних суспільств – осілого та кочового, яке було не лише сповнене конфліктами, а й носило взаємовигідний характер впродовж XIII ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова 25 лютого 1999 р., протокол №7. Робота є невід'ємною складовою наукового напрямку НПУ імені М.П. Драгоманова “Дослідження проблем гуманітарних наук” та проблеми кафедри загальної історії історичного факультету “Проблема гуманізму та духовності в процесі викладання курсів загальної історії”, які входять до основних наукових напрямів тематичного плану НПУ імені М.П. Драгоманова, що затверджений Радою університету 28 грудня 2000 року протоколом №5.

Мета дослідження. Зважаючи на актуальність та недостатній рівень розробки теми в історіографії, в дисертації представлена спроба визначити особливості двосторонніх відносин між Південно-Західною Руссю і Золотою Ордою впродовж XIII ст.: в економічній, політичній та військовій сферах. Автор прагнув вивчити й узагальнити широкий комплекс проблем та розкрити обрану тему із залученням писемних, археологічних та нумізматичних джерел, що раніше не використовувалися у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях.

Реалізація поставленої мети досягається шляхом вирішення кількох взаємопов'язаних завдань:

- з'ясувати рівень дослідженості проблеми в історіографії;
- встановити причини монгольського вторгнення в Східну Європу та підґрунтя конфлікту між Монгольською імперією і Руссю в першій чверті XIII ст., та визначити їх наслідки. Висвітлити особливості завоювання монголами Південно-Західної Русі у 1240-1241 рр. і з'ясувати масштаби руйнувань даного регіону та характер опору агресорам;
- визначити особливості виникнення держави “Золота Орда”, та з'ясувати специфіку її адміністративно-політичного устрою;

- розкрити особливості військово-політичних відносин між Золотою Ордою та Південно-Західною Руссю. Підкреслити їх залежність від внутрішньополітичної ситуації у Золотій Орді та Монгольській імперії. Встановити характер опору Данила Галицького ординським вторгненням в межі Південно-Західної Русі в середині XIII ст. Дослідити історію становлення русько-монгольських військових відносин упродовж другої половини XIII ст., розкрити специфіку спільних походів руського й ординського військ на територію Західної Європи;
- визначити особливості економічної політики Золотої Орди на землях Південно-Західної Русі. Встановити ступінь впливу монгольського завоювання на стан сільського господарства, ремесла і торгівлі Південно-Західної Русі в XIII ст. Розкрити основні напрями використання економічного потенціалу руських земель монгольською владою;
- з'ясувати специфіку адміністративно-територіальної політики Золотої Орди щодо Південно-Західної Русі. Розкрити процес переходу руських земель під безпосередню владу ординської адміністрації, та з'ясувати форми організації золотоординської влади на землях Південно-Західної Русі.

Відповідно до поставлених завдань, *об'єктом дослідження* є взаємовідносини Золотої Орди і Південно-Західної Русі в XIII ст.

Предмет дослідження – економічні, політичні і воєнні стосунки Золотоординської держави та Південно-Західної Русі в XIII ст., які визначаються в комплексному аспекті.

Методи дослідження. Критичний аналіз джерел та наукової літератури покладено в основу логічного пізнання суспільних процесів, що відбувалися в Золотій Орді і Південно-Західній Русі впродовж XIII ст.

1. Історико-порівняльний метод дав змогу підкреслити специфіку відносин Золотої Орди з Південно-Західною Руссю.
2. Методом синхронізації досліджувалися історичні події у різних етнополітичних об'єднаннях, що вплинули на розвиток взаємин між Золотою Ордою і Південно-Західною Руссю.

3. Реконструктивний метод допоміг у хронологічному порядку розглянути розвиток політичних, економічних і військових взаємовідносин, які недостатньо розкриті в руських джерелах.
4. Системний метод базується на принципах наукової об'єктивності та конкретного історичного аналізу суспільних явищ і подій, який вимагає висвітлення минулого в загальноцивілізаційному контексті, теоретичних положень про основи розвитку суспільства, сучасного наукового розуміння діалектики взаємин осілого та кочового суспільств з залученням даних інших наук.
5. Використання картографічного методу дозволяє вирішити військово-політичні аспекти проблеми, що досліджуються в дисертації.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що автор, спираючись на нові підходи, переосмислюючи критично історіографію та джерела, робить спробу наукового аналізу взаємовідносин між Золотою Ордою та Південно-Західною Руссю в XIII ст.

В дисертації обґрунтовується новий погляд на розвиток відносин між Золотоординською державою і Південно-Західною Руссю. Зокрема, представлено нову модель русько-монгольських відносин не характерну для інших земель Русі та домініонів Золотої Орди. Зроблено спробу об'єктивно визначити прояви монгольського завоювання на Південно-Західну Русь. Заперечується ймовірність економічного занепаду та обезлюднення південно-руських земель. У контексті перегляду характеру монгольського впливу підкреслюється новизна встановлених причин сепаратистських рухів у регіоні. В дисертації вперше подається аналіз розвитку воєнних відносин між Золотою Ордою і Південно-Західною Руссю впродовж XIII ст. Ці дані супроводжуються широким картографічним матеріалом, де вперше зображено схему маршрутів монгольських вторгнень у Європу в другій половині XIII ст. Дана дисертація є першим комплексним дослідженням, у якому критично переглядаються стереотипи трактування історії взаємовідносин між Золотою Ордою та Південно-Західною Руссю.

Джерельна база дослідження включає в себе писемні, археологічні та нумізматичні дані. Писемні джерела складаються з опублікованих літописів, хронік і творів східних авторів (арабські, перські, сірійські, монгольські, вірменські, візантійські), руських літописів (Іпатіївський, Лаврентіївський, Никонівський та Новгородський літописи), західноєвропейські хроніки (англійські, польські, далматинські тощо), записки мандрівників (свідчення Карпіні, Рубрука, Юліана) та оригінальний твір Роджера Бекона. Окрім того використані папські послання до галицьких князів.

Археологічні дані представлені опублікованими даними розкопок Києва, Переяслава-Хмельницького та літописних міст: Ізяславля, Болохова, Плісненська, Комарівського поселення, поселень Середнього та Нижнього Придніпров'я, що продовжували існувати в золотоординський час. Також використані матеріали розкопок ординських пам'яток Поволжя і північного Причорномор'я.

Нумізматичні джерела представлені джучідськими монетами.

Хронологічні межі дисертації охоплюють XIII ст. До початку XIII ст. відносяться перші спроби розширення меж монгольської держави в західному напрямку. Закономірним наслідком цього вторгнення стала битва на р. Калка у 1223 р. Верхня хронологічна межа – рубіж XIII-XIV ст., коли внаслідок внутрішньої боротьби загинув темник Ногай, який у процесі створення “своєї” монгольської держави, поширив вплив на Південно-Західну Русь.

Територія дослідження визначається кордонами Золотої Орди і Південно-Західної Русі. Ужитий у дисертації термін “Золота Орда” стосується монгольської держави, що виникла в Поволжі під орудою роду Джучідів. Поняття “Південно-Західна Русь”, охоплює територію від Правобережжя Дніпра до західних кордонів Галицько-Волинської Русі. Північний кордон її співпадає з північними межами Волинського і Київського князівств. Лінія південного кордону проходить від Запоріжжя через Центральне Поділля до середньої течії Дністра.

Практичне значення. Використаний у дисертації конкретно-історичний матеріал може бути використаний дослідниками при написанні наукових праць із вказаної та суміжної тематики, при підготовці монографій, навчально-методичних посібників, для розробки нормативних та спеціальних курсів із історії України та Росії, Середньовічного Сходу, теорії та практики міжнаціональних та міжнародних відносин. Картографічний матеріал дозволить більш поглиблено викладати курс середньовічної історії в школі і вищих навчальних закладах. Проведена в дисертації систематизація монгольського звичаєвого права дозволить розширити фактологічну базу курсу “Історія політичних і правових вчень”.

Особистий внесок здобувача в актуальність. Всі опубліковані статті автора написані ним одноосібно.

Апробація роботи. Основні положення і висновки дослідження викладено у публікаціях автора у фахових виданнях. Дисертація була обговорена на засіданні кафедри історії слов'ян і народознавства історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова та на засіданні відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України. Результати дослідження також були оприлюднені на:

1) Міжнародній конференції “Слов'янські народи у Другій світовій війні”, проведених на базі кафедри історії слов'ян і народознавства історичного факультету НПУ імені М.П. Драгоманова 4-5 травня 2000 р.

2) III Міжнародній науковій конференції “Історія та культура Лівобережної України”, проведеної історико-правознавчим факультетом Ніжинського державного педагогічного університету ім. М. Гоголя 25 – 26 жовтня 2001 р.

Окремі положення дисертації були використані автором при викладанні спецкурсу “Взаємовідносини Золотої Орди і Південно-Західної Русі в XIII ст.”

Основні результати дослідження відображено у таких публікаціях:

1. Бабенко Р. В. Прикордонні землі Південно-Західної Русі і Золотої Орди (друга пол. XIII - перша пол. XIV ст.) // Історія в школі, 2000, № 3. –

С. 6-11.

2. Бабенко Р. В. Радянська історіографія Київської Русі в 40-х рр. XX ст.// Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Слов'янські народи в Другій світовій війні. Збірка наукових праць. – К., 2000, вип. 6. – С. 36-43.
3. Бабенко Р. В. Загадковий руський князь у війні половців з сельджуками 1221-1222 рр. // Наукові записки: Збірник наукових статей національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К.: НПУ, 2001, вип. XL. – С. 31-34.
4. Бабенко Р. В. Монгольська адміністративна система на Русі // Вісник: Збірник наукових статей викладачів, докторантів, аспірантів, національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова / Укл. П. В. Дмитренко, Л. Л. Макаренко, О. П. Симоненко. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002, вип. 1. – С. 38-41.
5. Бабенко Р. В. Розвиток нових владних установ Золотої Орди на Русі // Наукові записки. Збірник наукових статей національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К., Переяслав-Хмельницький: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002, вип. 47. – С. 18-27.
6. Бабенко Р. В. Чернігівське князівство в боротьбі між половцями і турками-сельджуками за контроль над Судак (1221-1222рр.) // Література та культура Полісся. Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті. – Ніжин. НДПУ, 2002, вип. 17. – С. 57-61.
7. Бабенко Р. В. Монгольська податкова система на Русі в XIII ст. // Наукові записки. Педагогічні та історичні науки. Збірник наукових статей національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К.: НПУ, 2002, вип. XLVII. – С. 269-277.
8. Бабенко Р.В. Боротьба народів з монгольською агресією в Східну Європу у 1229-1236 рр. // Наукові записки. Педагогічні, історичні та фізико-математичні науки.: Збірник наукових статей національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К.: НПУ, 2002, вип. XLIX. –

С. 198-204.

9. Бабенко Р. Спільні воєнні кампанії князів Південно-Західної Русі та золотоординських ханів в останній чверті XIII ст. // Воєнна історія. – 2003. – № 1 (7) – С.77-83.
10. Бабенко Р.В. Західний напрямок монгольських завоювань у першій третині XIII століття // Вісник Луганського Державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка. (Історичні науки). – Луганськ, №6 (62), 2003. – С.5-18.

Структура дисертації відповідає поставленим меті й завданням. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, та списку використаних джерел та літератури. Обсяг рукопису – 206 сторінок. Перелік джерел і літератури складає 20 сторінок (289 найменувань). Дисертацію супроводжують додатки, які містять коментарі до статей монгольського законодавства, статистичні дані, карти й схеми, які коментують положення, викладені в дисертації (36 стор.).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Вивчення історії середньовічної Золотої Орди і Русі було традиційною темою російської й української історіографії. Однак у більшості праць Русь розглядалась як єдиний політичний організм, а тому вивченню її регіонів не приділялося особливої уваги. Не є винятком і взаємовідносини Золотої Орди і Південно-Західної Русі в XIII ст., які в історіографії досліджені недостатньо. Практично відсутні роботи, що мають спеціальним об'єктом дослідження дану тему. Більшість робіт, що описували події в Східній Європі, лише опосередковано і частково розкривали історію цих взаємовідносин. Південно-західний регіон Русі розглядався більшістю істориків у контексті історії Галицької Русі, князівств Північно-Східної Русі, Золотої Орди. Крім того, в більшості праць розглядалася лише політична сторона русько-монгольських відносин, і майже не розглядалося соціально-економічне життя на підвладних монголам руських землях. Однак, дослідники не могли повністю залишити по за увагою даний регіон, оскільки його значення для вивчення будь-якої проблеми, пов'язаної з історією Східної Європи, дуже велике. Недостатня розробленість досліджуваної проблеми пояснюється, головним чином, браком письмових джерел, використанням недосконалих їх перекладів або лише певної групи джерел без їх кореляції з іншими. Окрім того, мало застосовувався археологічний матеріал. Іншим чинником, що негативно впливав на стан розроблення теми, була політична ситуація в Російській імперії і пізніше – в СРСР, де пріоритетними були дослідження історії князівств Північно-Східної Русі у часи монгольського панування. В цей час надавалось великого значення ролі цього регіону в історії Давньої Русі і одночасно зменшувалося значення її південно-західної частини.

Всю історіографію з даної проблематики можна систематизувати за схемою: дореволюційна російська та українська, радянська та пострадянська, діаспорна і зарубіжна.

Російська історіографія

Проблема монгольського панування над Руссю привертала увагу істориків ще з початку XVIII ст. Першу кваліфіковану оцінку руської історії XIII ст. дає В. М. Татищев (1686-1750). Він вперше сформулював і використав методи критичної обробки джерельного матеріалу, тому його праця [162], одна з перших у науковій історіографії, базується на широкому колі джерел, серед яких були унікальні матеріали, що пізніше зникли [151. С. 61-68]. Оцінюючи монгольське завоювання, дослідник вказав на його негативне значення в історії Росії і південно-західного регіону включно. Цю точку зору підтримав історик, філософ М. М. Щербатов (1733-1790), прихильник монархічно-дворянського правління. Він, як і В. М. Татищев, висловив думку про занепад Південної Русі до кінця XIII ст. Обидва історики відстоювали тезу про зміцнення Північно-Східної Русі в боротьбі проти “монгольського ярма” [180].

Значну увагу дослідженню XIII – XIV ст. в історії Русі приділив М. М. Карамзін (1766-1826). В своїй загальній концепції руської історії він наслідував Щербатова. Дослідник запозичив схему істориків XVIII ст. і висловив тезу про Москву як спадкоємницю Києва. Занепад давньоруського “єдинодержавства” він пов’язував із монгольським нашествям, але саме йому приписав як заслугу поновлення самодержавства на Русі. Переміщення державного центру в Північно-Східну Русь, на думку дослідника, було зумовлене спокійним характером руського народу і “очікувальною” позицією князів по відношенню до монголів [98], [99]. М. М. Карамзін зробив спробу виявити причини монгольського вторгнення на територію Русі. На його думку, русько-монгольська війна, зокрема, битва на р. Калка була випадковою, адже монголи в 1223 р. шукали миру з Руссю. Взагалі, політику Чингізхана він порівнював з політикою римлян за його бажання давати мир усім підкореним народам [99. С. 494-516]. Війну, на думку вченого, спровокували саме руські князі, убивши монгольських послів. Слідуючи своїй схемі, дослідник навмисне зменшував значення південно-західного регіону Русі, яку вважав лише кордоном між Володимиро-Суздальським князівством і кочовиками. Водночас

він визнає Данила Романовича найвизначнішим політиком середини XIII ст. Карамзін відкидав можливість будь-якого впливу монгольських завойовників на культуру, законодавство, мову Русі, вказуючи, що вони лише загальмували, чи припинили культурний розвиток Русі [99. С. 237-238, 254].

Історична концепція М. П. Погодіна (1800-1875). виглядала як фатальний хід подій, де велика роль належить “провидінню”. Згідно його точки зору, історичні шляхи історії різних країн не були пов’язані між собою і йшли паралельно. Ця концепція повністю відбилась і на висвітленні подій середньовічної історії Русі. Як і Карамзін, Погодін дійшов висновку про етнічну спадковість між Київською і Московською державами [251. С. 70-92]. Він висловив “теорію двох потоків”. У її основі лежало припущення про те, що в золотоординський період населення Південної Русі, яке вже тоді складалося з великоросів, було частково винищене, а частково переселилося на північ, а на їх місце прийшли вихідці з Карпат, які етнічно відрізнялися від великоросів. Таким чином, він теж не висвітлював особливості розвитку Південно-Західної Русі в ординські часи.

У середині XIX ст. історична думка в Росії зазнала значного впливу ліберально-демократичного руху в Європі. Якщо осмислення історії Французької революції кінця XVIII ст. привело передову російську думку до висновку про спільність шляхів історичного розвитку Росії і Франції, то революція 1848 р. сприяла пошуку і обґрунтуванню особливостей історичного розвитку Росії, протиставленню його історії Європи. Нові ліберальні ідеї поширились в середовищі публіцистів та істориків, які належали до так званих слов’янофілів. Вони хоч і були монархістами за політичними переконаннями, але негативно ставилися до кріпосного права. Слов’янофільству протистояли “західники”, які вважали, що розвиток Росії має відбуватися за європейським зразком. До останніх належав С. М. Соловйов (1820-1879), найвидатніший російський історик середини XIX ст. На думку дослідника, монгольська навала тривала на Русі до 1266 р., після чого значно послабилася. Окрім того, за весь час свого панування монголи не чинили значного тиску на внутрішній устрій

Русі. Приділяючи головну увагу історії Північно-Східної Русі, Соловйов вважав, що Південно-Західна Русь через близькість до “поля” була не здатна стати державним осередком для Росії. Крім того, для цього регіону був характерний суспільний хаос: князі, міста, кочові союзні народи – всі жили самі по собі. Саме тому князі були не здатні до опору монголам і рятувалися на Заході. Для С. М. Соловйова Данило Романович був легковажним і недалекоглядним політиком [156. С. 453, 489, 571]. Та й самі південноруські війська були стрімкі в нападах, але не здатні до довготривалого бою. Все це, на думку дослідника, не тільки зумовило поразку руських військ на р. Калка від монголів, але й призвело до обезлюднення Південно-Західної Русі [157].

Ці позиції підтримав слов'янофіл М. Я. Данилевський (1822-1885), вважаючи, що нове піднесення державності для Росії з центром у Москві почалося з приходом татар. На його думку, “данництво” для Русі було легкою формою залежності від татар, оскільки культури завойовників і слов'ян були настільки різні, що монгольська влада не могла глибоко проникнути на Русь [72. С. 257].

Яскравий представник дворянсько-монархічного напрямку в історіографії Д. І. Іловайський (1832-1920) підтримав думку М. М. Карамзіна про значну роль монголів в утворенні Російської держави, а також відзначив їх значний вплив на політичний лад і національний характер руського народу. У С. М. Соловйова він запозичив ідею про вигідне географічне становище Москви в процесі утворення централізованої держави. Історії Південно-Західної Русі він не приділив великої уваги. Лише детально розглянув хід бойових дій монгольських і руських військ на р. Калка. Однією з причин поразки руського війська, на його думку, була погана проінформованість на Русі про події в Азії [209. С. 691-706].

Пошук нових методологічних принципів історичних досліджень знайшов найбільш цілісне відображення в працях видатного російського вченого В. О. Ключевського (1841-1911). Дослідник не надавав вирішального значення монголо-татарському ярму в об'єднанні Русі, як М. М. Карамзін, але і не ігнорував його, як С. М. Соловйов. Оцінюючи вплив монгольського завоювання на Русь, дослідник відзначив, що ординські хани не нав'язували Русі своїх

порядків, задовольнялися лише податками і не заглиблювалися у її внутрішні справи. Він підкреслив прогресивну роль Золотої Орди у гальмуванні процесу роздроблення князівств і початку консолідації Руських земель. В. О. Ключевський підтримав тезу своїх попередників стосовно обезлюднення Південної Русі. Вказував, що Наддніпрянщина, частина Чернігівщини після монгольського погрому перетворилися на незаселену пустелю. Проте це почалося ще в XII ст. у результаті війни з половцями і було лише прискорене монгольським погромом 1239-1240 рр. Ці території залишалися пустою до половини XV ст. Було зруйновано політичний і народногосподарський лад усього краю, і населення переселилося в землі північно-східної Русі [119. С. 256-263, 378].

Окрім робіт, присвячених загальній історії Русі, в середині – другій половині XIX ст. виходять спеціальні дослідження з проблем монгольського завоювання. Це, зокрема, дослідження В. А. Павловича [134] і М. М. Іваніна [90]. При написанні робіт дослідники користувалися широким колом джерел, але як і більшість вчених того часу, не уникнули багатьох фактологічних помилок. В. А. Павлович вважав, що Південно-Західна Русь постраждала від монголів не менше, ніж Північно-Східна. Він вказує на цілеспрямований характер походу монголів на Русь. М. М. Іванін відзначив, що монгольські війська були найкращими для свого часу у військовому, тактичному і стратегічному відношенні. Саме цим дослідник пояснює перемогу монгольських військ над військами князів Південно-Західної Русі на р. Калка і під час монгольського походу 1236-1240 рр. Дослідник визначає причини монгольських завоювань, склад їхніх військ тощо.

Публікацією джерел і висвітленням на їхній основі історії монгольських завоювань і внутрішнього становища Улусу Джучі займався І. М. Березін [189], [190]. Його роботи побудовані на широкій джерельній базі, що визначає їх особливу цінність. Для з'ясування особливостей монгольського управління підкореними народами, важливою є праця К. А. Стретонітського [159].

Особливо помітне місце серед дослідників монгольських завоювань XIII ст. належить В. В. Бартольду [43], [44] і Б. Я. Владімірцову [52].

Дослідники працювали в кінці XIX – на початку XX ст. і їхні праці стали підсумком усіх пошуків з проблем монгольської історії XIX ст. В. В. Бартольд детально розглянув причини та характер монгольських завоювань при Чингізханові і його наступниках, розкрив організацію монгольської держави. Саме він переконливо показав, що монгольське завоювання забезпечило контакт Заходу і Сходу [44. С. 20-77]. Проте дослідник не розглядав питання про побудову монгольського суспільства.

Дослідження В. В. Бартольда знайшли своє логічне продовження в працях Б. Я. Владімірцова, зокрема в його книзі, присвяченій суспільному ладові монголів. Він розглянув монгольське суспільство комплексно. На основі великого фактичного матеріалу дослідник довів, що в XIII ст. монгольське суспільство досягло вершини свого розвитку. Про це свідчить, на його думку, поява васально-сеньйоріальних відносин.

В кінці XIX – на початку XX ст. побачили світ ряд робіт, присвячених дослідженню джерел з монголо-руських відносин. З'ясуванням достовірності ханських ярликів, виданих руському духовенству, займалися В. В. Григор'єв [203], М. Д. Прісьолков [139]. Аналізу татарських байс подається у низці статей А. А. Спіцина [262, 263]. Популярною стає тема боротьби за владу в Золотій Орді і ролі в ній темника Ногая, який фактично захопив владу в кінці XIII ст. на правобережжі Дніпра. Зокрема, це статті А. К. Маркова [233], М. І. Веселовського [193].

Певний інтерес для дослідження релігійної ситуації в Золотій Орді мають роботи Е. Малова. На основі статистичних даних він проводить дослідження релігійного становища татарського населення в Поволжі [129]. Відомості про ставлення татарського населення до християнства, про релігійне становище серед татарського населення і про деякі татарські звичаї оповідає А. Хрусталов [272].

Українська історіографія.

Російські історики XVIII – XIX ст. (В. М. Татіщев, М. М. Щербатов, М. М. Карамзін та ін.) у своїх працях майже не приділяли уваги Україні. Тому вони і не могли об'єктивно оцінити долю Південно-Західної Русі в часи

монгольського панування. Такий підхід до історичної долі даного регіону значною мірою вдалося спростувати на початку XIX ст. в “Історії Русів”. Тут, на противагу концепції В. М. Татіщева, чітко вказані відмінності в долях Південно-Західної і Північно-Східної Русі у часи монгольського панування. Так, відзначено, що князівства Малої Росії зазнали більшого погрому від монголів у 1240 р. через уперту оборону, але населення залишилося на своїй землі, а не переселилося в інші руські землі. Звільнення від монгольського панування автор пов’язує з литовським князем Гедиміном, який, підтримуючи південноруських вельмож, звільнив Південно-Західну Русь у 1320 р. [95].

Натомість, у просякнутій віропідданським монархічним духом, фундаментальній праці Д. М. Бантиш-Каменського “История Малой России”, не дивлячись на широке використання архівних матеріалів, монголо-татарське нашествя на Русь не знайшло достатнього висвітлення. Увагу історика привернули лише зовнішні прояви цієї події. Він не розкриває причин іноземного нашествия, а бачить у ньому лише вияв “провидіння”. Крім того, історик не зовсім точно описує події цього нашествия, стверджуючи, що із захопленням Києва в 1240 р. “зовсім занепало” Київське князівство [42].

Наступним вагомим внеском в дослідження минулого України, зокрема її історії XIII ст., стала “Історія Малоросії” М. А. Маркевича, відомого знавця історії, етнографа і фольклориста. Суттєвою ознакою його твору є те, що увага автора зосереджена виключно на подіях української історії, без викладу загальноросійських подій. Дослідник широко використав унікальні архівні матеріали, а також опубліковані праці вітчизняних і зарубіжних істориків [96. С. 71-73]. Монгольське нашествя, на його думку, знищило практично всі міста Південної Русі, яка потрапила в довготривале рабство до нащадків Чингізхана. На противагу російським історикам, дослідник зазначає, що ніякого переселення жителів Південно-Західної Русі на північ не відбулося. Простий народ залишився на місці, лише знатні роди переселилися до Литви, щоб через століття разом з литовцями звільнити свою батьківщину від татар. Саме після

монгольського завоювання, на думку дослідника, частина населення переселяється за дніпровські пороги, започаткувавши козацтво [96. С. 143-145].

З критикою великодержавницької концепції М. П. Погодіна виступив М. О. Максимович [127]. І хоча, як вірно зауважив П. Г. Марков, його не цікавили соціальні і економічні наслідки монгольського завоювання, але гіпотеза дослідника про безперервний поступальний розвиток Південно-Західної Русі знайшла підтримку [126. С. 184-187]. В. Б. Антонович [35], М. С. Грушевський [63], М. Ф. Владімирській-Буданов [53] у своїх працях теж доводили, що обезлюднення Придніпров'я і всього південно-руського регіону не було. Окрім того, не відбулося і значних етнографічних змін.

До теми взаємовідносин між Золотою Ордою і Південно-Західною Руссю в якісно новому аспекті звертаються дослідники середини XIX – початку XX ст. У цей час виходять роботи, у яких детально досліджується історія окремих регіонів Південно-Західної Русі: Поділля (М. Молчановський) [130], Болоховські землі (М. Дашкевич [73], [74], [75]; І. Лінніченко [121]), Переяславщини, Сіверщини, Половецького степу (В. Ляскоронський [231], [232], Д. Багалій [41], П. Голубовський [55], [197], [198], М. Арістов [37]). Цими вченими було доведено, що з монгольським приходом ці землі не обезлюдніли, хоча тут і відбулися важливі зміни у внутрішньому житті суспільства. На противагу концепції В. О. Ключевського, представниця демократичного напрямку в українській історіографії О. Я. Єфименко доводила, що повного запущення Південного регіону Русі не було. На її думку, монголи під час походу на захід йшли суцільним потоком, тому не могли тотально спустошувати всю територію Південно-Західної Русі, як це було у випадку з північно-східними князівствами [84].

Не оминув увагою проблеми монгольського панування в Південно-Західній Русі і М. І. Костомаров [110]. На його думку після монгольського нашествя відбулися зміни в соціальних відносинах. Він, зокрема, висунув тезу про те, що в цей час ліквідується “удільно-вічовий устрій” і в Південній Русі утворюється соціально однорідне суспільство, на відміну від Північно-Східної Русі. Він вважав, що російське самодержавство виникло з “татарської влади” [109].

Розглядаючи долю Південно-Західної Русі у XIII ст., дослідники не могли залишити поза увагою релігійну ситуацію в даному регіоні, що склалася після монгольського завоювання. Зокрема це стосується спроби Данила Галицького опертися на допомогу католицької церкви у боротьбі з Золотою Ордою. Велика заслуга у розкритті причин спроби першої унії православної і католицької церков належить М. П. Дашкевичу. Даючи негативну оцінку цій події, дослідник відзначає, що в її основі лежали політичні мотиви [76].

Загалом, в більшості праць українських істориків XIX – початку XX ст. панувала думка, що суспільне життя Південно-Західної Русі в XIII ст. зосереджувалося в Галицько-Волинському князівстві. Так Д. Зубрицький, спрямував увагу на детальне вивчення історії цього князівства, де спробував з'ясувати його відносини з Золотою Ордою [86]. Але лише в праці А. Клеванова розглядалась історія всієї Південно-Західної Русі як єдиного геополітичного простору [118].

Важливе місце в дослідженні русько-монгольських взаємин займають твори М. С. Грушевського. Він приділяє велику увагу становищу Придніпров'я за часів панування над регіоном золотоординських ханів та політиці Данила Галицького по відношенню до цих земель. У М. С. Грушевського галицький князь – хаотичний і короткозорий політик, який не зміг пристосуватися до політичних реалій 40-50-х рр. XIII ст. Дослідник по-новому розкриває антикнязівські рухи середини XIII ст. в даному регіоні, наголошуючи на тому, що регіони за власним бажанням виходили з-під влади галицького князя. На основі значної джерельної бази він показує особливості соціально-політичного і економічного життя Південно-Західної Русі. Загалом М. С. Грушевський доводить, що монгольське завоювання не спричинило великих збитків Україні, а частина її навіть трохи виграла, отримавши можливість жити особливим суспільним життям [63].

М. М. Аркас у своїй праці теж приділяє значну увагу періоду монгольського панування над землями, що займає сучасна Україна. Особливе місце в його книзі належить князівству Данила Галицького і Лева Даниловича,

їх боротьбі з іноземними загарбниками, в тому числі з монголами. При описанні “Великого західного походу” М. М. Аркас детально зупиняється на обороні Києва 1240 р. У контексті цього опису він дає короткий огляд історії монголів від їх виникнення до заснування держави на Волзі. Слід зазначити, що в цій роботі досить чітко висвітлено важливі моменти історії Русі цього часу: сепаратизм окремих земель, становище християнської релігії, торгівельних відносин. Дослідник вказує, що після монгольського нашествия Галич став центром руської торгівлі [38].

Радянська і пострадянська історіографія

В радянський час були продовжені дослідження середньовічної історії Русі періоду панування Золотої Орди. Це було зумовлено тим, що в 20 – 40 рр. XX ст. монгольське середньовіччя потрапило в центр уваги європейських вчених, в працях яких було створено образ монгольського “народу-завойовника”, носія “світової імперії” і “духу завоювань”. Звичайно, такі визначення не відповідали марксистському баченню історії. Погляди таких дослідників як Р. Груссе, Б. Шпуллер, Д. Мартін, на думку радянських істориків, були помилковими, бо в них був відсутній інтерес до соціальних і економічних питань [56. С. 81].

У відповідь на такий підхід європейських вчених до проблеми монгольських завоювань в СРСР починає розроблятися нова концепція цієї теми. Якщо стаття Ф. Петруня [249], присвячена ханським ярликам на українські землі, що вийшла в кінці 20-х рр. XX ст., продовжує і доповнює попередні дослідження М. Д. Прісьолкова і А. А. Спіцина, то якісно новий етап досліджень пов’язаний з працями О. Ю. Якубовського (1886-1953) [278], [33].

Він одним з перших в радянській історіографії розглянув історію Золотоординської держави. Базуючись на значній джерельній базі, Якубовський досліджував соціально-економічну історію Золотої Орди. У цьому контексті він розглянув особливості зовнішньої політики монгольської держави, її внутрішнього устрою та соціально-економічне життя, формування золотоординської адміністрації. Значну увагу вчений приділив розвитку

торгівлі між Середньою Азією і Східною Європою, відзначивши в ній велику роль половців і Русі [33. С. 53-76]. Досліджуючи взаємовідносини Золотої Орди з Руссю, він зробив висновок, що золотоординська держава мала паразитичний характер – її економічний розквіт базувався на експлуатації інших народів.

Важливе місце в дослідженні взаємозв'язків Русі і Золотої Орди займають праці Б. Д. Грекова (1882-1953). На відміну від О. Ю. Якубовського, вчений провів фундаментальні дослідження із соціально-економічної історії Русі, що дозволило зробити глибокий аналіз монгольського впливу на руські землі. У співавторстві з О. Ю. Якубовським, ним було написано ряд робіт, присвячених монгольській навалі на руські землі. Однак поряд з цим слід відзначити, що дослідник в оцінці результатів монгольського завоювання наслідує історіографічну традицію російських істориків XIX ст. Він, зокрема, вказує на те, що в результаті монгольського завоювання Південно-Західна Русь була повністю спустошена. Окрім того, на його думку, всі руські землі були в однаковій залежності від монгольського хана. Водночас дослідник справедливо відмітив, що монголи так і не змогли освоїти руську землю, оскільки не мали для цього організаційних засобів, матеріальних і людських ресурсів. Обидві держави йшли різними шляхами: Русь – до об'єднання, Золота Орда – до розпаду. Взірець державного діяча для Б. Д. Грекова – Олександр Невський, який проводив гнучку політику по відношенню до монголів [58], [59].

Початок 40-х рр. XX ст. позначився виходом у світ ряду нових праць, присвячених проблемам феодальної Русі. Серед розмаїття проблем соціально-економічного, політичного, військового та культурного розвитку середньовічної Русі особливого інтересу набувають взаємини Русі з Золотою Ордою. Зростання інтересу саме до періоду XIII – XIV ст. зумовлено політикою радянської держави на поглиблене дослідження історії народів СРСР. В даному випадку Золота Орда з її могутнім впливом на сусідні країни не могла не викликати особливого інтересу з боку радянської історичної науки. Адже без Золотої Орди важко уявити Московську державу, осмислити історію

українського народу, народів Казанського, Кримського ханств та народів Середньої Азії.

Серед досліджень даного періоду історії Русі помітне місце займає видана в 1940 р. монографія А. Н. Насонова “Монголы и Русь” [132]. Вона увібрала в себе всі накопичені на той час відомості про взаємовідносини Русі і Орди в XIII – першій чверті XV ст. Автор вперше поставив проблему активної татарської політики на Русі. Він здійснив аналіз її становлення та розвитку. Зробив спробу з’ясувати структуру монгольської адміністративної системи на руських землях. Хоча автор і не розглядав детально південно-західний руський регіон, але його загальні висновки про характер русько-монгольських відносин в означений період багато в чому зберігають свою актуальність.

Одночасно дослідники повертаються до розробки проблем Південно-Західної Русі в XIII ст. Так, історії Галицько-Волинського князівства в XIII ст. присвячене дослідження В. Т. Пашуто [246]. Вагома заслуга вченого полягає в тому, що він вперше розглянув відносини Галицько-Волинської Русі з Золотою Ордою в контексті контактів з оточуючим європейським світом. Разом з тим поживається інтерес до проблем літописання Південно-Західної Русі [252].

На наукову роботу дослідників, що працювали над проблемами розвитку феодальної Русі та Золотої Орди XIII-XIV ст. звичайно не міг не вплинути початок Другої світової війни. Головну увагу дослідники в цей час звернули на видання брошур і статей про героїчне минуле Русі. У зв’язку з загрозою окупації Інститут історії і археології АН УРСР евакуювали у столицю Башкирської РСР – м. Уфу. Важливим джерелом для розв’язання проблем взаємовідносин Русі з Золотою Ордою в XIII ст., стали історичні та археологічні розвідки українських вчених в Казахстані. Узагальнюючих праць у цей час виходило дуже мало, але варто згадати монографію М. М. Петровського “Воссоединение украинского народа в едином Украинском Советском государстве”, що вийшла в Москві у 1944 р. Заслуговує на увагу погляд вченого на Галицько-Волинську державу, як один з етапів на шляху українського народу до соціального та національного визволення.

В 1944 р. була видана монографія Б. Д. Грекова “Киевская Русь” [60]. Дослідник охопив широке коло проблем, пов’язаних з середньовічною історією Русі, висловив своє бачення щодо її відносин з кочовим світом. Незважаючи на ідеологічну тенденційність у відповідності до політичних стереотипів того часу, робота і зараз зберігає важливе значення, враховуючи те, що вона побудована на великій джерельній базі. В 1946 р. побачила світ наступна монографія Б. Д. Грекова “Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в.” Заслуговує на увагу спроба автора переосмислити роль народних мас в середньовічній історії. Він розглянув, зокрема, роль селянських повстань, спрямованих проти ординських баскаків, при цьому підкреслюючи вирішальне значення народу в боротьбі проти золотоординського ярма.

В 1944 р. окремою брошурою була видана робота академіка М. М. Тихомирова (1893-1965), присвячена боротьбі руського народу з монгольськими загарбниками. Автор підкреслює думку про єдність давньоруської держави в XII – XIII ст. Він традиційно вважає, що в результаті монгольського нашествия найбільше постраждали українські землі. На його думку, ніяких позитивних впливів монголи на Русь не чинили, а були жорстокими загарбниками [165. С. 15, 381-384].

Пізніше дослідник переніс свою увагу на вивчення проблем давньоруського міста і села. Спочатку в статті [264], а потім в монографії він намагався, окрім інших питань, визначити рівень монгольського володарювання на Русі, запропонувавши своє бачення організації монгольської адміністративної системи, звернув увагу на роль народних повстань у боротьбі з монгольськими загарбниками [164. С. 269-274].

Не можна обійти увагою і монографію іншого видатного вченого – Б. О. Рибокова, присвячену аналізу економіки Русі [148]. На основі багатого археологічного і писемного матеріалу він проаналізував виникнення і становлення давньоруського ремесла, його значення в житті тогочасного суспільства. Дані дослідника допомагають встановити генетичний зв’язок в ремісничій традиції Русі напередодні монгольського завоювання і після нього.

Початок 50-х рр. XX ст. ознаменувався посиленням інтересу до середньовічної історії Південно-Західної Русі. Велика заслуга в цьому належить В. Т. Пашуто [135]. Використовуючи значну джерельну базу, він всебічно розглянув історію даного регіону. Дав характеристику історіографії Південно-Західної Русі, виділивши два основні недоліки: недостатнє залучення для дослідження даних Іпатіївського літопису і зведення історії регіону до боротьби між боярами і князем. На думку дослідника, все XIII ст. було блискучою епохою в історії Південно-Західної Русі завдяки діяльності Романа Мстиславовича і Данила Романовича. Роботи вченого сприяли поживавленню дослідження історії Галицької Русі і стосунків її з Золотою Ордою в радянській і зарубіжній науці.

Стан дослідження проблематики знайшов своє відображення і в загальних академічних виданнях. Так, недостатнє вивчення монгольської політики на території Південної і Південно-Західної Русі яскраво проявилось в характері даних, розміщених в “Очерках по истории СССР”. В традиційному для історіографії 50-х рр. XX ст. руслі, у цій роботі відмічається як негативний вплив монгольського завоювання на Русь взагалі, так і на Галицько-Волинське князівство зокрема. При цьому відмічається, що монгольське ярмо не змінило суспільні відносини, які існували перед завоюванням. Проте тут майже не приділено уваги сепаратистським рухам у регіоні. У даній роботі вони однозначно трактуються як реакційні [133].

Базуючись на потужній джерельній базі, здійснивши її критичний аналіз, об'єктивну оцінку історії Галицько-Волинського князівства дав М. Ф. Котляр в цілому ряді фундаментальних праць [111. 112 113. 114. 115]. Він відзначив видатну роль Данила Галицького в зміцненні князівства. Стосовно взаємовідносин з Золотою Ордою галицький князь, на думку дослідника, до останнього моменту залишався вірний ідеї звільнення від ординського ярма. Загалом дослідник проаналізував широкий спектр економічних, соціальних і політичних питань історії Південно-Західної Русі, відмічаючи, що монгольські хани займалися лише грабували цю територію, що в поєднанні з

недалекоглядною політикою князів призвело до занепаду Галицько-Волинської держави. Також проблемам цього регіону присвятив своє дослідження А. Д. Ісаєвич, проте впливу ординської влади на землі Південно-Західної Русі він не приділив особливої уваги [87].

Один з найвідоміших дослідників історії взаємин Золотої Орди з Руссю В. В. Каргалов не виділяв особливих відмінностей у житті різних регіонів Русі під монгольською зверхністю. Його роботи присвячені широкому спектру питань руської історії монгольського часу – політиці, соціально-економічному розвитку, адміністративному устрою [100], [101]. Висновки вченого щодо передумов, причин і наслідків монгольських завоювань для Русі стали загальновизнаними в радянській науці. Головна заслуга дослідника полягала не лише в ґрунтовному аналізі проблеми, а й у постановці дискусійних питань русько-ординських взаємин.

Це викликало нове поживавлення у розробці радянськими істориками проблем монгольських завоювань в Азії і Європі, що знайшло своє відображення у тематичній збірці статей, яка вийшла на початку 70-х рр. XX ст. У збірнику можна виділити статтю Л. В. Черепніна, присвячену русько-монгольським взаєминам в XIII ст., де проаналізовано перебіг монгольського завоювання Південно-Західної Русі [131].

Поряд із розв'язанням загальних проблем історії Русі в ординський період починається активне дослідження окремих регіонів Південно-Західної Русі, а саме - Болоховської землі. Ці пошуки знайшли втілення, зокрема, у роботах С. А. Липко. Він на основі нових археологічних даних, співвіднесених із свідченнями писемних джерел, встановив місцезнаходження літописних міст Болоховської землі. С. А. Липко вказує, що ці міста, завдяки вдалому розташуванню, відігравали визначну роль в руській торгівлі і могли мати власне управління, що пояснює їх перехід на бік монголів [228], [229].

Поряд з вирішенням вузьких проблем, пов'язаних з монгольськими завоюваннями виходять нові концептуальні праці. Обґрунтовуючи власну теорію етногенезу і пасіонарності, Л. М. Гумільов також звертається до епохи

монгольських завоювань. Аналізуючи внутрішньо- і зовнішньополітичне становище як Русі, так і Монгольської імперії і її складової частини – Золотої Орди, він наголошує на незначній шкоді, нанесеній Русі і особливо південно-західним руським землям. Результатом контактів між ними, на думку дослідника, було виникнення Росії [65], [66]. Згідно з його концепцією, Південно-Західна Русь після завоювання її монголами, перебуваючи на “стадії виродження”, остаточно втратила державність, оскільки прозахідна політика Данила Галицького була спрямована проти монголів. А Північно-Східна Русь, очолювана “пасіонарієм” Олександром Невським – найбільш послідовним борцем за Русь – вступила в союз із Золотою Ордою і перетворилася в результаті на Великоросію [65. С. 355-357, 371]. Заслугою дослідника є те, що він своєю теорією сколихнув усталений погляд на русько-монгольські відносини, підштовхуючи до нових поглиблених досліджень проблематики.

Під іншим кутом зору розглянув монгольські завоювання Г. А. Федоров-Давидов, приділивши увагу їх впливу на інші народи. Беручи до уваги найповніше на той час зібрання археологічних і писемних джерел, автор здійснив всебічний аналіз половецького і золотоординського суспільств, простеживши соціально-економічну, політичну, етнічну, воєнну історію кочівників до і після монгольського завоювання. Він розглянув ставлення монголів до підкорених кочових і осілих народів, а також процес становлення нової адміністративної системи. Його праці включають значний теоретичний матеріал і залишаються, при вивченні закономірностей розвитку кочових суспільств, актуальними і на сьогодні [173].

Важливим внеском у дослідження економічних і політичних відносин між Руссю і сусідніми кочовими народами стала дисертація М. В. Бібікова, присвячена дослідженню візантійських джерел XII – першої половини XIII ст. Він доводить, що половці активно включалися в усі сфери життя європейських народів і їх доля нерозривно була пов’язана з долею Русі [280].

Помітне місце в дослідженні проблем розвитку кочових народів посідають роботи С. О. Плетнєвої. Одним з аспектів її дослідження стало

висвітлення особливостей русько-половецьких відносин. Вона зробила спробу виділити певні половецькі об'єднання – “орди” і розглянула їх історію. Одним з важливих моментів її дослідження була спроба розмежувати етапи розвитку кочового суспільства – від стадії кочування до осілості, що було притаманне і монгольським племенам. Дослідниця оперує значною джерельною базою писемних та археологічних пам'яток, що робить її праці актуальними і сьогодні [136, 137].

Серед великої кількості досліджень проблеми помітне місце посідають праці І. Б. Грекова [61]. Автор висловлює своє бачення боротьби Русі з іноземними загарбниками і взаємовідносин її з монголами. Він розділяє Русь на Південно-Західну і Північно-Східну, надаючи останній пріоритету як державному центру. Цікавою є точка зору про союзницький договір між Римом і монголами щодо захоплення Русі. Розглядаючи похід монгольського війська на Русь, вчений спростовує версії про велетенську армію агресорів (500-300 тис. чол.), наводячи значно меншу кількість – 40 тис. Дає аналіз політики монголів на Русі, а також досліджує генезис антимонгольського союзу між Андрієм і Данилом та роль Олександра Невського в монголо-руських взаєминах.

Цінні дані для дослідження історії взаємин Золотої Орди і Південно-Західної Русі містить праця А. М. Кіріп'ячкова. На основі археологічних і писемних матеріалів він аналізує військову справу на Русі у XIII – XV ст. Дослідник приходить до висновку, що, не зважаючи на важкі наслідки монгольського нашествия, ніякого занепаду Південно-Західної Русі не було. Навпаки, військова справа з другої половини XIII ст. починає активніше розвиватися на основі традицій домонгольського часу, причому вплив кочівників був незначним. Праці дослідника були першим фундаментальним дослідженням воєнного мистецтва середньовіччя і дозволили на якісно новому рівні переглянути проблему монгольського завоювання Русі [104].

Важливим внеском у розробку проблем становища Південно-Західної Русі в золотоординський час є дослідження академіка П. П. Толочко. Він погоджується з тезою про часткове запустіння даного регіону і про

уповільнення його економічного розвитку. Однак вчений доводить, що Київ продовжував залишатися важливим торговельно-економічним і релігійним осередком Русі [167]. Глибоке дослідження історії Київської Русі стало основою при написанні ним монографії, присвяченої взаємозв'язкам Русі з кочовими народами [169]. У окремому її розділі репрезентовано русько-монгольські взаємини.

У середині 70-х рр. XX ст. поряд з дослідженнями політичних взаємин Русі і Золотої Орди з'ясовуються особливості монгольського впливу на культуру Русі. Це стосується насамперед досліджень М. С. Борисова [281]. Аналізуючи широкий спектр джерел, автор приходить до висновку про негативну роль цього завоювання на руську культуру.

У кінці 70-х рр. XX ст. вийшла важлива стаття В. О. Довженюка, присвячена становищу Придніпров'я після монгольського нашествия [206]. Він, як і вище вказані українські дослідники, виступив з критикою концепцій про повне запустіння регіону в даний період. Намагався пояснити причини сильного розорення монголами Середнього Придніпров'я. На основі аналізу писемних і археологічних джерел він доводить, що “запустіння” – процес, притаманний і землям Північно-Східної Русі. Воно було викликане не монгольським завоюванням, а іншими нез'ясованими причинами. Заслуга дослідника полягає в тому, що він вперше поставив це питання як важливий об'єкт дослідження і поклав початок ряду нових пошуків.

Важливим етапом у дослідженні русько-монгольських зв'язків і підсумком діяльності цілої плеяди дослідників став вихід у світ серії “Археология”. В 1981 р. у рамках даної серії побачила світ книга “Степи Евразии в эпоху средневековья” [158]. У даній роботі проаналізовані глибинні причини монгольських завоювань і характер їх впливу на підвладні землі Золотоординської держави. Не менше значення мав і наступний том серії під назвою “Древняя Русь. Город, замок, село” [80]. Ця праця відразу ж стала основою для вивчення економіки Давньої Русі не лише в домонгольський період, а й упродовж усього XIII ст.

В монографії С. О. Беляєвої детально розкривається історія південноруських земель у другій половині XIII – XIV ст. [45]. Це була перша узагальнююча робота у вітчизняній історіографії, присвячена вивченню культурно-історичного розвитку Південної Русі, побудована на матеріалах археологічних досліджень. В праці розглядається історико-географічна ситуація, яка склалася в Середньому Придніпров'ї в XIII – XIV ст. Виділено основні ознаки матеріальної культури даного регіону у золотоординський період. Дослідниця відзначає, що в даному регіоні в монгольський період продовжують існувати слов'янські поселення, які виникли в домонгольський час. Окрім цього, спостерігається змішення слов'янського і тюркського населення.

Поряд з регіональними дослідженнями продовжують виходити загальні праці. У 1983 р. виходить у світ монографія Р. М. Мавродіної, присвячена взаємозв'язкам Київської Русі з кочовиками [125].

Одночасно продовжуються дослідження і окремих аспектів русько-монгольських відносин. Так, В. К. Романов на основі руських літописних джерел детально дослідив битву 1223 р. на р. Калка між русько-половецьким і монгольським військами. Він намагався об'єктивно встановити хід подій, визначити причини та наслідки конфлікту [255], [283].

Важливе значення для дослідження взаємозв'язків Золотої Орди і Південно-Західної Русі має робота В. Л. Єгорова, присвячена географії Золотої Орди. Базуючись на новітніх джерелах і працях попередників, він серед інших даних наводить дані про місцезнаходження золотоординських міст межиріччя Дністра і Дону, вказує динаміку зміни кордонів Золотої Орди з землями Південно-Західної Русі. Одним із перших він виділяє, як окремий об'єкт дослідження, воєнно-політичну географію Золотої Орди. У розділі, присвяченому адміністративно-політичному устрою Золотої Орди, вчений аналізує походження назви монгольської держави, терміну “монголо-татари”, обов'язки монгольської адміністрації тощо [83].

Накопичення археологічного матеріалу дозволило більш глибоко розглянути проблему інвазії тюркського етносу на землі, освоєні руським

населенням. Проблемам етнічної історії південноруських земель присвятив свою статтю А. О. Козловський [214]. На основі археологічних матеріалів він підтримує точку зору С. О. Беляєвої. Зокрема доводить, що життя в руських поселеннях Середнього і Нижнього Придніпров'я продовжувалося і після монгольського завоювання. При цьому, на основі антропологічного аналізу матеріалів з могильників даного часу у цих регіонах, він показує, що завойовники і завойовані не тільки спільно проживали у поселеннях, але й активно змішувалися.

Важливі питання для з'ясування становища Південно-Західної Русі в XIII ст. містяться в ряді праць відомого українського археолога О. П. Моці. Серед них – статті про становище Болоховських земель [238], етнічний склад населення південно-руських земель XIII ст. [240]. Особливо важливою для з'ясування геополітичного становища Києва і його торгівельної політики в XII-XIII ст. є розвідка О. П. Моці про Булгаро-Київський торгівельний шлях [239].

Дослідження українських археологів періоду монгольського панування на Русі знайшло своє відображення в 3-му томі “Археологія Української РСР” [39]. Проте, тут дається детальний огляд реконструкції соціально-економічного життя князівств Південної і Південно-Західної Русі лише до монгольського завоювання і, на жаль, не приділяється достатньої уваги становищу земель даного регіону під монгольською зверхністю.

Початок 90-х рр. XX ст. став поворотним моментом у дослідженні проблем русько-монгольських відносин. Розпад Радянського Союзу і початок демократичних зрушень у науці дозволили переглянути тенденційні підходи до оцінок багатьох проблем вітчизняної історії. Це стосується і середньовічної історії Русі. У незалежній Україні публікуються дослідження заборонених “націоналістичних” авторів – М. С. Грушевського, Д. І. Дорошенка, Н. Д. Полонської-Василенко та інших. Виходять дослідження, в яких проявляється нове бачення проблем взаємовідносин Русі і Золотої Орди, застосовується цивілізаційний підхід до розкриття проблеми, використовуються нові матеріальні джерела і переглядаються старі писемні.

Разом з тим і в російській історіографії відбуваються важливі зрушення. Велика кількість робіт дослідників радянського часу, щодо оцінки монгольського завоювання для Русі, була критично розглянута В. А. Кучкіним. Однак сам дослідник, в цілому вірно показавши помилки в історіографії, вказав лише на негативні сторони монгольського завоювання [117]. Подібно писав і В. Б. Кощєєв. Він виступив з критикою тверджень про нібито велетенську татаро-монгольську армію, яка наступала на Русь, і запропонував власне трактування подій 1237 р. [218].

Продовжується дослідження історії земель Південно-Західної Русі. У публікаціях І. Г. Коновалової на основі аналізу арабських джерел висвітлюється етнополітична історія Карпато-Дністровських земель у XIII – XIV ст. [282, 216].

Історії давньоруського Пониззя в XII-XIII ст., а зокрема історії м. Бакота, присвячена монографія І. С. Винокура та П. А. Горішного [51]. Ця робота синтезувала всі попередні дослідження регіону XIX – XX ст. Окрім цього, дослідження стало першою спробою об'єднати літописну традицію про м. Бакота і матеріали археологічних досліджень. Автори намагаються з'ясувати місце Бакоти в історії Південно-Західної Русі.

Книга Є. С. Кульпіна написана в іншому руслі. Вона складається з трьох розділів, перші два присвячені власне розвитку монгольської держави, в третьому розглядається доля князівств Північно-Східної Русі під монгольською зверхністю. У книзі використані дані апробованих джерел: писемних, археологічних, етнографічних. Здійснено спробу розглянути тріаду природа–людина–суспільство в тісному взаємозв'язку. В роботі по-новому трактуються вже відомі факти і події. Дослідник вказує на те, що, хоча вторгнення монголів на Русь було кривавим, але завдяки встановленню монгольської влади життя було швидко нормалізоване. Окрім того, створення монгольської імперії зблизило Схід і Захід, посиливши інформаційний обмін між цими регіонами. Для Є. С. Кульпіна Золота Орда – це унікальна міська цивілізація з найвищим розвитком культури в Європі. Хоча автор і не розглядає Золоту Орду у

безпосередньому зв'язку з Південно-Західною Руссю, але виявлені ним закономірності цивілізаційних процесів можна поширювати і на даний регіон [116].

Одночасно з цією роботою виходять роботи українських дослідників В. О. Чукаєвої та В. І. Манько, присвячені проблемі васальних відносин між Руссю і Золотою Ордою [48, 177]. В. О. Чукаєва не розглядає окремо південно-західні землі Русі, а висвітлює їх історію в контексті всієї історії Русі, приділяючи основну увагу взаємовідносинам між князівствами Північно-Східної Русі і Золотою Ордою. Вона доводить, що руські князі перебували у васальній залежності від Золотої Орди. Ознакою цього, на її думку була сплата ними на користь хана одноразових (нерегулярних) виплат [48. С. 77]. Проте, їй заперечує В. І. Манько вказуючи, що руські князі були васалами ординських ханів [48. С. 52]. Отже, питання наявності васальних відносин, поставлене дослідниками, ще не зовсім вирішене і потребує подальших досліджень. В даній роботі вчені також з'ясовують особливості взаємовідносин східних слов'ян з кочовим населенням регіону і, зокрема, із Золотою Ордою. Розкривають вплив цих взаємовідносин на розвиток князівств Київської Русі.

Грунтовно розглянув вплив Золотої Орди на землі України-Русі в контексті розвитку української державності у XII – XIV ст. В. М. Бодрухін [47]. Дослідник намагався розкрити різні сфери монгольського впливу: в економіці, в суспільних і державних відносинах. Автор вдало підкреслив, що саме контроль над караванними шляхами був основною метою монгольських завойовників, проте не розвинув цю тезу. Окрім цього, заслуговують на увагу висновки дослідника про особливості системи васалітету, що впроваджувала Золота Орда у відносинах з руськими князівствами.

Нові археологічні відкриття горизонту XIII – XIV ст. в Південноруських степах викликали серед українських дослідників посилений інтерес до історії золотоординського часу. Необхідно особливо відзначити науковий збірник Донецького університету. До нього входять декілька цікавих статей, дані яких дозволяють значно уточнити перебіг історичних процесів в Південній Русі в XIII ст. Серед них – стаття Е. Є. Кравченко, в якій впевнено доводиться, що в

золотоординський час поселення з давньоруськими традиціями матеріальної культури продовжували існувати в у середній течії Сіверського Донця поряд з власне золотоординськими поселеннями [225]. Л. В. Литвинова на основі даних могильника Мамай Сурка спробувала дати відповідь на складне питання стосовно етнічного складу населення Південного Придніпров'я [230].

Вигідно відрізняється від попередніх академічних видань “Давня історія України” [68]. У ній використані нові археологічні джерела, які значно розширили відомості про становище Русі в Східній Європі. Більш детально подано перебіг і наслідки монгольського вторгнення в Південно-Західну Русь. Подано також історію окремих земель і князівств у XIII ст. Головним у цьому виданні є переосмислення підходу до розкриття історії даного регіону. Проте, як і в інших виданнях, тут також майже не висвітлюється історія регіону в другій половині XIII – на початку XIV ст.

Діаспорна і зарубіжна історіографія.

Д. І. Дорошенко (1882-1951), приділив детальну увагу русько-монгольським відносинам XIII ст. Використавши китайські, перські, арабські, європейські джерела і дані руських літописів, він відзначає, що Південно-Західна Русь і Суздальська Русь знаходилися в різних формах васальної залежності від монголів. Перша продовжувала боротися за незалежність, а друга була повністю підкорена. Дослідник, наслідуючи українську історіографію М. Костомарова і М. Грушевського, ідеалізує постать Данила Галицького, відзначаючи його благородність, щирість і наївність на противагу князям Північно-Східної Русі. Він також відзначає, що монголи, підтримували сепаратистські рухи серед населення на Волині і Поділлі. Загалом в цій роботі досить повно описано політичну історію Галицько-Волинської Русі в часи монгольського завоювання до 1264 р., але практично немає відомостей про другу половину XIII ст. [78].

Іншим шляхом у дослідженні русько-монгольських відносин йшов видатний вчений-сходознавець Ю. М. Періх (1902-1960). Він досліджував психологію кочовиків, намагався пояснити причини їх завойовницьких рухів.

Цю проблему він поставив ще задовго до Л. М. Гумільова і вирішував її на основі даних першоджерел. На думку Ю. М. Реріха, монгольські завоювання залишили глибокий слід в історії Європи, поклавши початок Ренесансу [144].

Е. Хара-Даван, як і Ю. М. Реріх, належав до окремої течії в історичній науці – “євразійців”. Його дослідження були присвячені монгольській історії за правління Чингізхана [175]. В своїй монографії автор висвітлив причини, мету, характер монгольських завоювань. Не оминув він увагою і взаємовідносини монголів і Русі, присвятивши цій темі окремий розділ. Він відзначає основоположну роль монгольської влади в утворенні Московського царства. На думку вченого, монголи об’єднали Русь з метою встановлення порядку, законності і достатку. Окрім того, дослідник відібрав з усіх відомих джерел статті монгольського законодавства і опублікував їх в додатках, що робить роботу особливо цінною. Проте, відноsinам Золотої Орди з Південно-Західною Руссю він не приділив належної уваги.

Особливе місце в історіографії серед представників “євразійського” руху посідають праці Г. В. Вернадського. Його роботи найгостріше критикувалися радянською наукою, особливо М. Я. Мерпертом і В. Т. Пашуто [234]. Дослідження Г. В. Вернадського, присвячене взаємовідносинам Русі і Золотої Орди, вийшло в 1953 р. У ньому багато в чому зберігається традиційний для дореволюційної російської історіографії підхід до розкриття даної проблеми. Базуючись на широкій джерельній базі, вчений розглядає Русь у контексті всього монгольського завоювання в Європі і Азії. Основну увагу він присвятив внутрішньо- і зовнішньополітичним проблемам Монгольської імперії і Русі. Він справедливо виділив Південно-Західну Русь в окремий державний організм і зазначив, що похід 1223 р. був спрямований проти Південно-Західної Русі. Однак, на думку Г. В. Вернадського, у даному регіоні після монгольського завоювання не було справжнього державного діяча – Данило Романович Галицький був безтурботним, захопленим ідеями західного рицарства князем. На противагу йому, Олександр Невський був справжнім державним діячем і мав глибоке почуття відповідальності за свою країну і народ [50].

З 1968 по 1971 рр. виходять у світ роботи М. Б. Ждана, присвячені проблемам залежності Південно-Західної Русі від Золотої Орди впродовж XIII – першої половини XIV ст. Проте, розглядаючи відносини між Галицько-Волинською Руссю і Золотою Ордою, автор з'ясовує лише їх політичний аспект. Він відмічає, що Данило Галицький не був залежним від Сараю, яку визнали лише його наступники в останній чверті XIII ст. Але навіть і тоді ординська влада не втручалася у внутрішню політику князівства [207]. Велике значення має дослідження М. Б. Ждана монгольської політики на Поділлі, Переяславщині, Київщині та Чернігівщині. Дослідник наслідує М. С. Грушевського, відмічаючи, що перехід цих земель на бік татар був добровільний. Важливим є і аналіз монгольського управління цими землями [208].

Зарубіжна історіографія з теми представлена роботами дослідників XIX ст.: К. Д'Оссона [82], О. Вольфа [186], Х. Ховорта [182], та працями XX ст.: Т. Аллсена [279], Б. Спулера [184], Л. Хамбіса [181], Д. Генріха [183], Р. Груссе [62], Дж. Феннела [174]. В їх дослідженнях переважно висвітлюється історія життя і завоювань Чингізхана та історії Золотоординської держави. У цих роботах надається важлива роль Північно-Східній Русі, як регіону, у якому проявився характер монгольської влади. Це природно, адже джерела містять найбільше інформації про встановлення монгольської адміністративної системи на цих підкорених землях. Проте це стосується лише північно-східних князівств Русі. В той же час Південно-Західна Русь не розглядається взагалі або розглядається в руслі монгольської політики по відношенню до північно-східних руських земель. Такий підхід до розгляду русько-ординських взаємин було закладено Д'Оссоном, який взагалі не приймав до уваги опір Русі монгольським загарбникам, а возвеличував німецьких рицарів, які, на його думку, і зупинили монгольський наступ. Не дивлячись на це для дослідників монгольської історії, ця праця зберігає свою актуальність донині, так як автор використав велику кількість писемних джерел, а деякі з них не збереглися до нашого часу. Д'Оссоном також була видана карта, де вказувалося місце проживання всіх народів, що увійшли до складу Монгольської імперії і сусідніх

держав. Незважаючи на те, що карта має багато неточностей, вона була одною із перших спроб змалювати етнічну ситуацію в Азії в XIII ст. Лише К. Вольф спробував критично оцінити західну історіографію походу монголів в Європу, але й у нього не приділено належної уваги Південно-Західній Русі. Більшість закордонних дослідників XIX-XX ст. різко розходяться з оцінкою вітчизняних істориків стосовно передумов монгольських завоювань. Так, на думку перших, головною причиною завойовницьких війн було прагнення справедливості. Певне джерелознавче значення має робота Дж. Матушевського, присвячена аналізу повідомлення польського хроніста Яна Длугоша про наступ монгольських військ на Польщу в 1241 р. [185].

Важливу інформацію містять дослідження монгольського історика Д. Чулууни. Він намагається з'ясувати причини і характер монгольських завоювань, роль торгового капіталу, а також особливості адміністративного управління і релігійних питань в Монгольській імперії [178]. Цікаві дані про особливості монгольського походу на Русь наводяться в матеріалах міжнародної конференції в Улан-Баторі. Так, американський історик Дж. Сміс, висловив припущення, що Бату-хан припинив наступ на Європу через малочисельність населення підкореної Русі і відсутність там, на відміну від Китаю, достатніх людських резервів для мобілізації в армію [199].

Підсумовуючи історіографічний огляд праць, слід зазначити, що на даному етапі розробки проблем, пов'язаних з взаємовідносинами між Південно-Західною Руссю та Золотою Ордою, накопичено значний матеріал. Вироблено основні методологічні підходи і напрямки досліджень, розкриті деякі аспекти цих взаємовідносин. Проте в більшості робіт ці відносини розглядаються в зв'язку з іншими предметами дослідження: Північно-Східна Русь, монгольські завоювання і Золота Орда, проблеми феодалізму тощо. Відповідно немає спеціального комплексного дослідження, де б були висвітлені усі аспекти стосунків між досліджуваним регіоном і Золотою Ордою. Така ситуація пояснюється поступовим виявленням і введенням у науковий обіг основних писемних джерел впродовж XIX – XX ст. На сьогоднішній день вже практично

сформовано писемну і матеріальну джерельну базу по вивченню відносин між Південно-Західною Руссю та Золотою Ордою. У зв'язку з цим виникла необхідність її систематизації, всебічної оцінки і наукового використання.

Джерела.

Введення до наукового обігу джерел дослідження відносин між Золотою Ордою і Руссю розпочалося паралельно з науковими пошуками в ХІХ ст. Окрім досліджень руського літописання, виникає необхідність в інших незалежних джерелах, які відображають монгольське завоювання. Твори Плано Карпіні і Вільгельма де Рубрука викликали жваве зацікавлення в дослідників, тому вони витримали декілька перевидань. Найбільш ґрунтовне видання і переклад належить А. І. Маленіну. Воно вийшло в 1911 р. з примітками, додатками, малюнками, картами і вказівками [12].

Проте, якщо з різними перекладами цих джерел дослідники були знайомі вже впродовж 75 років, то видання В. Г. Тізенгаузенем в 1884 р. арабських джерел з історії Золотої Орди зробило справжній прорив в її дослідженні. Арабські автори наводили цінні відомості про економіку, політичне життя монгольської держави, її соціальний устрій, відносини з підкореними народами [30]. Видання другого тому (перських джерел) з історії Золотої Орди так і не здійснилося за життя автора і відбулося лише в 1941 р. [31].

Дослідженням вірменських письмових джерел, які містять відомості про монгольське завоювання ХІІІ ст., займався ще в ХІХ ст. К. П. Патканов. Він зробив переклад вірменських текстів і опублікував їх з коментарями. Ним видано три збірки: “История Монголов инока Магакии, ХІІІ века.” (1871 р.), “История монголов по армянским источникам” (Вип.І – 1873 р., Вип ІІ – 1874) На основі вірменських джерел К. П. Патканов розробив генеалогічну таблицю Чингізидів [10], [11].

В 1962 р. були опубліковані нові вірменські джерела для вивчення монгольського завоювання ХІІІ-ХІV ст. Переклад їх та систематизацію, а також коментарі до них зробив А. Г. Галстян. До збірки увійшли літописи, хроніки, оригінальні твори, листи та написи [4].

У радянський час активізувалися дослідження русько-монгольських відносин, і перед дослідниками постало ряд нових проблем. Вирішення їх було неможливим без виявлення нових джерел з історії як Золотої Орди, так і Русі. Відповідно пріоритетною справою стало розширення джерельної бази дослідження проблеми і введення її до широкого наукового обігу.

В 1940 р. С. А. Анінський перекладає і видає свідчення угорських місіонерів XIII – XIV ст. про подорожі в Східну Європу. Вони містять цінну інформацію до вивчення русько-золотоординських стосунків в XIII ст. [3]

У 1941 р. збірку сирійських джерел з історії народів СРСР видає М. В. Пігулевська. Особливий інтерес представляють джерела з історії Русі XIII ст., які відображають зв'язки давньоукраїнських племен з половцями. Її студії охоплюють і золотоординський період історії Русі. Дослідниця ґрунтовно проаналізувала сирійську історичну літературу XIII-XIV ст. важливі для розкриття зовнішньої політики Золотоординської держави [15].

Силами Інституту історії СРСР у 1946 р. видається третій том збірки літописів Рашід-ад-діна [28]. Ця збірка мала велике значення для подальшого дослідження проблем історії як Золотої Орди, так і давньої Русі. В 1952 р. було видано перший і другий томи [25, 26, 27]. Потреба повної публікації праць цього історика пояснюється тим, що Тізенгаузен навів лише витяги, в той час як джерело містить набагато більше корисної інформації.

В 1947 р. було продовжено роботу над вивченням джерельної бази даного періоду вітчизняної історії. О. С. Орлов видає статтю, присвячену Галицько-Волинському літописові [243]. В ній він розглянув особливості як всього давньоруського літописання.

Роботою над давньоруськими літописами в повоєнний період продовжував займатися Д. С. Ліхачов [123]. Автор детально аналізує особливості літописання всіх руських земель, переглядає хронологічні рамки написання літописів, виділяючи їх компілятивну структуру. Ґрунтовне висвітлення історії руського літописання зберігає наукову цінність цієї праці і в наш час.

В 1947 р. В. І. Малишев підготував до друку “Житие Александра Невского”, яке витримало декілька перевидань [9]. Цей твір – яскравий приклад середньовічної героїчної руської літератури, який, крім біографічних відомостей з життя Олександра Невського, містить також цінні історичні дані для вивчення зовнішньої і внутрішньої політики Русі XIII ст.

Не залишилося осторонь вивчення і європейських писемних джерел. А. І. Дробинський активно досліджував французький, німецький, англійський середньовічний епос [8]. Необхідно відзначити великий обсяг опрацьованої автором літератури і джерельної бази, що дозволило йому відтворити досить переконливу картину першості Русі у європейській торгівлі.

У 1944 р. виходить монографія А. В. Арциховського, присвячена давньоруським мініатюрам [34]. Відомий дослідник вперше поставив питання про доцільність вивчення мініатюр як джерела дослідження середньовічної історії Русі, її соціально-економічного, політичного, культурного розвитку.

До важливих джерел, що відображають історію Русі XIII ст., можна віднести воєнні повісті Давньої Русі, які опрацювала В. П. Адріанова-Перетц [6]. Вона виділяє серед інших і повість про битву на Калці.

Дослідження стосунків між Золотою Ордою і Південно-Західною Руссю неможливе без залучення литовських джерел. В чудовому виданні “Хроніки Биховця” 1966 р. текст хроніки в супроводі розгорнутих коментарів [32].

Посилення інтересу до русько-монгольських відносин призвело до виходу в 70-х рр. ряду джерелознавчих робіт. Так, А. Д. Горський дослідив відображення монгольського ярма в руських джерелах [200]. А. В. Назаренко дав аналіз подій, пов’язаних з Руссю і монгольським завоюванням, зафіксованих у “Хроніці Фоми Сплітського” [241]. Важливим кроком у дослідженні джерел вивчення взаємовідносин Русі і Золотої Орди стали роботи В. І. Матузової. Дослідниця зробила переклад середньовічних англійських хронік, які містять багато цінної інформації про ці відносини і, фактично, ввела в обіг нові джерела, які значно доповнюють і уточнюють вже відомі дані. Тексти супроводжуються коментарями і поясненнями [14].

Не можна обминути увагою і опублікованого Л. Махновцем важливого джерела з історії Південно-Західної Русі – Галицько-Волинського літопису [13]. В ньому подається не тільки переклад давньоруського тексту українською мовою, але наводяться коментарі, додатки і карти, що збільшує важливість даного дослідження.

Східні джерела

Монгольські джерела

Таємне сказання. Дає опис монгольської історії до 1240 р. Для дослідження питань, що стосуються взаємовідносин Золотої Орди і Русі, найбільшу цінність мають дані, вказані з §262 по §282. Серед них – повідомлення про мету монгольського рейду в західний Дешт-і-Кипчак 1222-1223 рр. Особливо важливу інформацію наводить автор про мету, організацію і проведення монгольського походу 1236-1240 рр. у Східну Європу. Це одне з головних джерел для дослідження організації монгольської влади над підкореними народами, про боротьбу за владу в Монгольській імперії в 30-х рр. XIII ст. між Чингізидами [29].

Великий Джасак. Великий Джасак складається з двох частин: висловів Чингізхана – біліку (збереглося 30 статей) і джасаку (збереглося 47 статей). Дані цього джерела належать до найважливіших не тільки для вивчення монгольської правової системи, а й для дослідження внутрішньополітичного і соціально-економічного життя Золотої Орди. Адже вони регулювали всі сфери життя монгольського суспільства впродовж всього XIII ст. Більшість статей цього документу наводить Рашід-ад-дін [26. С. 259-265]. Окремі статті містяться також в арабських, вірменських, європейських джерелах. Найповніший перелік монгольських законів та звичаєвих прав на початку XX ст. склав Е. Хара-Даван, проте його переклад не зовсім правильний і потребує уточнень [175. С. 136-145]. Окрім того відсутні коментарі до відомих статей законодавства. В нашому дослідженні приводяться відомі статті Великого джасаку, що супроводжуються коментарями (додаток 1).

Арабські джерела.

“Літопис” Ібн Ельасіра. Містить цінні дані про походження монголів, побут, звичаї, господарство. Наводить дані про способи ведення бойових дій, осаду укріплень, їх кількість і озброєння, втрати, використання полонених під час ведення бойових дій тощо. Важливі дані стосуються і політики монголів по відношенню до захоплених міст. Важлива інформація стосується захоплення монголами полонених і використання їх праці. Літопис є безцінним джерелом для висвітлення монгольського походу 1222-1223 рр. в південноруські степи і на Булгар, в контексті якого висвітлюються особливості та становище торгівлі в даному регіоні [30. С. 1-45].

Рукнеддін Бейбарс (1245-1325 рр.) у своєму **“Літописі”** головну увагу приділив дипломатичним відносинам між Єгиптом і ханами Золотої Орди. Дає відомості про посольство темника Ногая до Єгипту. В літописі містяться дані про монгольські завоювання кінця XIII ст. Бейбарс один з небагатьох арабських авторів, який детально описує внутрішню боротьбу за владу в Золотій Орді між Ногаєм і ханами. У зв'язку з цим, він вказує на місце Русі в цій боротьбі [30. С. 76-123].

“Крайня межа необхідності по частині науки вихованості” Ан-Нувайрі (1279-1332) – своєрідна енциклопедія в 30-ти томах. 5-й том присвячений історії Золотої Орди. Ан-Нувайрі описує географію Золотої Орди і родовід ханів-джучидів. Багато даних він запозичив у Бейбарса. Загалом вчений давав читачам вже відомий підбір фактів. Він одним серед небагатьох авторів дає відомості про родовід Ногая. Наводить дані про західні походи золотоординських ханів в другій половині XIII ст. Особливо важлива інформація стосується внутрішньополітичної боротьби в Золотій Орді кінця XIII ст. [30. С. 127-171].

Відомості, які наводять Бейбарс і Ан-Нувайрі в скороченому вигляді подаються Ібн Хальдуном (1332-1406) в **“Книзі повчань...”**. містить відомості про землі, які входили до складу Золотої Орди. У нього також розміщений родовід золотоординських ханів від Джучі-хана до Джанібек-хана, включаючи і

родовід темника Ногая. Автор відзначає вплив Ногая на внутрішню і зовнішню політику золотоординських ханів, а також розповідає про його відносини з руськими князями. [30. С. 365-394].

Найбільш оригінальним з усіх арабських енциклопедистів був ал-‘Омарі (1301-1349). Його твір **“Шляхи поглядів по державам великих центрів”** написаний на основі документів і розповідей очевидців. Автор дає загальну характеристику Улусу Джучі, включаючи природні умови, населення, господарство, державний лад і управління, податкову систему, військо тощо. Це чи не єдине джерело, у якому детально розглядається економіка Золотої Орди в різних її частинах, зокрема вказані ціни на товари. Автор описує також становище різних народів (в тому числі і русичів), що входили до складу Золотої Орди, визначаючи їх статус і місце в складі Монгольської держави. У творі відзначається велика роль Золотої Орди в політичному житті Русі, Малої і Середньої Азії і в самій Монгольській імперії. На особливу увагу заслуговує конфлікт між Бату-ханом і Угедей-кааном, який у творі висвітлений досить детально [30. С. 207-251].

В **“Літописі”** ал-Бірзалі (1254-1339) і в написаному на його основі творі Ібн Кесіра (1299-1273) **“Початок і кінець”**, містяться відомості про війну між монголами і кипчацько-руським союзом 1222-1223 рр. Приводяться також дані стосовно географії Улусу Джучі [30. С. 175-177, 272-277].

“Літопис” ал-Муфаддала охоплює події 1256-1341 рр. Відомості про монголів автор запозичив із творів Абу Шаме, Ібн Шеддада і Ібн Абдеззахира, на які і посилається. Важливі відомості дає **“Літопис”** і про внутрішню ситуацію в Монгольській імперії, відносно боротьби між Хулагідами і Джучидами. Містяться дані про податкову систему Монгольської імперії, про зовнішню торгівлю Золотої Орди [30. С. 177-199].

“Літопис ісламу” Еддзехебі (1273-1348/1349). Важливу, хоча і фрагментарну, інформацію літопис містить про царювання Тохта-хана і Узбек-хана. При цьому подає їх родовід і характеристику [30. С. 200-206]. Більш детальні дані про цей період містяться в **“Літописі”** Ібн Дукмака. Крім даних,

запозичених у Еннувейрі і Елайні, в літописі містяться оригінальні дані, які стосуються історії Золотої Орди часів правління Узбек-хана [30. С. 315-330].

“Життєпис ал-Мелік-Еззахира” (1221-1293 рр.) описує окремі події зовнішньої політики Золотої Орди на початку 60-х рр. XIII ст. У творі містяться важливі дані про географію Золотої Орди. Особливий інтерес мають відомості про торгівлю Південно-Західної Русі в Поволжі і Криму [30. С. 46-64].

“Гонитель турбот по частині Аюбідських царів” Ібн Василь (?-1297/8). З аналізу твору можна зробити висновок, що, будучи сучасником подій, автор користувався даними очевидців і почав писати в 60-х рр. XIII ст. Він приводить свідчення про побут монголів і організацію золотоординської армії [30. С. 70-75].

“Подарунок спостерігачам про дивині країни і чудеса мандрівок” Ібн Баттути (1304-1377). Інформація твору зібрана ним під час мандрівки в 1334 р. через Південну Русь, Булгар і Хорезм. Правдоподібність повідомлень Ібн Баттути не підлягає сумніву [216. С. 79]. Його відомості є цінним джерелом з географії Золотої Орди, розвитку її зовнішньої і внутрішньої торгівлі. Він перераховує експортні і імпорتنі товари і вказує ціни на них, наводить відомості про ринки збуту експортних товарів. До руського народу автор ставиться негативно [30. С. 278-314].

“Низка перлин” Елайні (1361-1451). Твір містить цінні відомості про похід Джебе і Субеде в Дешт-і-Кипчак в 1222-1223 рр., а також про монгольський похід в Східну Європу в 1237-1241 рр. Важливі дані стосуються і соціально-економічного розвитку Золотої Орди. Автор наводить відомості про кількість населення в Улусі Джучі [30. С. 474-534].

Перські джерела.

“Історія Вассафа”. Особливий інтерес мають повідомлення Вассафа про дії монгольських військ на території Дешт-і-Кипчака. Він подає склад монгольських військ, їх кількість і втрати ворогуючих сторін. Автор описує монгольські курултаї 1229 і 1236 р. В “Історії” міститься генеалогія ханів Золотої Орди від Бату-хана до Узбек-хана. Вассаф висвітлює боротьбу за ханський престол після смерті Бату-хана до захоплення його Берке-ханом, а також

суперництво за владу темника Ногая з Тохта-ханом. Не оминув він увагою і становище християнської віри в Золотій Орді. Так, на його думку, в Золотій Орді збереглася релігійна терпимість до всіх віросповідань, незважаючи на те, що Бату-хан був християнином [31. С. 81-89].

Дані **Аноніма Іскандера** носять епічний характер і походять з уйгурських джерел. Проте цими джерелами “Анонім” користувався некритично, у результаті чого хронологія подій у його творі неточна. Більшість даних він запозичив у Рашід-ад-діна. “Анонім” наводить відомості про поділ Улуса Джучі на дві частини, на два крила – Ак-Орда (Біла Орда) і Кок-Орда (Синя Орда) [31. С. 126-129].

“Родовід тюрків” містить генеалогію золотоординських ханів, починаючи з Джучі-хана. Характер інформації вказує на те, що “Родовід” написаний прихильником Джучидів. Генеалогію Джучидів містять і **“Списки улаштовувача світу”** Гаффаї. Однак його інформація неточна. Це єдине джерело, де міститься дата народження і смерті Бату-хана (18.08.1205-7.08.1206 – 14.03.1252-2.03.1253) [31. С. 202-211].

“Насірові розряди” ал-Джузджані (1193-?). Джузджані – єдиний з перських авторів, який не був на службі у монголів, тому був налаштований проти них. Він жив у Індії, і через те дані про Золоту Орду не зовсім точні, але він наводить унікальний матеріал про церемонію похорону Бату-хана. Джузджані також висвітлює боротьбу між християнством і мусульманством на землях, підвладних Золотій Орді. У даному випадку її уособленням є боротьба між сином Бату-хана Сартаком і братом Бату-хана Берке-мусульманином [31. С. 13-19].

“Історія завоювання світу” Джувейні (1226–5.03.1283) базується на розповідях очевидців подій другої чверті XIII ст. і на офіційних документах. Його дані використані майже усіма перськими, арабськими і турецькими істориками. Великий інтерес становить розповідь Джувейні про дії військ Джучі-хана після завоювання Середньої Азії і до його смерті. У більшості джерел точні дані про цей період відсутні. Відомості про завоювання Русі, Булгара, Угорщини і Польщі теж мають важливий характер, адже включають у себе перелік монгольських

полководців, кількість монгольських, руських, болгарських військ, а також, дають описання деяких епізодів бойових дій [31. С. 20-24].

“Сельджук-наме” Ібн Бібі написаний між 1282 і 1285 рр. Особливий інтерес в даному творі викликає розповідь про похід турків-сельджуків на Судак, проти половців і русів, в 1221 - 1222 рр. Цінність цього джерела в тому, що воно розкриває особливості торговельних інтересів половців і Русі в Північному Причорномор’ї, дає перелік експортних товарів Русі та торговельні домовленості. Вказується, що перед загальною зовнішньою загрозою Русь і половці виступали як союзники. Факти, вказані в цьому джерелі, є безцінними для вивчення не тільки економіки і зовнішньої торгівлі Русі, а й Золотої Орди в XIII ст. [31. С. 25-26], [33].

“Збірка літописів” Рашід-ад-діна (1247-1318). Джерелами для написання твору були усні розповіді монгольських аристократів. Можливо, була використана монгольська “Золота книга”. Для історії монгольських походів автор користувався даними, взятими у Джувеїні. Для написання історії монгольських ханів Ірану він використав офіційні документи, а для написання історії інших частин монгольської імперії він отримував відомості від послів, які прибували до Ірану. Крім того, про деякі події вчений писав як їх сучасник і учасник. Твір Рашід-ад-діна не був повністю завершений, бо в ньому зустрічаються пропуски не тільки дат і імен, а й цілих розділів. Але незважаючи на це, **“Збірка літописів”** – незвичайний твір для часів середньовіччя, який охоплює історію всього культурного світу від Західної Європи до Індії і Китаю [25], [26], [27], [28].

Сирійські джерела.

“Загальна історія” Бара Ебрея Абу-ал-Фараджа (1226-1286) і **“Історія мар Ябалахи III і раббан Сауми”** – містять багатий матеріал про соціально-економічне, політичне і церковне життя, а також про історичну географію Центральної і Середньої Азії та Кавказу другої половини XIII – початку XIV ст., які були тісно пов’язані з монгольською державою іль-ханів Хулагидів. Основне місце займає історія монголів з часу звеличення Чингізхана:

завойовницькі походи, захват земель відносини з місцевим населенням [15], [204. С. 53-55].

Європейські джерела

Руські джерела

Київський і Галицько-Волинський літописи є основними джерелами дослідження взаємовідносин Золотої Орди і Південно-Західної Русі в XIII ст. Дані Київського літопису були включені до Лаврентіївського літописного зводу [16]. Вони висвітлюють події південноруської історії до 1240 р. **“Галицько-Волинський літопис”** складає частину Іпатіївського літописного зводу, що містить повідомлення від 1201 до 1291 рр. Цей твір складений як літературна повість [110. С.49]. Він складається з трьох частин. Перша частина твору містить три окремі розділи: Початковий Галицький літопис книжника Тимофія (до 1211 р.); Другий Галицький літопис тисяцького Дем'яна (20-40-ві рр. XIII ст.), сюди ж входить і Повість про “Побойще Батієве”; Третя повість створена в 1256-1257 рр. [273. С. 230-252], [115. С. 25-111]. При написанні літопису автори користувалися візантійськими джерелами, літописними повістями негалицького походження, документами князівської канцелярії [168. С.61]. Друга частина є безпосередньо Волинським літописом. До неї входять історія володимирських єпископів, розповідь про війну з темником Куремсою і темником Бурундаєм, про війну з Болеславом, похід на Польщу військ темника Ногая і Телебуги-хана, повість про Володимира Васильковича, про події у Литві і смерть Міндовіга [110. С.49-50], [63. С. 165-175].

Важливими джерелами є також літописи Північно-Східної Русі, зокрема **“Володимиро-Суздальський літопис”**, який найкраще зберігся в Лаврентіївському списку [16]. На відміну від галицько-волинського літописання, володимиро-суздальське велося людьми духовного звання [110. С.84]. Літопис містить цінні відомості про внутрішньополітичну боротьбу на Русі, соціальне і економічне становище в XIII ст., зовнішню політику руських князів на Сході у 20-30-х рр., у часи монгольського завоювання східного Дешт-і-Кипчака. **“Новгородський літопис XII – XIII ст.”** носить яскраво виражений місцевий

характер. Відомості про київські і південноруські події в даному літописі носять переважно хронікальний характер [168. С.71-78]. Для історії Південно-Західної Русі значний інтерес становить розповідь про битву на р. Калка, вона містить багато цікавих деталей, яких немає в інших джерелах [23].

Польські джерела.

“Велика хроніка”. Важливим є повідомлення літописця про похід військ Бату-хана в Східну Європу в 1240-1241 рр., зокрема про завоювання монголами Угорщини. Також важливою є інформація про походи русько-монгольських військ на польські землі в 60-70-х рр. Дані польського джерела багато в чому доповнюють інформацію руських літописів, арабських і європейських джерел. Важливі дані стосуються також внутрішньополітичного становища Південно-Західних Руських земель [5].

Литовські джерела.

“Хроніка Биховця” є не тільки найціннішим джерелом з історії Великого князівства Литовського від початку існування цієї держави до 1506 р., але й подає масу даних по історії Південно-Західної Русі. Привертають увагу повідомлення про русько-монгольські походи на Литву, і про спроби поширення монгольської влади на литовські землі [32].

Угорські джерела.

Для дослідження взаємовідносин між Золотою Ордою і Руссю цінними джерелами є розповідь брата Юліана про першу мандрівку і його лист до єпископа Перуджі про другу мандрівку в Велику Угорщину. Ці мандрівки були здійснені одна за одною вперше в 1234/1235-1236 рр., удруге в 1237-1238 рр. Це перші європейські джерела, які висвітлюють монгольські завоювання і містять описання східноєвропейської території Русі напередодні монгольського вторгнення [3].

Вірменські джерела.

Вірменські джерела подають відомості про монголів у перший період їх вторгнень у Вірменію в 1220 р. і доводять історію подій до початку царювання Газан-іль-хана. Відповідно охоплюється період володарювання перських

Чингізидів впродовж 70-80 років. Після цього до часів Тамерлана не можна назвати жодного оригінального літопису, який заслуговує на увагу.

Перші фрагментарні свідчення стосуються враження, яке справили монголи на вірмен. Це **“Автограф”** Огнеса Ванакана Тавушеці. Ряд джерел відносяться до кінця 40-х–50-х рр. XIII ст. – часу становлення монгольської влади над підкореними народами. Це, зокрема, **“Лист з Самарканду кіпрському королю Генрі Лузіняну”** (1247 р.) Смбата Спарапета, де міститься характеристика монголів і відмічається різна племінна приналежність монгольських завойовників. Він також наводить дані про становище християнства в монгольській імперії. Цікаву інформацію про монгольські завоювання містить **“Пам'ятна записка”**. При її написанні автори використовували народні перекази про походження монголів, поширені самими ж монголами в процесі завоювань. Вона містить достовірну інформацію про характер монгольських завоювань першої третини XIII ст., внутрішню політику, становище підкорених монголами народів [4. С. 43-66].

На відміну від інших джерел, у **“Повчальному посланні”** католікоса Костянтина Бардзербердці відображене позитивне ставлення до монголів. Його відомості допомагають розкрити податкову політику монгольської імперії на захоплених землях перед реформою Менгу-каана 1254 р. [4. С. 45].

“Літопис” Смбата Спарапета розкриває політику монголів на завойованих землях і характер монгольських військових кампаній в Середній Азії та на Близькому Сході другої половини XIII ст. Головне, тут приводиться текст **“Договору між Мунке-ханом і царем Гетумом I”** [4. С. 67-70]. Це джерело свідчить, що між монгольськими ханами і підкореними царями могли укладатися якісь договори. Вірменські літописи і хроніки займають важливе місце у висвітленні проблем монгольського завоювання і управління підкореними землями. Серед них виділяються **“Літопис Себастаці”** невідомого автора, **“Літопис”** Єпископа Степаноса, **“Літопис”** вірменського царя Гетумма II 1296 р., **“Літопис”** Нераса Палієнца [4. С. 23-40, 71-76, 92-101]. Дані літопису доповнюють відомості про внутрішньополітичне життя Золотої Орди, зокрема

про боротьбу 1256 р. за ханський стіл між Сартаком і Берке і дозволяють з'ясувати генезис стосунків між Золотою Ордою та Південно-Західною Руссю в кінці 50-х рр. XIII ст. У **“Хроніці”** Мхітара Айриванеці і **“Хроніці”** невідомого автора, висвітлюються події від 1222 р. по 1291 р. Незважаючи на те, що дати не вказані, події розташовані в хронологічному порядку. Вони підтверджують інформацію інших джерел. Важливими є відомості про систему кочування монголів в південно-каспійському регіоні [4. С. 78-86].

Окреме місце серед вірменських джерел займають оригінальні історичні твори: **“Історія”** Давида Багішеці і **“Історія”** Вардана [4. С. 103-105], **“Історія Монгалов”** Магакії і **“Історія Монголов”** Кіракоса [10. С. 3-54], **“Історія”** Стафана Орбеліана [11. С. 28-56]. Факти, що вони містять, мають важливе значення для дослідження проблем монгольських завоювань на Кавказі і Близькому Сході, соціально-економічної політики монголів та організації влади на окупованих землях.

Візантійські джерела.

Дані візантійських авторів Пахімера (1242-1308) і Нікофора Гроги (1295-1359) стосуються відносин Михайла Палеолога з монгольським іль-ханом Хулагу і з темником-ханом Ногаєм. Вони дають коротку історію їх руху в Дешт-і-Кіпчаку. У числі інших наводяться відомості про звичаї, побут, одяг, зброю монголів. Як і Пахімер, Нікофор Грога дає відомості про переселення людей з південноруських степів у Єгипет [265].

Далматинські джерела.

Єдиним джерелом з цього регіону, що містить важливі дані про монгольське завоювання Русі, є **“Історія салонських і сплітських архієпископів”** Фоми Сплітського (біля 1200-1268 рр.). На фоні опису монгольського нашествя в Східну Європу Фома дає загальну інформацію про завойовників: про їх батьківщину, побут, звичаї. Наводяться відомості про народи Східної Європи. Дані джерела про Русь мають оригінальний характер і, можливо, походять з володимиро-суздальських джерел [241].

Джерела Ватикану.

Послання папи Іннокентія IV галицькому князю Данилу, волинському Васильку: (AI, № 65), (AI, № 63), (AI, № 62) VIII (AI, № 74), (AI, № 64), (AI, № 69), VII (AI, № 67). Написані в різний час, вони є важливим джерелом для вивчення західної політики галицько-волинських князів в 40-70-х рр. XIII ст. [188].

Особливе місце серед джерел для вивчення монголо-руських відносин є **“Історія монгалов”** Іоана де Плано Карпіні. Цей твір – одне з найголовніших джерел для вивчення взаємовідносин монголів і Південно-Західної Русі в середині XIII ст. Францисканець Карпіні залишив найбільше даних про побут, історію, а також про військові сили монголів. В **“Історії”** містяться унікальні дані про становище Південно-Західної Русі у першому десятилітті після монгольського завоювання. Тут є матеріал про організацію монгольської влади над руськими землями – адміністрацію, податки тощо [12. С. 1-62]. Важливо, що Карпіні для написання родоти користувався руськими джерелами, які були використані і в руських літописах [261. С. 202-203].

Французькі джерела.

Для дослідження історії взаємовідносин Золотої Орди і Південно-Західної Русі 50-х рр. XIII ст. одним з найважливіших джерел є **“Мандрівка в східні країни”** Вільгельма де Рубрука. У своєму звіті він дав багато нових і важливих відомостей. Особливо це стосується побуту, мови, звичаїв монголів, релігійної ситуації в Монгольській імперії, монгольської економіки, адміністрації і управління підкореними землями. Особливий інтерес для тематики дослідження мають дані Рубрука про одяг русичів, їх монетну систему, вірування і забобони, про їх становище при монгольському дворі, де вони займалися різними ремеслами [12. С. 63-180].

Швейцарські джерела.

“Хроніка” Івана Вінтертурського. Опис монгольських завоювань здійснений на основі розповідей очевидців. Твір містить дуже багато неточностей і хибних даних, але все ж є цінним джерелом для вивчення монголо-руських взаємовідносин. Хроніст, чи його інформатори, були

переконані, що існувала тісна залежність Русі від Золотої Орди, а руські князі перетворилися на монгольських намісників [63. С. 527-529].

Англійські джерела.

Важливість англійських джерел полягає в тому, що вони містять об'єктивну інформацію про характер монгольського вторгнення в Європу і відображають стан суспільної думки в європейському світі. Це **“Анали”** мельрозького монастиря, **“Хроніка”** монастиря Св. Едмунда, твір Гервезія Кентерберійського **“Діяння Королів”**, **“Анали”** тьюксберійського монастиря. [14. С.97-105].

Серед англійських джерел особливе місце займає **“Велика хроніка” Матвія Паризького** (біля 1200-1259). У хроніці використано біля 200 документальних джерел, взятих з королівського архіву Генріха III (1234-1272). У ній також знайшли відображення багато подій (сучасником яких був хроніст) серед них, зокрема, **“Ліонський собор”** 1245 р. Матвій Паризький дає характеристику монгольської армії, одягу і озброєння, методів ведення бою, способів форсування рік тощо. Інформація, приведена Матвієм Паризьким здебільшого підтверджується даними Карпіні і Рубрука, але зустрічається оригінальне пояснення їх [14. С.105-176], [94].

Не менше значення, ніж хроніка Матвія Паризького має **“Великий твір”** Роджера Бекона. Він був написаний в 1266-1268 рр. на вимогу папи Кlementa IV (1265-1268), тому характеристика монголів і ставлення до них Роджера Бекона відображало офіційну політику папської курії. Роджер Бекон торкається питання віри на Русі і її стану під владою монгольських завойовників. Найрізноманітнішу інформацію містить цей твір про монголів: про їх походження, спосіб життя, вірування, систему кочування [14. С. 207-221].

Отже, дослідження проблеми взаємовідносин Золотої Орди та Південно-Західної Русі можна розподілити на декілька етапів.

Дослідження XVIII – XIX ст. У роботах російських вчених цього періоду відстоювалася теза, що Південно-Західна Русь була не здатна стати державним

ядром для Росії і тому після монгольського завоювання обезлюдніла. Деякі українські вчені XIX ст. йшли в руслі російських досліджень. Так, концепція Н. М. Карамзіна знайшла відображення в працях Д. М. Бантиш–Каменського. Інші виступили з критикою праць російських істориків. Проти теорії М. П. Погодіна виступили М. А. Максимович, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський, та інші, які доводили, що обезлюднення південноруського регіону після монгольської навали не було. Це підтвердили і дослідження історії окремих регіонів Південно-Західної Русі: Поділля (М. Молчановський), Болоховські землі (М. Дашкевич, І. Лінніченко). Проте дореволюційна історіографія за браком джерел не могла дати комплексного дослідження з історії взаємовідносин Південно-Західної Русі та Золотої Орди в XIII ст.

В 20-30-х рр. XX ст. у дослідженнях Б. Д. Грекова і О. Ю. Якубовського Південно-Західній Русі теж не надавалося особливої уваги. Дослідників цікавили соціальні і економічні аспекти становища Північно-Східної Русі після монгольського завоювання. Історія Південно-Західної Русі XIII ст. активно починає розроблятися радянськими дослідниками в повоєнний час (роботи В. Т. Пашуто, М. Ф. Котляра, Л. В. Черепніна) та закордонними вченими (М. Б. Ждан). Одночасно з цим активізуються пошуки істориків, що належали до течії “євразійців”. Е. Хара-Даван, а за ним Ю. М. Реріх та Г. В. Вернадський висвітлювали монгольське завоювання як позитивне явище. Поворотним моментом в дослідженні історії взаємовідносин Південно-Західної Русі з Золотою Ордою в XIII ст. стало введення до обігу археологічних даних. З’являються роботи, написані на основі синтезу писемних та археологічних джерел, у яких відображені окремі моменти по історії регіону в указаний період (праці П. П. Толочка, О.П. Моці, С. О. Беляєвої, В. Л. Єгорова, Г. А. Федорова-Давидова, С. А. Плетньової та інших), та історичні праці (В. О. Чукаєва, В. М. Бодрухін).

Сучасна російська історіографія продовжує традиції дореволюційної науки, заперечуючи особливий розвиток Південно-Західної Русі і взагалі повноцінне життя на цих землях. Якщо російська історіографія виражає

схарактеризовану вище точку зору щодо наслідків монгольського завоювання для Південно-Західної Русі, то зарубіжна історична наука взагалі обходить це питання. Головним чином, в цих працях розкривається історія Золотої Орди та князівств Північно-Східної Русі.

Таким чином, на даний момент розробки проблеми монгольських завоювань і розвитку Русі під монгольською зверхністю накопичено значну історіографічну базу. Проте в більшості досліджень, історія взаємовідносин між Південно-Західною Руссю та Золотою Ордою в XIII ст. не була відображена.

Джерельна база для вивчення цієї теми складається з руських, арабських, перських, монгольських, сірійських, візантійських, далматинських, англійських, польських, литовських, вірменських писемних джерел. Але більшість іноземних джерел містять дуже фрагментарну інформацію про Південно-Західну Русь. Більшість авторів не були безпосередньо знайомі ні з Південно-Західною Руссю, ні з Золотою Ордою. Тому дані стосуються переважно географії та економіки вказаних земель. Руські джерела, в основному Київський і Галицько-Волинський літопис, найбільш чітко і точно передають політичні події, пов'язані з русько-монгольськими взаємовідносинами, проте і вони містять обмаль інформації про інші сфери цих контактів.

Загалом треба відзначити, що всебічний аналіз розглянутих писемних джерел дозволяє змалювати чітку картину розвитку взаємовідносин між Південно-Західною Руссю і Золотою Ордою в XIII ст. в усіх сферах життя.

РОЗДІЛ 2. УТВОРЕННЯ ЗОЛОТОЇ ОРДИ

2.1. Розширення імперії Чингізхана в західному напрямку (1217—1223 рр.)

Після завершення завоювання більшості кочових народів, які проживали на Далекому Сході, часткового завоювання Китаю Чингізхану¹ необхідно було вирішити долю західних сусідів Монгольської держави – Хорезму, Булгару, половців, башкирів.

Хорезм був самою могутньою з держав, що виникли у XII ст., після послаблення держави Сельджукидів. Володарі Хорезму з намісників правителя Ургенча перетворилися на незалежних господарів і прийняли титул “хорезмшахів”. До своїх володінь вони приєднали велику частину Середньої Азії (Туркестан і Персія) і Південний Афганістан.

Але ця держава виявилася неміцною, незважаючи на достатню кількість матеріальних багатств і хоробрих воїнів. Режим військової диктатури спирався на ворожі місцевому населенню племена тюрків із сусідніх степів: канглів, карлуків і кипчаків (половців). Хорезмшахи з другої половини XII ст. почали запрошувати на службу кочівників. Але в боротьбі з степовими родичами вони були ненадійні і, грабуючи зайняті ними землі, викликали ненависть у місцевого населення [40. С. 213]. Це призводило до частих народних бунтів. Самі половці теж були ненадійним союзником. Вони постійно нападали на північні кордони Хорезму і піднімали внутрішні бунти в державі, таким чином впливали на її зовнішню і внутрішню політику.

З 30-х рр. XII ст. в Середній Азії половці поділялися на дві основні групи. Одна займала центральний Казахстан з столицею в м. Сигнак. Літовники цих половців знаходилися в долині р. Іртиш, а зимівники – в низинах р. Сирас (Сирдар’ї). Друга група половців проживала в західному Казахстані. Влітку їх

¹ Значення титулу Тимуджина “Чингізхан” звичайно перекладається як “великий хан”. Проте Д. Банзавов вважає, що “Чингіз” – це ім’я шаманського духу, а Е. Хара-Даван відмічає, що в калмицькій мові цей термін означає “міцний”, “сильний”, “неприклонний” [175. С. 37].

кочовища розташовувалися на півночі Аральського моря, а зимою – на Південному Уралі. Останні були незалежними від хорезмшахів, ці території входили до складу Хорезму лише номінально з 1182 р. [40. С. 211-238]. Зв'язки з половцями Центрального Казахстану були набагато тіснішими. З князівського роду цих половців походила мати хорезмшаха Мухаммеда – Теркен-хатун. Вона всіляко підтримувала своїх родичів і спиралася на їх військову силу, проводячи незалежну від сина політику. Саме ці половці опосередковано стали причиною нападу Чингізхана на Середню Азію.

У 1200 р. ханом цих половців став інал² Алп-Дерек, двоюрідний дядько Мухаммеда по матері. Хорезмшах підтримав інала в боротьбі за ханський стіл проти його дядька Кадир-хана (Гайр-хана). Захопивши владу, Алп-Дерек відмовився від титулу “інал” і прийняв титул Гайр-хана (могутнього хана). Він визнав себе підданим Хорезму і прийняв мусульманство [40. С. 221-229]. Таким чином, Туркестан увійшов до володінь Мухаммеда. Але новий Гайр-хан не виправдав сподівань хорезмшаха і двічі – в 1210 і 1216 рр. він піднімав повстання проти сюзерена. Останнє повстання закінчилося битвою з монголами.

Для покарання бунтівного хана хорезмшах Мухаммед зібрав велике військо і вирушив проти половців у північний Туркестан, де біля р. Іргіз зустрів монгольське військо [31. С. 13]. Очевидно, що з самого початку походу війна з монголами не входила в його плани.

Монголи (частина кара-китайської армії, якою командував Джучі) під час переслідування племені меркітів дійшли до р. Іргіз, чим в односторонньому порядку порушили кордон з Хорезмською державою. Рятуючись від монгольських військ, меркіти перейшли на територію половецьких земель – в Каракуми (тюркська назва Дешт-і-Кипчака) до кангів [40. С. 229-231]. Після перемоги над ними, виконавши завдання, корпус Субеде почав відхід у Монголію. Можливо, крім розправи над непокірним племенем, монгольська армія повинна була з'ясувати можливість переходу через степ великого війська.

² Спадкоємець ханського престолу.

Іншим завданням було розвідування шляхів, що вели до Хорезму [90. С. 57]. Останній факт дуже ймовірний. Адже в XII – на початку XIII ст. всі основні торгівельні і стратегічні шляхи, що розходилися від столиці Хорезму Ургенча, були захищені єдиною системою укріплених фортів – караван-сараїв, які утворювали суцільну лінію укріплень, що прикривала Хорезм зі сходу [140. С. 202].

Війська Мухаммеда випадково проходили через місце битви. Невідомо, чому султан вирішив напасти на монголів. Безперечно, хорезмшах сприймав Чингізхана як небезпечного суперника. Обидва володарі побоювалися один одного, ненавиділи і були взаємно недовірливі. Хоча вони і намагалися підтримувати мир, але в даній ситуації було достатньо найменшого приводу для розв'язання війни [57. С. 54-56], [98. С. 5]. Можливо, маючи перевагу у військових силах, Мухаммед вирішив показати свою могутність потенційним противникам і покарати їх за порушення кордону. Він хотів також задовольнити війська, які прагнули здобичі. Нарешті, перемога над монголами давала можливість султану підтвердити титул “газі” (переможець невірних), що значно підвищило б його популярність у мусульманському світі.

Війська Мухаммеда наздогнали монголів в південно-східній частині Уральських гір, в межиріччі р. Килад і р. Кайли, біля р. Джарла. Після нетривалих переговорів війська султана перейшли у наступ. В кровопролитній битві монголи отримали поразку і відступили [40. С. 235]. У цьому бою вперше проявився талант полководця у сина хорезмшаха Джеляль-ад-Діна [25. С. 189-190].

Монголи поки що були не готові до війни в Середній Азії. Після перемоги над меркитами виник новий конфлікт у 1217 - 1218 рр. із найманським царевичем Кулчуком. Крім того, через Середню Азію і монгольські володіння проходив караванний шлях, контролювання степової частини якого давало регулярні грошові надходження в скарбницю. Тому, не маючи достатніх сил, монголи були зацікавлені у мирі з хорезмшахом. Очевидно, розумів це і Мухаммед, тому що направив у 1218 р. у Монголію розвідників, замаскованих під торговий караван. Їхнім завданням був збір інформації про сили

монгольського хана [175. С. 105] і його наміри [30. С. 5]. Мир між імперіями був відновлений, але конфлікт був неминучим. Однією з його причин було вирішення половецького питання.

Після того, як половці в 1216 р. прийняли кривих ворогів Чингізхана – меркітів [25. С. 115-116], у монголів з'явився привід для війни проти них. Антимонгольську політику половці проводили досить активно, постійно підтримуючи ворожі монголам фінно-угорські племена [66. С. 115]. Адже Велика Угорщина (сучасна Башкирія) була природним бар'єром на шляху військ Чингізхана [65. С. 311]. При цьому половці були настільки ж мобільні і маневрені, як і монголи. Розуміючи безперспективність кавалерійських боїв із половцями, останні застосували традиційну для кочівників тактику: вони направили експедиційний корпус у тил ворога. Прямий шлях через степ прикривали башкири, а північний шлях теж був закритий, тому що Волзька Булгарія була вороже налаштована по відношенню до монголів. І хоча немає прямих вказівок на характер болгаро-монгольських відносин цих років, на їх ворожий характер вказує напад болгарських військ на корпус Джебе і Субеде. Він повертався через болгарські землі в Монголію після перемоги над русько-половецькими військами на р. Калка у 1223 р. Таким чином, єдиний обхідний шлях проходив через Середню Азію і Кавказ. У зв'язку з цим, Середня Азія розглядалася не тільки як об'єкт агресії, але і як плацдарм у боротьбі проти половців. Це було однією з причин нападу Чингізхана на Середню Азію.

Зовнішня політична ситуація не була сприятлива для Мухаммеда. У війні хорезмшаха і Чингізхана також був зацікавлений Багдадський халіф, який підтримував мусульман-сунітів. Хорезмшах виступав за шиїтів. Підтримуючи сунітів, халіф посилює розбрат в Хорезмійській державі, що опосередковано спонукало Чингізхана до вторгнення в Середню Азію [209. С. 697].

Але не тільки зовнішньополітична ситуація обумовила напад монголів на Середню Азію. Сам Мухаммед утрутився у конфлікт між Чингізханом і Кулчуком, підтримавши останнього. Причиною розбрату була суперечка між двома імперіями за землі Туркестану (Східний Туркестан, Семиріччя і землі на

північний схід від Сирдар'ї). Мухаммед і найманський царевич Кулчук відібрали ці землі у каракитайського гур-хана і поділили їх. Перемігши Кулчука, Чингізхан претендував на його землі, але хорезмшах його випередив і окупував весь Туркестан [26. С. 67].

У 1219 р. монголо-хорезмійські відносини були вдруге розірвані. Приводом до цього стало пограбування й убивство купців каравану в м. Отрар, що прямував із земель Чингізхана. Важливим є той факт, що володарем міста був кипчацький гайр-хан. Він захопив місто в 1216 - 1217 р., після того, як помирився з Мухаммедом, і зробив це прикордонне місто (воно знаходилося на кордоні між землями Мухаммеда і Чингізхана) своєю резиденцією. Він наказав стратити купців, коли один з них назвав його іналом (чим принизив хана) [40. С. 223]. Але це було формальним приводом. Купців запідозрили в шпигунській діяльності, адже саме через них Чингізхан отримував відомості про ситуацію у державі хорезмшаха. Очевидно, вони проводили агітацію серед населення, демонструючи багатство монгольського імператора. Їх караван складався з 500 верблюдів, навантажених золотом, сріблом, дорогими тканинами, охороняли його 450 мусульманських купців [120. С. 9-11]. Така ж доля спіткала і друге посольство Чингізхана [26. С. 187-189], [30. С. 4]. В обох випадках охоронна грамота монгольського хана не змогла захистити купців [57. С. 60]. Ігнорування грамоти було прямою образою монгольського імператора і фактично стало оголошенням війни.

Немає точних відомостей про співвідношення сил Чингізхана і Мухаммеда. Але всі дослідники вказують на значну чисельну перевагу військ хорезмшаха. Л. М. Гумільов зазначає, що Чингізхан разом із союзниками зібрав 200 тис. ополченців проти 400 тис. регулярного, переважно кінного війська Мухаммеда [65. С. 312]. Г. В. Вернадський наводить дані, за якими у Чингізхана було 150 тис. воїнів (100 тис. вершників і 50 тис. допоміжного війська) проти 300 тис. армії хорезмшаха [50. С. 45-46]. Рашид-ад-Дін пише, що у Мухаммеда була приблизно 550-тисячна армія [26. С. 191]. М. М. Іванін на основі аналізу військових кампаній монголів прийшов до висновку, що в

Середню Азію прийшло 250 тис. монголів, а сили Мухаммеда становили 400 тис чоловік [90. С. 81]. В. В. Лаптев оцінює кількість монгольських військ у 150 – 200 тис. чоловік, переважно легкої кінноти [120. С. 11]. Таким чином, дослідники погоджуються, що армія хорезмшаха вдвічі перевищувала монгольські війська. Але, правитель Хорезмійської держави, не довіряючи своїм військам, розсіяв армію по гарнізонах, які, безперечно, не могли стримати наступ монголів. Незабаром значні міста султанату – Самарканд, Бухара, Мерв, Герат – були захоплені. Персія була зайнята майже без боїв, а Джелаль-ад-Дін відступив у північну Індію. Уся військова кампанія в Середній Азії зайняла менше трьох років (1219 - 1221). У результаті до імперії монголів були приєднані Хорезм, Північний Іран, Хоросан.

Ще до закінчення військових дій у Середній Азії, після того як помер хорезмшах Мухаммед, а Джелаль-ад-Дін з військами був розгромлений, Чингізхан направив у 1220 році 20-тисячний [4. С. 23], [11. С. 2], [10. С. 6] корпус під командуванням Джебе і Субеде, що складався в основному з тюрко-татарських загонів [209. С. 699], [90. С. 56]. Вони повинні були захопити Аран, Азербайджан, Ірак і Ширван [26. С. 225], [4. С. 190]. Можливо, головним полководцем було призначено Субеде, бо він був тисяцьким [190. С. 245], але в перських джерелах як командир цього корпусу згадується лише Джебе [31. С. 21]. Найвірогідніше, що командування військами і відповідальність між обома полководцями були розподілені порівну. Це забезпечувало взаємний контроль за виконанням наказу.

У доповідній записці Чингізхану, яку наводить Рашид-ад-Дін, вказано план продовження походу: "... за наказом, який обов'язково виконується, по можливості, в один чи два роки, доклавши зусиль до завоювання країн, що знаходяться попереду, можемо прийти до строку призначеного повелителем наказу, через Кипчакський Дербент в бік Могулістану" [190. С. 227-228]. З тексту видно, що в 1220 р. у плани Чингізхана входило лише захоплення Кавказу і розвідка шляхів через Дешт-і-Кипчак. (Карта № 1).

Захопивши Іран і Ірак, монгольський корпус вийшов на Кавказ. З Азербайджану, який уклав мир з ними, монголи попрямували в Аран через Грузію. Пройшовши через долини Агванії (Кавказької Албанії), вони на початку 1221 р. напали на Грузію [90. С. 76]. Дійшовши до Тбілісі, вони були атаковані військами грузинського царя Григорія Лоші (Георгій IV) (1213 – 1223) [4. С. 23]. На р. Котман (права притока р. Кури) відбулася перша битва монгольських і грузинських військ. Грузини (10 тис.), за іншими даними (60 тис.) [10. С. 6], були розбиті. Перемігши їх, монголи повернулися до Азербайджану [4. С. 33], [26. С. 227]. У першій половині 1221 р. ворожі сили напали на Вірменію [4. С. 103]. У кінці 1221 р. вони знову напали на Грузію, де на Сагамському полі практично знищили 30-тисячну грузинську армію. Після цього монгольські війська відійшли в Ширванську ущелину, де захопили місто Шемаху і заволоділи Дербентом [11. С. IX]. Спланований у 1222 р. наступний похід на Кавказ монголам довелося відмінити, тому що грузини і вірмени перед загальною загрозою об'єднали свої війська для опору [11. С. 3].

В цілому перша частина завдання була виконана. За неповних два роки монголи провели наступ по всіх запланованих на Кавказі напрямках. Підкорили Азербайджан і призначили у містах своїх посадників (шіхне). Монголи, захопивши 10 тис. полонених, попрямували влітку – на початку осені 1222 р. через Кавказький хребет на Північний Кавказ, у землі аланів і передкавказьких половців [11. С. IX].

У цей час Чингізхан давав новий наказ своїм полководцям – розпочати наступ на половців. Р. Груссе, навпаки, вважав, що Субеде і Джебе проявили власну ініціативу направившись в Європу [62. С. 216]. Але це мало імовірно, так як в основі успіхів монгольських військ лежала сувора дисципліна, яка не передбачала за полководцями вільного вибору напрямку наступу. Окрім того, імператор надіслав підкріплення своєму корпусу, а на Кавказі монгольське військо поповнили курди [90. С. 76]. Їх монголи використовували як передові загони, тим самим зменшуючи втрати власних військ.

Такі заходи вказують, що похід в Європу був спланований Чингізханом. Це підтверджує і та обставина, що у зв'язку з новим походом, було проведено велике перегруповання монгольських військ. За попереднім планом експедицію повинен був очолити Джучі. З цією метою восени 1221 р. Чингізхан направив його на північ від р. Сейхун (Сирдар'я). У цьому районі, крім половців і канглів, могли перебувати залишки військ Мухаммеда, які могли відрізати корпус Джебе і Субеде від військ Чингізхана. Ще в 1220 р. частина військ Джучі-хана під командуванням полководця Улус-іді, після захоплення м. Дженд, рушила на завоювання столиці канглів – м. Каракорум (Дешт-і-Кипчацький). Цей похід не був вдалим для монголів. Підкорені кангли невдовзі повстали, і землі на північ від Сирдар'ї були знову втрачені для завойовників [26. С. 200]. За попереднім планом Джучі повинен був захопити прикаспійські землі і з'єднатися з військами Джебе і Субеде, але він не виконав наказу. За іншими даними, він все ж пройшов в область Башгір (Велику Угорщину), Черкес і Дешт-і-Кипчак, в якому зазимував [31. С. 16, 20]. Тому очевидно, що наступ на половців у 1222 р. вже був не тільки розвідувальним рейдом, як вважає Е. Хара-Даван [175. С. 113-115], а й мав на меті завоювання всього південного Дешт-і-Кипчака. (Карта №1).

Невідомо, де відбулася битва між об'єднаним половецько-аланським військом і монгольськими військами Джебе і Субеде. Більшість дослідників вказувала це місце битви на рівнинах Північного Кавказу, зовсім не беручи до уваги той факт, що перестріти війська загарбників було найзручніше саме під час їх пересування через ущелини Північного Кавказу. Провідники завели монгольські війська в ущелину, яку оточили алани і половці. Це припущення може опосередковано підтвердити свідчення Джувеїні про те, що монголи застосували якусь “хитрість”, щоб пройти через ущелину [31. С. 21]. Можливо, це та сама “хитрість”, завдяки якій монголи зруйнували союз між половцями і аланами.

Як відомо, монголи розбили спочатку аланів, потім напали на половців. Були повністю розгромлені три половецькі орди – північнокавказька, донська і

придніпровська [283. С. 20]. (Карта № 8). Вдаривши по половецьких вежах, які знаходилися в басейні Сіверського Дінця на перехресті доріг від чорноморсько-азовського узбережжя до Північно-Східної, Західної і Південно-Західної Русі, монголи продовжили переслідування половців. Розбиті кипчаки покинули свої кочовища, розділившись на три частини. Частина їх у 1222 р. рушила на Північний Кавказ. Там, з'єднавшись з жителями міста Гандзак, вони розбили вірменське військо, і захопили область Варданашат [11. С. 3-4]. Але в 1223 р. вірмени відвоювали ці землі, і половці відступили в Грузію. Грузинський цар відмовився надати їм притулок і направив проти них війська на чолі з полководцем Іване. При підтримці тих же жителів Гандзака половці завдали нищівної поразки грузинам. Лише в наступному році Іване вдалося отримати над ними перемогу [4. С. 23]. З Грузії половці рушили в Азербайджан, але про їх долю відомостей немає [30. С. 26]. Можливо, що звідти вони відступили в Приельбрусь, де знайдено половецькі старожитності XIII-XIV ст. [97. С. 221].

Друга частина половецьких об'єднань відійшла на південний схід Європи, до кипчаків, що кочували між Волгою і Дніпром, у надії одержати від них допомогу. У цьому поході монголи дійшли до Криму, де захопили місто Судак. Цей торговельний центр знаходився під половецьким контролем, з нього вони отримували свої товари [30. С. 26, 502]. Судак, як і деякі інші міста кримського узбережжя, ще з XII ст. належав половцям. Вони збирали данину з торговельного обігу міста. Він відігравав важливу роль в транзитній торгівлі між країнами Східної Європи, Малої Азії і Близького Сходу. В зв'язку з цим, монголи, як і сельджуки за два роки перед цим, намагалися заволодіти містом, яке і захопили 27 січня 1223 р. [153. С. 19].

Третя частина половецьких угруповань очолених Юрієм Кончаковичем і Котяном відступила до руських кордонів і почала переправлятися на правий берег Дніпра. Вигнані зі своїх кочовищ, половці змушені були звернутися за допомогою до руських князів [30. С. 502], [13. С. 379].

Розгром половців значно загострив ситуацію в Східній Європі, над руськими землями нависла загроза вторгнення. Рятуючись від монгольських

військ, половці прийшли на Русь в грудні - січні 1222 - 1223 рр. і одразу ж звернулися за допомогою до руських князів. В кінці лютого – першій половині березня в Києві відбувся з'їзд князів, на якому було вирішено об'єднатися з половцями в боротьбі проти монголів [283. С. 20]. Скріплюючи союз, половецький хан Бастий охрестився. [13. С. 380]. Можливо, що хрещення прийняли і інші половці.

Відгукнувшись на прохання половецьких ханів, князі Мстислав Удатний, Мстислав Київський і Мстислав Чернігівський фактично оголосили монголам війну. Ознакою цього стало убивство монгольських послів, що прийшли з мирними пропозиціями. Не можна погодитися з Л. М. Гумільовим, що посли щиро прагнули миру з Руссю, яка не була об'єктом монгольської агресії, і, виходячи з розташування не могла загрожувати корінному монгольському улусу [65. С. 338]. Справді, як осілий народ, русичі не могли загрожувати корінному улусу монголів. Але потенційно відбити монгольський наступ вони могли.³ Крім того, як було вказано вище, Русь була зацікавлена в збереженні свого впливу на торгівлю в східноєвропейському регіоні, на що претендували і монголи. Таким чином, Русь ще до прямого зіткнення з монголами стала їх стратегічним противником. Це підтверджують і завдання, які поставив Чингізхан перед корпусом Джебе і Субеде. Монгольські полководці повинні були іти на північ і дійти до 11 країн і народів – Канпін, Кібчаут, Бачжігід, Оросут, Мачжарат, Асут, Сасут, Серкесут, Кешимир, Болар, Рарал (Лалат), перейти через ріки Іділ і Яях, а також дійти до міста Ківамен-кермен [29. §. 262]. В іншому повідомленні, що приводить Рашід-ад-Дін стосовно завоювань Угедей-каана, перераховані завойовані народи у порядку зі сходу на захід: келари, башкіри, булгари, Дешт-і-Кипчак (степова область від Іртиша до р. Дніпра), уруси, черкеси і аси [26. С. 67-68].

Як видно з переліку об'єктів нападу, виділяються Кібчаут, очевидно, це кипчаки – половці, Оросут (Уруси) – Русь, Асут – Аси - осетини, Сасут – можливо, саксини, Серкесут – черкеси, Болар – булгари, інші вказані народи,

³ За приблизними підрахунками населення Русі нараховувало 5-6 млн. чол. [91. С. 55].

можливо, назви половецьких орд. Уточнюють цілі нападу монгол гідроніми – Іділ – Ітиль – Волга і Яях – Яік – Урал, уздовж яких і пройшли потім монголи на зворотному шляху. Цікавою є також згадка про місто Ківамен-кермен, скоріше за все це Київ. Таким чином, у плани монгольського війська входило підкорення половців, русів, осетинів, болгар, і захоплення торгових центрів – Булгара і Києва.

Наслідком такої політики руських князів була битва на р. Калка між русько-половецьким і монгольським військом. Точне співвідношення сил невідоме, але всі джерела вказують на значну перевагу сил союзників. Так, за даними Л. М. Гумільова, русько-половецьке військо нараховувало 80 тис. чоловік, а монгольський корпус – 20 тис. чоловік [65. С.338-339]. В. К. Романов вказує, що власне руських військ було 40 тис. [283. С. 21]. Але поряд з попередніми подіями видається сумнівною кількість половців – 40 тис. Крім того, аналізуючи хід битви на р. Калка, ми схильні вважати їх кількість в 20-25 тис. чоловік, що відповідає кількості декількох орд. Монгольський корпус нараховував біля 30 тис. чоловік на момент виходу з Північного Кавказу в половецькі степи [100. С. 16].

У кінці квітня 1223 р. значна частина руських військ була сконцентрована біля Заруба – стратегічно важливої переправи через Дніпро. Саме сюди з своїми силами прийшли Мстислав Київський з сином Всеволодом і зятем Андрієм, Мстислав Чернігівський з сином, Михайло Всеволодович, Олег Курський, Олександр Дубровицький, Святослав Каневський, Святослав Шумський, Георгій Несвізький. Сюди ж приїхала і “уся земля Половецька”. Наступний хід подій не зовсім ясний. 2 травня об’єднані руські дружини перейшли Дніпро в районі Заруба біля о-ва Варязького. Не зрозуміло, на який берег перейшли війська. Іпатіївський літопис вказує, що перехід відбувся по понтонному мосту на правий берег для об’єднання з військами галичан, волинян, курян, трубчан, які складалися з кінноти. Звідти руські війська рушили вниз по Дніпру до о. Хортиця, де стали табором для очікування військ галицьких вигонців, які рушили водним шляхом на човнах через Дністер і Чорне море в Дніпро, очолювали їх воєвода Юрій Домажирич і боярин Держикрай Володиславич. З

якими військами вирушили Мстислав Ярославович Удатний і Данило Романович – невідомо. Відповідно до цієї схеми, війська Мстислава Романовича Київського і Мстислава Святославовича Чернігівського та інших князів вдруге перейшли Дніпро бродом 23 травня 1223 р. біля Протолчева в районі о. Хортиця. Ні волинський, ні галицький князі не згадуються при переході Дніпра. Окрім того, Данило Романович згадується поряд з Юрієм Домажиричем під час першої зустрічі з монголами, можливо тому, що їх війська вже перебували на лівому березі Дніпра. [13. С. 379].

Очевидно, що схема, подана в літописах, не зовсім точна. Переправа всіх руських полків через Дніпро відбулася один раз біля Заруба. Це вимагало менших затрат сил і часу і було безпечніше, а з огляду на інформованість князів про місце знаходження монгольських військ (перебували на Лівобережжі) і мету “іти на зустріч ворогові” – стратегічно більш вигідно. Саме біля Заруба відбувалися перші переговори з монгольськими послами, які потім були страчені. Друге монгольське посольство зустріло руські війська біля Протолчева, в результаті цієї зустрічі був знищений монгольський сторожовий загін, при цьому захоплено велику кількість худоби. Факт появи монгольських послів у місцях об’єднання союзних військ свідчить про інформованість монголів про наміри руських і половецьких військ. Шлях від Заруба до Протолчева зайняв 11 - 12 днів. Отже, переговори з монголами і об’єднання русько-половецьких військ відбулося 21 - 22 травня 1223 р. Звідти почався наступ руських військ на степ.

Звідти ж ішли вони сім днів до р. Калки (сучасна р. Кальчик). Можливо Субеде відступав, намагаючись втомити руське військо і з’ясувати його кількість [190. С. 247]. Битва відбулася 28 травня 1223 р. в районі с. Мало-янісоль (Донецька обл.) в середній течії р. Кальчик. Вона розпочалася у верхів’ях Кальчика боєм руських і монгольських сторожових загонів, останні після бою відступили на протилежний берег ріки. Під час їх переслідування русько-половецькі війська, очолені Данилом Романовичем, за наказом Мстислава Мстиславовича форсували річку. Зустрівши свіжі монгольські сили, він наказав

готуватися до битви. Першими розпочали наступ руські війська на чолі з Данилом Романовичем. Монголи відступили, а Данило і Олег Курський під час їх переслідування сходу налетівши на свіжі татарські полки. Монголи розпочали контрнаступ. Удар основних сил монголів був скерований на передову частину русько-половецького війська – дружини Мстислава Мстиславовича Удатного і половецької кінноти. Половці не витримали удару і, повернувши назад, порушили ряди галицько-волинських військ, які шикувалися до бою, що зумовило їх поразку. Інші князі були ще на підході і не змогли надати своєчасну допомогу передовому війську. В результаті монголи змогли по частинах розбити русько-половецьке військо. Битва закінчилася поразкою для русичів. У ній загинуло 9 князів Південно-Західної Русі [13. С. 380-381].

Перше пояснення причин поразки дає Іпатіївський літопис, повідомляючи про велику ворожнечу між трьома Мстиславами і звинувачує у поразці Мстислава Удатного [13. С. 380-381]. Негативну роль зіграла розтягнутість і слабкий зв'язок руських дружин в бою [283. С. 22-23], [174. С. 106]. Свою роль відіграла нестійкість половців, яких Карамзін назвав “малодушними” [98. С. 7]. Можливо певну роль в перемозі монголів зіграли бродники⁴, що виступили на боці агресора.

Окрім того об'єднане військо русичів і половців зустрілося з найдосвідченішими полководцями Чингізхана. Субеде – бахадур, темник з племені урянкат, проявив себе як видатний полководець ще в часи становлення влади Чингізхана [26. С. 158]. Він відзначився у війні з меркітами (1215 - 1216 рр.) і в битвах з військами хорезмшаха [26. С. 190]. Під час завоювання Середньої Азії в 1221 р. Субеде разом з Джебе захопили багато міст в Хорасані і Іраці [26. С. 210-

⁴ Однозначного пояснення значення цього терміну не існує. Л. М. Гумільов вважав, що “бродники” - нащадки православних хозар [65. С. 339]. С. О. Плетнева і Л. Є. Махновець вказують, що це були слов'яни, які вели кочовий спосіб життя [136. С. 151], [13. С. 542]. М. М. Тихомиров вважав “бродників” – предками запорізьких козаків, які жили в Надпоріжжі [164. С. 203]. О. П. Моця бачить в бродниках слов'ян, що не мали постійного місця проживання, які були предтечею майбутніх козаків. М. Ф. Котляр визнає руське походження бродників і виводить термін “бродники” від дієслова “бродити” [47. С. 174]. В. К. Романов ототожнює “бродників” з “галицькими вигнанцями”, які під час битви на р. Калка перейшлина бік монголів [283. С. 12]. На відміну від них О. Б. Бубенок вважає, що основу спільноти бродників складали яси, а бродники – це назва населення, що мешкало біля броду [49. С. 125-137].

214]. Джебе, темник вперше згадується у війні 1204 – 1210 рр. з найманським Таян-ханом, де командував авангардом військ Чингізхана, і переміг найманського царевича Кушлука. У поході на Китай у 1211 р. він прославився як майстер раптового, нищівного удару [26. С. 67, 90, 147, 165, 169].

Після перемоги над половцями і русичами південь Русі був відкритий для монголів. Джерела, що висвітлюють наступні події, містять суперечливі і уривчасті дані, проте дозволяють у деякій мірі реконструювати дії монгольських військ після битви на р. Калка. Під час переслідування руських військ монголи на своєму шляху руйнували міста і спустошили багато поселень [26. С. 229]. Загарбникам, можливо, вдалося дійшли до Новгород-Святополчського [132. С. 381], а деякі загони дійшли до Черкас, Києва і Чернігова [135. С. 205]. Після цього війська Джебе і Субеде, розділившись, почали відступ у Монголію через Кипчакський степ. Основна частина військ направилася на нижню Волю, а частина увійшла у межі Волзької Булгарії.⁵ Булгарські володарі усвідомлювали небезпеку монгольського вторгнення. Дізнавшись про наближення агресора, булгарські війська влаштували засідку, і, напавши з тилу, розгромили його.

Отже, вторгнення монгольських військ у Східну Європу – результат добре спланованої Чингізханом воєнної операції. Русь ще до прямого зіткнення з монголами стала їх стратегічним противником у боротьбі за торгівельний вплив в Східноєвропейському регіоні. Битва на Калці була відповіддю на загрозу економічним інтересам Русі і в стратегічному відношенні була правильним ходом. Головна причина поразки руських князів – легковажність. Субеде і Джебе розтягнули руські війська і знищили їх. Лише відсутність наказу про широкомасштабні дії на Русі врятувало її від вторгнення монгольського війська.

⁵ В даному випадку привертає увагу кількість монгольського війська, що увійшла в межі булгарських володінь. Як відмічає Ібн Ельасір, монголів було до 4 тис. чоловік [30. С. 28]. Очевидно, не можна говорити про весь монгольський корпус, бо після битви на р. Калка втрати монголів становили б близько 4/5 особового складу, що суперечить наслідкам битви.

2.2. Монгольський Західний похід 1226 - 1241 рр.

Південно-Східна Європа, незважаючи на поразку у війні, встояла перед тиском монголів. Проте, наслідуючи принцип, сформульований Чингізханом “Війна закінчується з розгромом ворога” [26. С. 265], [Дод.1. Ст 38] боротьбу з половцями, і тепер вже з Руссю і Булгарією, треба було продовжувати.

Період монгольських завоювань в Дешт-і-Кипчаку з 1223 по 1236 рр. майже не висвітлений у джерелах. Відомості фрагментарні і містять багато протиріч. Однак реконструкція подій цього часу необхідна для з’ясування причин і перебігу завоювання Русі.

Ібн Ельасір, укзує, що в 1223 р. підрозділи Субеде і Джебе з’єдналися в Саксіні, а звідти направилися до ставки Чингізхана. Після їх відходу економічне життя в регіоні продовжувалося як і в довоєнний період [30. С. 28]. Отже, ми не маємо підстав вважати, що монгольські загони вже закріпилися з цього року в Поволжі. Це опосередковано підтверджують Джувеїні і Вассаф. Вони вказують, що лише в 1226 р. 30-ти тисячна монгольська армія, очолена Субеде і царевичем Кутаєм, вийшла на Нижню Волгу. Проте, встановити точну дату, походу, як і те, хто направив ці війська досить проблематично. Джувеїні вказує, що “він направив” і, виходячи з контексту, швидше за все, займенник “він” співвідноситься з “Чингізхан”. Вассаф вказує, що направив ці війська Угедей-каан у 1226 р. [30. С. 28-84]. Але Угедей був обраний кааном на курултаї лише в 1228 р. [29. §. 269]. Тому Вассаф сплутав або імена, або дати походу. Очевидно в даному разі слід більше довіряти повідомленням Джувеїні, оскільки Вассаф писав пізніше, і на основі даних Джувеїні. Те, що війська в Поволжя направив Чингізхан підкріплюють повідомлення Ібн Василя про наступні події в Дешт-і-Кипчаку. Перед монгольськими полководцями було поставлене завдання розбити половців і болгарців, захопити міста Саксін і

Булгар [31. С. 21, 84]. Але в період з 1226 по 1229 рр. монголам не вдавалося досягти відчутних успіхів в регіоні.

Цьому сприяли відчайдушний супротив агресору і зовнішні фактори. Восени 1226 р. Чингізхан розпочав похід на Тангутську державу (Сі-Ся). В результаті цього практично всю монгольську армію було кинуте на завоювання цього сильного супротивника. Похід тривав до літа 1227 р. [176. С. 205-207]. Після знищення останнього ворога в степу, монгольські завойовники змогли сконцентрувати свою увагу на західному напрямку агресії. Але в серпні 1227 р. на 72 році життя помер Чингізхан. Цей факт і наступне обрання нового каана відволікли на деякий час увагу завойовників від половців.

Окрім того, після перемоги над монголами під Ісфаганом у 1228 р. Джеляль-ад-Дін, значно зміцнив свої позиції у Ірані. Монголи були змушені зібрати значні сили і лише в 1231 р. змогли розгромили хорезмшаха. Лише після смерті Джеляль-ад-Діна в 1231 р. центр опору монголам у Середній Азії був придушений [133. С. 828-239].

Проте, в 1229 р. монголам все ж таки трапилася нагода нанести поразку половцям. Успіхи Субеде були обумовлені конфліктом між самими половецькими об'єднаннями, яких у XIII ст. було 11. П'ять з них кочували в степах Південно-Східної Європи. Після загибелі Юрія Кончаковича, який проводив політику об'єднання західних половецьких орд і розгрому трьох з них у 1222-1223 рр. в степах Південно-Східної Європи залишилося лише два половецьких об'єднання. Одне з них очолила орда Дурут, яка займала територію від південного Бугу до Дніпра (або Дону). Її вождем був хан Котян, який одночасно був головою кількох орд. Друга – Таксоба, яка кочувала від приволзьких степів до Дону на чолі з ханом Вітутом [137. С. 169-170]. (Карта №2). Між ними в кінці 20-х рр. XIII ст. розгорілась ворожнеча. У джерелах називаються дві причини. Перша – війну розпочав хан Котян, прагнучи захопити багатства орди Таксоба. Згідно з іншою версією, Котян напав на Таксобу, щоб помститися за смерть свого сина Мангуша, убитого таксобським царевичем Аккубулем. Перемогла орда Дурут. Розбиті таксобичі намагалися

знайти захист у султана м. Орах (Орнач, Тана), але той пограбував їх і вбив Аккубуля. Його менший брат Ансар втік до монголів і звернувся до них з проханням допомогти у війні проти Ораха і орди Дурут. Угедей-каан скористався нагодою захопити Поволжя і направив підкріплення до монгольського корпусу, який діяв в Дешт-і-Кипчаку, з наказом атакувати половців хана Котяна і вийти на нижню течію р. Дон. При підтримці племені Таксоба, маючи значну перевагу у військових силах, монголи досить швидко виконали завдання. Орда Дурут змушена була відступити і просити захисту в угорського короля [3. С. 84-85], [30. С. 540-541]. Інша частина половців і жителів м. Саксін відступили у Булгарські володіння [16. С. 192].

Таким чином, монголам вдалося розгромити війська східних половців і захопити торгівельний центр – м. Саксін [137. С. 174], [117. С. 10]. Як вказує Джувейні, Бату у своїй ставці в межах Ітиля (Саксіна) заснував місто Сарай, яке взяло на себе функції торгового центру [31. С. 21,85]. Частина половців відійшла до булгарських володінь [224. С. 244]. Але завдання не було виконане повністю. На р. Яік монгольські загони зустрілися з булгарськими військами, але змогли лише знищити їх сторожові загони [100. С. 17]. Очевидно, зустрівшись з основними булгарськими військами, монголи відступили і розпочали військові дії проти башкирів.

Заохочений вдалою кампанією в Поволжі Угедей-каан зібрав курултай в 1229 р., і оголосив початок наступного етапу наступу на Східну Європу. Об'єктами монгольської агресії визначалася Булгарія і Русь. Головна причина нападу, на думку Вассафа, полягала в тому, що ці країни не визнавали владу монголів у регіоні [31. С. 85]. У зв'язку з цим, на допомогу військам Субеде були направлені військові сили всього Улусу Джучі. Відправлення підкріплення було обумовлено тим, що Субеде зустрів сильний опір, який чинили народи монгольським завойовникам [29. §. 270]. Але сам Субеде в цьому ж році був відкликаний на китайський фронт [101. С. 67]. Вже на початку 1230 р. підкріплення прибуло в прикаспійські степи. Посиливши свої позиції в регіоні, монголи активізували наступ [30. С. 73].

На землі башкирів (Велику Угорщину) монголи нападали з 1217 р., і лише в 1231 р. їм вдалося примусити башкирів визнати владу Угедей-каана. Після цього в 1232 р. вони розпочали наступ в двох напрямках: на Булгарію і прикаспійські степи, де монголи досить легко змогли просунутися до аланів [100. С. 19].

У Булгарії монголам вдалося захопити 60 укріплених прикордонних замків, але далі просунутися вони не змогли [158. С. 230]. Очевидно, сили монголів були недостатніми для того, щоб захопити таку сильну державу, як Волзька Булгарія. Уклавши (за власною ініціативою) в 1229 р. мирний договір з князівствами Північно-Східної Русі, всі свої військові резерви ця держава змогла сконцентрувати на монгольському фронті [101. С. 69]. Кількість болгарських військ точно не відома. Лише монах Юліан вказує явно перебільшену їх кількість – 50 тис. озброєних воїнів з кожного захопленого монголами в 1232 р. замку (міста)[3. С. 81, 85]. Можливо, Юліан сплутав назву міста і країни і привів дані про приблизну кількість болгарського війська.

Таку завищену кількість можна пояснити свідомою дезінформацією, яку могли поширювати болгарці для приховування дійсного розміру армії. Або самі монголи перебільшували їх кількість, щоб звеличити власну перемогу. Скоріше за все, гарнізони могли нараховувати від 500 до 1 тис. чол.⁶ Проте в будь-якому разі на 1232 р. Булгар мав воєнний значний потенціал для стримування монгольських агресорів. Окрім того, на південних кордонах Булгарії (на кордонах лісу і степу) були побудовані оборонні валові укріплення. Саме тут вдалося відбити монгольський наступ.

Але ситуація складалася не сприятливо для Булгару. Порушивши договір про ненапад, суздальсько-рязансько-муромські війська одночасно з потужним монгольським наступом на Булгарію в 1232 р. розпочинають свій наступ на болгарські і мордовські землі. Причому, військові плани руських князів під час наступу 1232 р. повністю співпадали з монгольськими [3. С. 85], [92. С. 52].

⁶ Так, влітку 1183 р., проти військ суздальського князя Всеволода Юрієвича, три болгарські міста, разом з ополченням сусідніх сіл виставили військо у 5 тис. кіннотників [13. С. 331].

Цей факт наводить на думку, що між князями Північно-Східної Русі і монгольськими ханами міг існувати договір про розподіл територій Булгару і мордовських земель. І хоча прямих вказівок на його існування немає, опосередковано на його існування вказує той факт, що напад монголів на північно-східні князівства у 1237 р. був раптовим. Не можна сказати, що суздальські і рязанські князі не знали кількості монгольських сил і їх планів і були впевнені у власних силах. Вони не могли ігнорувати небезпеки, яка насувалася зі Сходу. Доказом є послання суздальського князя Ярослава Всеволодовича угорському королю, в якому він попереджає, що Угорщина є об'єктом монгольського нападу. Цю інформацію він отримав, перехопивши монгольських послів, які проходили через Суздальське князівство [3. С. 88]. Це відбулося в кінці 1237 р., коли вже розпочався монгольський наступ на Русь. Подорож монгольських послів через Суздальське князівство, свідчить про те, що воно не перебувало в стані війни з монголами. Навіть коли монголи вже захопили Рязань (21 грудня 1237 р.) суздальський князь боровся за Київ, який захопив у січні 1238 р., залишивши Суздаль на свого брата Юрія Всеволодовича [13. С. 392-393]. Таким чином, він був впевнений у безпеці своїх земель, навіть міг мати якісь гарантії від монголів. Отже, в 1232 р. князі Північно-Східної Русі, принаймні суздальський князь, могли бути пов'язані якимись договорами з монгольським Бату-ханом, за якими до руських володінь приєднувалася частина мордовських і булгарських земель, і надавалися гарантії ненападу на руські землі з боку монголів. Залагодивши справи з Руссю, монголи змогли захопити Булгар і продовжити завоювання половецького степу.

У 1232 р. одночасно з грабунками в Ірані, Месопотамії, Малій Азії, Курдистані і Вірменії монголи розгортають наступ на Китай, який захопили в 1235 р. Після закінчення військових дій проти головних супротивників – Середньої Азії і Китаю, не вирішеною залишалася доля останнього стратегічного супротивника – Русі. Тому на курултаї 1235 р. Угедей-кааном був оголошений “Великий Західний похід”.

Похід монгольських військ на Русь і Європу 1237 - 1241 рр. призвів до зміни політичної ситуації не тільки у Монгольській імперії, а й у Європі. Всі землі завойовані на заході від р. Іртиш увійшли у власність, або потрапили під вплив Улусу Джучі. Для Русі цей похід став також епохальною подією, оскільки прискорив процес розпаду феодальної Русі і призвів до становлення нових державних утворень.

Після битви на р. Калка найбільші князівства Південно-Західної і Південної Русі – Галицько-Волинське, Київське і Чернігівське – знаходилися в стані війни з монголами. На відміну від них, князівства Північно-Східної Русі зберегли нейтралітет у відносинах з монголами. Тому не випадково на курултаї 1236 р. монгольських нойонів Русь розглядалась як об'єкт агресії поряд із землями інших народів: кипчаків, булар (поляків), маджар, башгірців, асів і м. Судака. На курултаї Угедей-каан заявив, що сам очолить військо. Проте Менгу-хан узяв слово і перед присутніми на курултаї переконав його, що верховний правитель не повинен ризикувати своїм життям [27. С. 35].

Великий хан призначив Бату-хана, Менгу, Гуюка головнокомандувачами армії, але загальну координацію за діями всіх військ здійснював Бату-хан. Разом з ним у похід виступили його брати Орда, Шайбан і Тангут. За наказом Угедей-каана, на допомогу їм з кожного роду Чингізидів були виділені війська, очолені царевичами. З роду Тулуй-хана були направлені його сини – старший Менгу і молодший Бучек, Угедей-каан направив своїх синів: Гуюка⁷ і Кадана, і молодшого сина Чингізхана – Кулкана, від Чагатая прибули Бурі і Байдар. Окрім того, командний склад було посилено видатними монгольськими полководцями, серед яких були Субеде-бахадур і Бурундай-бахадур та деякі інші воєначальники [27. С. 37], [31. С. 23-24, 85].

Похід розпочався в лютому-березні 1236 р., коли основні монгольські війська вийшли з меж корінних юртів, і вже восени цього року в районі болгарських земель вони об'єдналися з військами джучидів, які, очевидно, були розміщені в Поволжі і вели тут бойові дії з 1228 р. Отримавши підкріплення,

⁷ Перший син Угедея від Туракіни. Роки життя 1205 – 1248. Великий хан (1246 - 1248).

Бату-хан розпочав новий наступ на Булгар [31. С. 24]. Точно визначити співвідношення сил важко за браком джерел, але кількість військ з обох сторін була значною. За Рашид-ад-Діном булгари виставили 40 туменів (400 тис. вершників), а монголи мали вдвічі менше кінне військо [27. С. 37], [31. С. 85]. Слідуючи за перським автором, Е. Хара-Даван вважає, що монгольська армія, яка брала участь в “Західному поході”, не могла перевищувати 230 тис. чоловік і становила від 122 до 150 тис. чол. [175. С. 156]. М. Іванін вважав, що монгольські завойовники в кінці 1240 р. нараховували 600 тис. чоловік (разом “стройових” і “нестройових”) [90. С. 180]. Але, така кількість військ сумнівна. Рашид-ад-Дін зазначає, що монгольське військо очолювали три полководці, і говорить, що у Шейбана – командира авангарду – було 10 тис. кіннотників (тумен) [27. С. 37]. Бурулдай був воєначальником Угедея і командував його правим крилом. Його військо нараховувало 38 тис. чоловік [26. С. 267]. Під час походу на Булгар він став на чолі 35 тис. чоловік [218. С. 132]. Кількість військ Бату-хана невідома, власне, на долю Улусу Джучі припадало 4 тис. монголів [25. С. 177], які до того ж розподілилися між чотирма братами-джучидами. У попередній час до військ Бату-хана приєдналась значна кількість військ підкорених народів і союзників. Так, наприклад, у якості союзних військ в армію Бату-хана в кінці 20-х рр. – на початку 30-х рр. XIII ст. увійшли башкіри-угорці, які славилися своєю кіннотою [3. С. 72, 81]. Оскільки авангард брата Бату-хана – Шейбана складав 10 тис. чоловік, то і сам Бату-хан мав керувати підрозділом не меншим за тумен. Отже, ми схильні вважати, що монгольське військо під час завоювання Булгару нараховувало від 50 до 60 тис. кінноти. Це підтверджує і розрахунок фуражних можливостей монгольського війська, проведений Д. В. Чернишевським. Він показує, що монгольська армія могла нараховувати не більше, ніж 110 тис. коней (50-55 тис. воїнів) [276. С. 130]. Практично всі дослідники даної проблематики намагалися визначити кількість армії Бату-хана. Більшість з них наводять перебільшену кількість армії Бату-хана. В. В. Каргалов називав 120-140 тис. чоловік [101. С. 73]. В. В. Коцєєв вказував, що на 1236 р. армія західного вторгнення становила 130-150 тис. чоловік, з яких 50-60

тис. – монголи [218. С. 132]. Г. В. Вернадський вважав, що армія Бату-хана в 1236 р. становила 120 тис. чол. (50 тис. власне монголів і 70 тис. допоміжних союзних військ) [50. С. 57]. А. М. Кірпи́чніков оцінює кількість завойовників в 100-150 тис. чоловік [103. С. 5]. Лише М. Веселовський наводить зовсім іншу цифру – 30 тис. чоловік [285. С. 633-635]. Безперечно, армія Бату-хана була значною і перевищувала за своєю кількістю армії всіх вірогідних супротивників. Сучасники, говорячи про монгольську армію, вказували, що вона була як сарана за кількістю і жорстока, як мошکارа в суху погоду [31. С. 85]. Така кількісна перевага дозволяла, як буде вказано нижче, ефективно вести бойові дії одночасно на декількох фронтах. Проте, як зауважує Л. М. Гумі́льов, така велетенська армія просто не могла зосереджуватися в одному місці. Це було зумовлено тим, що для одного вершника було необхідно не менше трьох коней – їздовий, в'ючний і бойовий. Прогодувати півмільйона коней (при армії в 150 тис. чоловік) дуже важко. Коні гинули, йшли у їжу воїнам, тому монголи вимагали у міст, що вступили з ними у переговори, не тільки провіанту, але й коней. Тому, на його думку, монголи мали не більше 30 тис. воїнів [65. С. 350].

Після ретельної підготовки, монголи під командуванням Бурундая завдали масованого фронтального удару по болгарських військах і здобули перемогу [27. С. 37], [13. С. 396]. Проте повністю підкорити Булгар монголам не вдалося, оскільки одразу ж підкорені болгарці підняли два повстання проти монгольських завойовників. Їх придушив каральний корпус Субедея. Одночасно, війська Менгу і Бкчека, розпочали тотальну зачистку території Нижнього Поволжя, залишаючись там до серпня 1237 р. У кінці літа цього ж року війська Бату-хана, Орди, Берке, Кадана, Бурі і Кулкана за короткий час захопили землі мокші, бургасів і арджанів [27. С. 37-38].

Після захоплення всього простору від Волги до Іртиша монголи впритул підійшли до кордонів з Руссю. Частина завдання була виконана – землі Булгару, Башкирії і поволзьких половців були захоплені, а придніпровські половців Котян-хана відступали в Угорщину. Шлях у Західну Європу для монгольських військ пролягав через землі Південно-Західної Русі. Однак небезпечно було

залишати в тилу сильні, хоча і роз'єднані північно-східні руські князівства. Очевидно тому, восени 1237 р., на курултаї було оголошено похід царевичів на Русь (на землі північно-східних князівств). У цей час всі монгольські війська перебували в Нижньому Поволжі. Тому, об'єднавши більшу частину військ, взимку 1237 р. монголи почали наступ на князівства Північно-Східної Русі. Ці війська очолили Бату-хан, Орда, Гуюк, Менгу, Кулкан, Кадан і Бурі [27. С. 38-39].

Спочатку, очевидно, планувалося захопити лише центральні міста регіону, так само, як під час захоплення Середньої Азії. Можливо, вказана Вассафом як об'єкт агресії назва руського міста Р.М.Л.Ш. насправді є першими літерами великих міст Північно-Східної Русі, проти яких і планували напад монголи. Але після захоплення Рязані, Володимира, Суздаля, зустрівши запеклий опір руського населення, монголи відмовились від тактики захоплення центральних міст і розпочали тотальне захоплення всіх земель, міст і фортець, які зустрічалися в них на шляху [27. С. 39]. Воєнні дії в Північно-Східній Русі закінчилися весною 1238 р. Монгольські війська повернулися у нижнє Поволжя для перегрупування і відпочинку перед наступним наступом на землі Південно-Західної Русі.

Після літнього відпочинку, восени 1238 р., монгольські війська розділилися на три частини. Одна, під командуванням Менгу і Кадана, розпочала наступ на черкесів і зимою 1238-1239 рр. захопила Північний Кавказ, за винятком Дербенту. Одночасно з цим походом розпочався наступ монголів на Крим. Цією групою військ командували Шибан, Бучек і Бурі. Вони захопили область під назвою Таткара (очевидно, Таврика). Третю частину військ очолив Берке. Його завданням був наступ на половців Беркуті-хана (можливо тих, які кочували між Доном і Дніпром). Цей похід був також вдалим для монголів, бо їм вдалося захопити в полон кількох половецьких вождів [27. С. 39].

Очевидно, під час цього наступу в погоні за половцями Берке дійшов до Дніпра. На шляху монгольського війська став Переяслав. Це місто традиційно було форпостом Південної Русі на кордоні зі степом. Його завданням був захист Русі від половецьких набігів. Відповідно до своїх стратегічних цілей,

місто мало чудовий оборонний комплекс. Вдале розміщення міста в стрілці річок Трубежу і Альти доповнювалося потужною лінією валів і ровів, які заповнювалися водою. Обидві частини міста – внутрішня і околична, були огорожені дерев'яними стінами, які в периметрі простягалися на 3 200 м. Два входи в місто – княжі ворота з північної сторони і південні єпископські ворота – були, очевидно, добре укріплені [258. С. 22]. Проте, як було вище вказано, місто втратило значення княжого центру і, як і в більшості міст Південної Русі, його укріплення вимагали значного ремонту. Окрім того, воєнні дії проти міста взимку дозволили монголам по льоду форсувати рови, заповнені водою, і впритул підійти до стін міста. Звичайно, враховуючи вищенаведені обставини, шансів на успішну оборону в захисників міста не було, а на підмогу сподіватися не доводилося. Переяслав було захоплено 3 березня 1239 р. Опосередковано доказом причетності саме Берке, а не Бату-хана до захоплення цього міста може бути вбивство єпископа Сімеона [13. С. 394]. Зазвичай, монголи не чіпали священиків, проте Берке, на відміну від інших братів-Чингізидів, сповідував іслам [30. С. 461]. У даному випадку це могло призвести до репресій проти православних священиків у захопленому Переяславі. Цим походом монголи завершили військову кампанію осені 1238 - весни 1239 рр. і відійшли на Нижню Волгу.

Восени 1239 р. монгольське військо було розподілено на дві частини. Перша частина продовжила наступ на землі Чернігівського Князівства. Ще повертаючись з походу на Північно-Східну Русь, монгольські війська, очолені Гуюком, Менгу, Каданом і Бурі, де Менгу здійснював загальну координацію дій, захопили Козельськ (весна 1238 р.). Кількість міст, захоплених чи обійдених стороною, невідома, хоча м. Глухів на північ від Путивля було в руках монголів до взяття Чернігова (можливо, захоплене весною 1239 р.). Сосниця, Хоробор і Сновськ, які знаходилися на схід від Чернігова і на північ від Сейму, і, можливо, Курськ, Рильськ, Путивль були захоплені під час наступу на стольне місто [174. С. 122].

За традиційною для монгольських військ тактикою Чернігів було оточено. Князь Мстислав Глібович спробував захистити місто. Він вивів усі свої війська, щоб зустріти загарбників у відкритому бою, але був розгромлений. Після півторамісячної облоги 18 жовтня 1239 р. монгольські війська захопили Чернігів (Мінкас) [31. С. 37]. Місто було спалене, а населення перебите. Це підтверджують і археологічні дані. У багатьох місцях Чернігова в шарах XIII ст. зафіксовано сліди сильних пожеж [147. С. 97]. Проте, на відміну від Переяслава, чернігівського єпископа Порфирія монголи залишили живим і відвезли у Глухів [13. С. 394].

Після захоплення Чернігова основна частина східної групи монгольських військ, збагатившись здобиччю, відійшла в степи. Але Менгу-хан зі своїм загоном, з метою розвідки, відправився до Києва. Підійшовши до міста, він зупинився на лівому березі Дніпра біля Городка Пісочного. За свідченням Іпатіївського літопису, краса і велич Києва вразили монгольського хана. Він прислав послів городян і Михайла Всеволодовича з пропозицією капітулювати. Кияни відхилили його пропозиції [13. С. 394]. Окрім того, пізніші версії цієї історії свідчать, що київський князь стратив монгольських послів [19. С. 116], [174. С. 122]. У даному випадку в щирості Менгу-хана можна не сумніватися. На відміну від інших ханів, за свідченням арабських джерел, Менгу особливо відрізнявся досконалістю розуму, проникливістю, кмітливістю, навіть виконував деякі Евклідові креслення [28. С. 48].

Давши негативну відповідь монгольському ханові, Михайло Всеволодович, наслідуючи свого сина Ростислава, втік в Угорщину. Чернігівські князі сподівалися знайти допомогу у свого союзника Бели IV. Михайло Всеволодович планував закріпити союз за допомогою шлюбу Ростислава Михайловича з дочкою короля. Проте Бела IV відмовив їм у допомозі. Не знайшли вони притулку і в Польщі. Залишені всіма союзниками, вони були прийняті при дворі Данила Галицького. Михайло відмовився від київського столу, і Данило дав їм обом в утримання Луцьк. Сам галицький князь зі своїм сином Левом теж поїхав в Угорщину, де намагався укласти оборонний союз

через шлюб Лева Даниловича з дочкою короля Анною [13. С. 395], [135. С. 221]. Вакантний київський стіл зайняв на короткий час Ростислав Мстиславович Смоленський. Проте, Данило Романович схопив Ростислава і на його місці залишив тисяцького Дмитра.

Очевидно, зміна князів у Києві відбувалася, коли монгольські війська вже повернули від Києва до своїх станів у степу. Таким чином, завдання західної групи монгольських військ було виконане повністю – все лівобережжя Дніпра знаходилося під їх контролем. Досягши своєї мети, монголи припинили наступ в західному напрямку і весною 1240 р., за наказом Бату-хана Букдай-бахадур з частиною військ розпочав наступ на Дербент. Невідомо, чим закінчився цей похід. Це була остання військова операція на Кавказі під час цієї військової кампанії.

Восени 1239 р. друга частина монгольських військ розпочала наступ на північ, де захопила все ще не підкорені мордовські землі. Потім вийшла до Муром-на-Оці, який і захопила [16. Стб. 470]. Про те, хто командував цими військами, відомостей у джерелах не знаходимо. Однак можна припустити, що їх очолив сам Бату-хан, бо він не згадується у подіях захоплення Чернігівського князівства. Відповідно, він командував основною групою військ, що вказує на пріоритетність саме другого напрямку військового удару, в той час як наступ на Південну Русь мав розвідувальний характер.

Восени 1240 р. монгольські війська під командуванням Бату-хана розпочали другий наступ на Південно-Західну Русь. Під своїм командуванням він об'єднав військові підрозділи Кадана, Бурі і Бучека. В той же час Гуюк і Менгу за наказом Угедей-каана повернулися Каракорум [27. С. 39-40]. Монгольська армія увійшла в межі Південно-Західної Русі з південного сходу. Очевидно, цей руський регіон цікавив монголів не лише як коридор для проходження на західні країни. Бату-хан не використав для завоювання цього регіону той самий прийом, що і для Північно-Східної Русі – тотальну зачистку територій. На відміну від попереднього походу, тут постраждали в основному землі, які лежали на шляху просування монгольського війська, це особливо

стосується Волинського князівства. Удар монгольських військ був настільки стрімкий, що найбільші міста Південно-Західної Русі були захоплені після недовгої осади. Київ (Манкер-кан) був захоплений за дев'ять днів, Володимир Волинський (Учогул Уладмур) – за три дні [27. С. 45] (таблиця 4).

Взяття Києва монгольськими військами – один із самих трагічних і дискусійних моментів в історії Південно-Західної Русі. На відміну від попередніх походів, коли монгольське військо розподілялося на частини, в даній кампанії Бату-хан йшов з усією своєю армією. Як відмітив П. П. Толочко, цей випадок безпрецедентний у завойовницькій практиці монголів [167. С. 173]. На це вказує літописець, відмічаючи, що під час походу великого хана нічого не було чути: від звуків скрипіння возів, ревіння безлічі верблюдів, іржання стад його коней [13. С. 395], [17. Стб. 784]. Це підтверджується і повідомленням полоненого киянина татарина Товрула. Він стверджував, що у монгольському війську були загони рідного брата Бату-хана Урдюя (Орди), двоюрідного брата Байдара (син Чагатая), племінника Бірюя (внука Чагатая), двоюрідного брата Кайдана (сина Угедея), двоюрідного брата Бечака (сина Тулуя), двоюрідного брата Менгу (сина Тулуя), двоюрідного брата Гуюка (сина Угедея). Першим воєводою був Субеде-бахатур, а допомагав йому Бурундай-бахатур [13. С. 395].

У даному повідомленні привертає до себе увагу повідомлення полоненого про Менгу-хана і Гуюк-хана, які насправді вже були в Каракорумі. Це можна пояснити двома факторами: свідомим перебільшенням монгольським полоненим кількості військ Бату-хана і помилкою літописця. Насправді кількість монгольського війська на момент штурму Києва невідома. Загальні втрати у військах Бату-хана на 1240 р. становили, за різними оцінками, до 50 тис. чоловік [218. С. 134]. У більшості це були союзні війська, тому ці втрати досить легко поповнювалися. Окрім того, в більшості випадків монгольські полководці при осаді міст застосовували у якості передових загонів місцеве населення – “хашар”. Вони засипали рови і йшли на штурм стін, прикриваючи собою монгольських воїнів [26. С. 216], [30. С. 18]. Таким чином, можна

відзначити, що власне у монголів втрати були незначними. Проте з відходом військ Гуюка і Менгу ударна сила армії Бату-хана зменшилася. По-перше, з ними відійшли їх тисячі, які склалися з випробуваних у боях монгольських воїнів, які допомагали підтримувати дисципліну в строкатій, багатоетнічній масі найманців. Це підтверджують і повідомлення Плано Карпіні. Папський легат зазначає, що разом з монголами було багато інших народів, яких можна просто відрізнити за їх зовнішністю. Серед них багато таких, які за найменшої нагоди перейдуть на бік християн і будуть воювати проти монголів [12. С. 43]. По-друге, разом з військами Гуюка і Менгу в Монголію відійшла частина змінних коней, які входили до резерву армії Бату-хана. Ці втрати були такими відчутними, що армія Бату-хана змушена була не розподіляючись на окремі загони, просуватися на Захід, де вже потім, отримавши поповнення від полонених русичів і половців, знову змогла розподілитися на окремі загони [14. С. 158]. Отже, не зважаючи на значну перевагу в силах, Бату-хан можливо приховував справжню кількість власних військ, щоб запобігти марних втрат серед своїх військ на початку походу.

Захоплення Києва монгольські війська проводили традиційним для себе способом, який полягав в оточенні міста з наступним використанням машин для облоги. Але довго чекати Бату-хан не міг, тому що планував якнайшвидше досягти Європи. Про тривалість облоги Києва, а також про точну дату падіння міста в писемних джерелах збереглися різні відомості. Лаврентіївський літопис вказує, що Київ було захоплено на Миколин день – 6 грудня 1240 р. Псковський третій літопис вказує 19 листопада 1240 р. і зазначає, що осада продовжувалася 10 тижнів і 4 дні [167. С. 174]. Це підтверджує і Плано Карпіні, вказуючи, що Київ був захоплений після тривалої облоги [12. С. 25]. Рашід-ад-Дін повідомляє, що об'єднане монгольське військо захопило велике місто русичів Манкер-кан за 9 днів [27. С. 45] (таблиця 4). У даному випадку обидва повідомлення доповнюють одне одного. Очевидно, передові загони монгольського війська з'явилися на Київщині ще на початку осені і частково блокували Київ. З підходом основних військ розпочалась облога міста з

підготовкою до штурму, яка тривала тиждень і супроводжувалася масованим обстрілом. Після цього 4 грудня розпочався безпосередній штурм, який і призвів до захоплення міста 6 грудня [13. С. 395-397], [17. Стб. 785].

Археологічні дані яскраво ілюструють розповідь літописів про героїчну оборону Києва. Шкода завдана Києву в результаті розгрому, була велетенська. З більше ніж 40 монументальних споруд вціло лише 5-6, серед яких Софіївський, Михайлівський Золотоверхий, Видубицький і Печерський храми. З 9 тис. дворів вціліло 200 [12. С. 25], а з 50-тисячного населення в місті залишилося проживати не більше двох тис. чоловік. У деяких районах Києва, зокрема в центральному, життя відновилося лише через декілька століть [167. С. 175]. Зруйнувавши столицю Русі, війська Бату-хана захопили міста-фортеці Вишгород і Білгород, а потім двома колонами рушили на захід – на Володимир і Галич. (Карта № 3).

Шлях просування монгольської армії проходив через лінію укріплень вздовж Тетерева, Случі, Горині, Південного Бугу – прикордонній території Київської, Волинської і Галицької землі. Вона складалася з невеликих міст-фортець. Проте більшість укріплень напередодні монгольського вторгнення втратили своє попереднє значення, перетворившись на феодальні центри. Завданням гарнізону вже не була охорона кордонів, вони повинні були тримати в покорі залежне населення [277. С. 121]. І все ж, незважаючи на це, в містах знаходилися гарнізони з професійних воїнів, які були спроможні чинити запеклий опір. Посилені населенням округи, які вливалися до лав оборонців, міста-фортеці перетворювалися на осередки опору загарбникам. Саме тут на деякий час вдалося стримати просування завойовників. На більшості з цих укріплень знайдено сліди пожеж. Під фортечними стінами, спаленими будинками, на вулицях знайдено сотні людських кістяків, велику кількість знарядь праці, інструментів ремісників, зброю, прикраси [167. С. 176].

Одними з перших відчували силу монгольського наступу селища в районі правих приток Тетерева. Серед усіх розкопаних міст-фортець регіону, зруйнованих монголами, найяскравіше ілюструє звірство завойовників городище

Райки на Житомирщині. Воно розташоване на лівому березі. Гнилопять біля с. Райки Бердичівського р-ну. З якимось літописним містом його локалізувати складно. Але, безперечно, це місто входило до системи укріплених поселень, споруджених для захисту південних кордонів руських земель від кочовиків. Це городище було значним центром округи і мало систему потужних укріплень, яка складалася з ровів і наповнених глиною валів. На валу дитинця захисну стіну було посилено баштами. Проте укріплення не змогли захистити мешканців міста. Чоловіки загинули в битві з кочівниками, жінки і діти згоріли в пожежі. На городищі не було місця, де б не лежали людські кістяки. Після захоплення городища загарбникам, однак, не вдалося пожитися здобиччю. У пожежі, що охопила Райковецьку фортецю, загинули і домашні тварини оборонців міста – корови, коні, свині, вівці, залишки зброї, ремісничих виробів, сільськогосподарського інвентарю. Життя на цьому городищі більше не відновлювалося [64. С. 18, 34-47, 137].

Захопивши Потетерів'я, монгольські загони рушили далі на захід. Першим великим містом, як вказує Іпатіївський літопис, що стало перепорою на шляху монгольських загонів, був Колодяжин [13. С. 397]. Це місто-фортеця, очевидно, входило до єдиної прикордонної лінії укріплень між Волинським і Київським князівствами. Проте, на відміну від деяких інших фортець, Колодяжин також садибою великого феодала, можливо, волинського удільного князя Романа Мстиславовича [277. С. 123]. У стратегічному відношенні Колодяжин був розташований дуже вигідно – на одному з виступів плато корінного берега, здіймаючись на 35 м над рівнем річки. З напільного, північного боку місто оточувала подвійна лінія валів і ровів. Західна частина міста обривалася крутим схилом до річки. З півдня і сходу Колодяжин оточували яри, які для надійності були штучно поглиблені і з'єднані з зовнішнім ровом глибиною 4 м і шириною 7 м [277. С. 59-60]. Висота валу була не нижча 4 м. Окрім того, зовнішній вал було підсилено високою дерев'яною стіною [277. С. 66]. Щоб його подолати монголи змушені були застосувати 12 пороків. Проте і за їх допомогою монголам не вдалося захопити місто. Щоб

досягти бажаного результату, вони вдалися до переговорів з жителями міста про здачу Колодяжина. Оборонці міста погодилися на монгольські умови і здалися [13. С. 397]. Які були умови здачі і чим керувалися захисники міста – невідомо. Адже в фортеці була достатня кількість захисників. Перед монгольською загрозою в місто посходилися жителі з околиць. Вони намагалися захиститися під час воєнної небезпеки за стінами міста. Ці жителі стали на захист міста поряд з дружинниками і городянами [277. С. 120-121]. Можливо, мешканці Колодяжина знали про те, що монголи помилювали болоховські міста, і теж сподівалися на милість загарбників. Однак, у плани монголів не входило збереження в тилу такого укріпленого міста. Окрім того, будучи значним феодальним центром, місто акумулювало великі багатства і запаси продовольства. Виконуючи умови здачі, захисники передали свою зброю загарбникам. Проте в останній момент міщани розгадали підступні плани монголів і вже обеззброєні вчинили відчайдушний опір.⁸ Звичайно, сили були нерівними, і все населення Колодяжина було винищене. Не уникли смерті навіть малі діти [277. С. 94-120]. Про жорстокий бій на городищі свідчать знайдені в шарах згарища скелети людей та велика кількість розрізаних людських кісток. На багатьох черепах є сліди від ударів меча або шаблі. В хребті одного кістяка, що був знайдений в напівземлянці, застряг залізний наконечник стріли. Знищивши жителів городища, монголи забрали всі цінні речі, в тому числі зброю і прикраси, і після цього спалили Колодяжин. Життя на цьому місці більше не відновлювалося [277. С. 59, 120-121].

Відразу монголи захопили Каменець і Ізяславль. Доля цих міст подібна до попередніх [13. С. 397]. Хоча даних про захоплення Каменця немає, проте відомості про взяття Ізяславля яскраво ілюструють картину монгольської практики взяття міст. Піднявшись від Колодяжина вверх по р. Случ, монголи після взяття Каменця, перейшли на лівий берег річки і підійшли до Ізяславля.

⁸ Так, на Райковецькому городищі та захопленому а потім спаленому монголами під час бою, було знайдено 10 мечів, 3 шаблі, 24 списи, 3 кольчуги, шолом тощо. В Ізяславлі, захопленому під час бою, теж знайдено велику кількість дорогої зброї і обладунків професійного воїна [64. С. 78, 97].

Це місто, як і інші міста верхів'я р. Горинь, було типовим містом-фортецею, хоча порівняно більш великим для свого часу [250. С. 70]. За формою укріплень воно було близьким до схеми укріплень таких болоховських міст, як Губин, Деревич, Кудин, городищ біля ст. Разіно і с. Остропілля. Система укріплень Ізяславля складалася з багаторядної системи валів і ровів. Глибина укріпленої лінії становила 50-100 м, рови мали глибину 4 м і ширину 10-16 м. Між ровами були насипані земляні вали [250. С. 67]. Загалом, місто для свого часу було досить добре укріплене і відповідало всім вимогам оборонного мистецтва.

Наявність таких укріплень в Ізяславлі не випадкова. Очевидно, місто було засноване як прикордонна фортеця, з часом перетворилося на центр феодалної округи. На це опосередковано вказують декілька фактів. По-перше, те, що поселенці міста цілеспрямовано були переселені з галицько-волинських земель.⁹ По-друге, місто підтримувало активні зовнішньоторговельні зв'язки [250. С. 70-71]. По-третє, гарнізон міста, як і в аналогічних феодалних центрах, складався з професійних воїнів-дружинників, про що говорить велика кількість дорогої зброї і обладунків на поселенні¹⁰. Характерною рисою гарнізону було те, що він складався з кінних воїнів [212. С. 82]. Звичайно, таке військо було зручне не стільки для оборони, скільки для контролю за феодалнозалежним населенням. Окрім того, це місто не було значним ремісничим центром. Велика кількість знарядь для сільськогосподарського виробництва, знайдена на городищі, свідчить про те, що основне населення як дитинця, так і посаду, було пов'язане з сільським виробництвом [250. С. 68].

Як показав попередній хід подій, монголи знищували такі феодалні центри. Тому в жителів міста не було іншого виходу, крім запеклого опору загарбникам. Те, що монголи не мали наміру зберегти Ізяслав, підтверджує і факт жорстокої розправи над мешканцями міста, все населення якого – 1,5 тис.

⁹ На це вказує керамічний матеріал, знайдений на городищі, який близький до кераміки Галича і міст Волині.

¹⁰ На згарищі були знайдені декілька шпор з срібними і золотими насічками, шолом з слідами срібного платирування, булава з шиферу, вкрита різним орнаментом. Під руїнами згорілої надвотornoї башти знайдено частково збережений скелет руського воїна в кольчuzі, шоломі, з мечем і списом [250. С. 70].

чоловік – було перебите [256. С. 208-211]. Як і більшість інших міст, захоплених монголами, Ізяслав було пограбовано і спалено. Місто перетворилося на цвинтар, де згарища були перемішані з людськими кістками. Після розорення життя в місті припинилося [250. С. 72].

Проте, підійшовши до сильно укріплених міст Крем'янця, Холма і Данилова, монгольські війська змушені були їх обійти. Це можна пояснити тим, що ці міста лежали поза маршрутом основної колони, а невеликі загони не мали змоги їх штурмувати, через малочисельність і відсутність спорядження для облоги. Окрім того, як було вказано вище, Бату-хан не планував надовго затримуватися на Русі. Тому більш укріплені міста змогли витримати удар монгольського війська, а деякі, як міста Болоховської землі, не маючи надійних укріплень, добровільно здалися монголам.

Отже, Бату-хан не прагнув тотального знищення руського населення. Навпаки, він прагнув якнайвигідніше використати ресурси захоплених земель і зберегти міць своєї армії. У зв'язку з цим, розгром Райковецького городища та інших фортець і вчинені там звірства можна пояснити тим, що жителі не йшли на переговори з загарбниками. Окрім того, розрізнені загони монгольської армії могли діяти на свій розсуд, оскільки, як вже було вказано, керівництво такою армією було ускладнене. Іншим фактором, який дозволив вціліти містам Болоховської землі, було те, що вони знаходились південніше від руху основної монгольської армії, яка просувалася далі на Володимир і Галич. (Карта №3).

Про штурм монголами столиці Волинського князівства Володимира відомостей дуже мало. В Іпатіївському літописі не вказується тривалість облоги, лише вказується, що місто було захоплено штурмом – “взяте списом”, а все населення було перебите [13. С. 398], [17. Стб. 786]. Рашид-ад-Дін вказує, що місто Учогул Уладмур (Володимир Волинський) було захоплене за 3 дні [27. С. 45]. Про факт, що сильно укріплене місто, таке як Володимир Волинський, не мало жодних шансів вціліти, говорить і те, що Данило Галицький в цей час перебував в Угорщині, сватаючи свого сина Лева до доньки Бели IV Ганни. Доля Галича нічим не відрізнялася від долі столиці

Волинського князівства, і, очевидно, він був теж швидко захоплений монголами [13. С. 397-398].

Обидва джерела однотайні в тому, що війська Бату-хана захопили безліч міст у Волинському і Галицькому князівствах [27. С. 45], [13. С. 398]. Археологічні дані свідчать про те, що на всій території Галицького князівства спостерігається масове припинення життя на городищах і селищах в середині XIII ст. (Плісненськ, Ясенів, Олесько, Більче Золоте, Зеленче, Болотня, Звенигород, Городов, Василів тощо) [167. С. 177]. Захоплення руських міст супроводжувалося масовими вбивствами їх жителів. Так на городищі в с. Городниця Городенківського району Івано-франківської області були зафіксовані сліди потужної пожежі, а в житлах були знайдені скелети дітей і дорослих людей з ознаками розчленування. В. М. Петегирич пов'язує загибель цього давньоруського міста з походом Бату-хана 1240-1241 рр. [248. С. 49-50]. Проте ці міста не обов'язково були захоплені і спалені монголами. Так, у культурному шарі того ж городища в с. Городниця відсутні археологічні матеріали характерні для монгольських загарбників. Матеріали м. Плісненськ,¹¹ що входило до складу Галицького князівства, взгвлі вказують на те, що це велике феодальне місто занепало в другій половині XIII ст. Занепад, очевидно, пов'язаний з монгольською навалою, але слідів збройного захоплення міста немає [222. С. 56].

Після відходу монгольських військ Південно-Західна Русь, як і інші об'єкти монгольської агресії, була сильно спустошена. Загальна кількість вбитих під час монгольського нашествия в Східну Європу, за даними арабських і перських джерел, становила 270 тис. чоловік [31. С. 85]. Були зруйновані важливі державні центри, такі як Чернігів, Галич і Володимир Волинський, Київ. Спалено безліч невеликих селищ та городищ, знищено і захоплено в полон велику кількість руського населення. Проте монголи не знищили всю Південно-Західну Русь, як це стверджували представники школи Погодіна.

¹¹ Літописний Плісненськ знаходиться в Львівській області, в верхів'ях Західного Бугу біля хут. Плісненськ, с. Підгірці Олеського р-ну.

Літописи свідчать, що життя в Південно-Західній Русі після 1241 р. продовжувалося, а міста швидко відбудовувалися [13. С. 398-400]. Тому не можна повністю довіряти відомостям “Списку руських міст дальніх і ближніх”, де перераховуються “вцілілі” після монгольського погрому міста. (Карта № 9).

Вдалі дії монгольського війська на Русі, а потім і в Європі, були обумовлені цілим рядом факторів. По-перше, монгольська армія значно переважала руські війська за чисельністю.¹² По-друге, всі джерела одностайно вказують на високу майстерність монгольських воєначальників в тактиці і стратегії ведення бою. По-третє, монгольські полководці досконало володіли мистецтвом психологічної війни (засилання послів з метою сіяння розбрату в стані ворога, дезінформація ворога стосовно своїх військових сил і стратегічних планів). По-четверте, запорукою перемог монгольських полководців було вміння застосовувати в бою місцевих жителів і військовополонених, на яких припадала вся сила першого удару. По-п’яте, треба відзначити майстерність і точність монгольських лучників, витривалість кінноти і невибагливість простих воїнів, що дозволяло позбутись громіздкої системи постачання. По-шосте, монголи застосовували передові для свого часу способи ведення облоги і машини (тарани, катапульти, тощо). Всі ці фактори у поєднанні з суворою дисципліною, що панувала у війську під час війни, робили строкате монгольське військо єдиною воєнною машиною, здатною знищити будь-яку армію середньовіччя.

Збройні сили Русі в технічному і тактичному відношенні переважали супротивника [103. С. 5]. Але розгром Русі викликала відсутність організованого опору. Навіть за умови об’єднання руських дружин, не дивлячись на майстерність воїнів, у руських князівств не було шансів на перемогу. По-перше, час на збори єдиної армії був втрачений ще в 1235 р. Тому спроба володимирського князя Юрія зібрати армію для відсічі монголам в 1238 р. була приречена на невдачу. По-друге, на Русі не було досвідчених полководців,

¹² За підрахунками М. М. Тихомирова вся Русь могла виставити разом з союзниками 100 тис. армію (50 тис. чоловік - доля Південно-Західної Русі) [264. С. 139-141].

здатних керувати великою армією. У такій ситуації необхідно було або підкорятися, або відводити війська. Проте всі руські князі обрали саму невдалу стратегію – обороняти міста, при чому самі вони не брали участі в захисті своїх міст, рятуючись в Угорщині або в Польщі.

Завершивши військові дії на Русі, війська Бату-хана на початку весни 1241 р. рушили через Карпати і напали на Угорщину і Польщу [13. С. 398], [27. С. 45]. Продовження цього походу добре описане і немає необхідності зупинятися на ньому детально [50], [82], [175], [182], [184], [186]. Відмітимо лише, що монгольське військо, розподілившись на три великі підрозділи, які склалися з п'яти частин, з боями вийшло на узбережжя Адріатичного моря, не отримавши при цьому жодної поразки. Вони розгромили об'єднане військо поляків, угорців і тевтонських рицарів у битві при Лігниці біля Вроцлава 9 квітня 1241 року. Тут проти союзного війська лицарів монголи, можливо, використали бойові гази, які викликали спазми дихальної системи [259. С. 295-296]. А після завдання поразки угорцям біля м. Моха в Європі почалася паніка, яка паралізувала європейську торгівлю [14. С. 110-111, 136]. Після захоплення Хорватії в січні 1242 р. в Європі більше не було готової армії для опору і шлях на захід для монголів був відкритий. Проте монгольські війська зупинились і навесні 1242 р. повернули на Схід в Дешт-і-Кипчак.

Причину припинення бойових дій у Європі Г. Вернадський і Дж. Фенел вбачають у бажанні Бату-хана вплинути на вибори каана в Каракорумі. Адже після смерті Угедей-каана 11 грудня 1241 р., в столиці монгольської імперії якраз перебував заклятий ворог Бату-хана син Угедея – Гуюк-хан [50. С. 58]. Можливо й те, що Бату-ханові не вистачило армії для контролю за велетенською завойованою територією [167. С. 179], [174. С. 124]. Свою роль у поверненні монгольського війська зіграло, очевидно, і антимонгольське повстання кипчаків в 1242 р. у Поволжі. Небезпека полягала в тому, що повстання відбулося в тилу монгольської армії і загрожувало відрізати їй відступ з Європи. Тому, восени 1242 р. на зворотному шляху монгольської армії Бату-хан змушений був вступити в бій з повсталими половцями [27. С. 45-46].

Таким чином, монгольське вторгнення на Русь проходило в два етапи. На першому етапі проводилася підготовка до широкомасштабного вторгнення на Русь. Вона розпочалася, ще в 1226 р. з прибуттям в Поволжя туменів Субеде. З 1226 р. по 1236 р. до монгольських володінь увійшли землі Волжської Булгарії, Нижнє Поволжя, Нижній Дон і Північний Кавказ. Отже, не має підстав стверджувати, що на Русі не знали про перебування сильної ворожої армії на східних кордонах руських князівств. На відміну від Південно-Західної Русі, яка перебувала в стані війни і в будь-якому разі зазнала б вторгнення, князі північно-східної Русі зберігали нейтралітет по відношенню до монголів і, навіть, намагалися розширити свої володіння за рахунок монгольських завоювань. Саме тому напад на Північно-Східну Русь носив раптовий характер.

До 1237 – 1241 рр. відноситься другий етап – вторгнення армії Бату-хана в межі руських князівств. Під час завоювання Південно-Західної Русі на відміну від північно-східних князівств, монгольська армія не застосовувала тактику наступу широким фронтом, а пройшла двома колонами по великим торгівельним шляхам. Під час цього вторгнення захоплювалися переважно великі княжі центри, і поселення, що лежали на шляху агресора. Тому більша частина земель Південно-Західної Русі не зазнала тотального погрому, на відміну від Північно-Східної Русі. Саме тому, помилковою, на наш погляд, є точка зору про повне знищення Південно-Західної Русі і переселення її населення на північний схід Русі, на ті землі, які якраз і зазнали великого розорення.

Південно-Західну Русь монгольське нашествя не обезкровило. Ця агресія показала, що вона хоча і була нездатна захиститися, проте завоювання її було непростю справою і продовжилося в наступні десятиріччя.

2.3. Адміністративно-політичний устрій Золотої Орди

Виникненню монгольської держави, що відома в науці під назвою “Золота Орда”, присвячено велику кількість історичної літератури. Переважна більшість дослідників вважає, що ця держава виникла на початку 1243 р. [83. С. 27]. Ще при житті, очевидно в 1218 р., Чингізхан передав в якості улусу землі на захід від р. Іртиш своєму старшому сину Джучі (1181-1227). Основою його володінь був Дешт-і-Кипчак. Але при житті Джучі залишався номінальним володарем цих земель, так як більша частина їх була ще не завойована. Як було вище висвітлено, після завоювання Хорезмської держави в 1222 р., Чингізхан наказав Джучі розпочати наступ на половців. Проте широкомасштабне вторгнення так і не відбулося. Причини зволікання Джучі завоювання свого улусу встановити важко. Можливо він на правах старшого сина планував стати великим кааном після смерті батька¹³, а тому не бажав покидати столицю. Саме тому заслуга створення Золотоординської держави належить сину Джучі – Бату-ханові. Він з 1226 по 1242 рр. встановив кордони своїх володінь, що залишалися практично без змін упродовж всього існування цієї монгольської держави.

Адміністративно-політична структура Золотої Орди відрізнялася своєрідністю і незвичайністю, що було зумовлено як поєднанням кочового й осілого укладів, так і особливостями появи самої держави. У першу чергу необхідно вказати, що протягом усього періоду свого існування, вона не мала сталої офіційної назви, а була відома в сучасних йому країнах під різними найменуваннями.

У найбільш ранніх арабських джерелах назва держави замінюється ім'ям хана з відповідним етнічним уточненням: “Берке, великий цар татарський”, “Тохта, цар татарський” [30. С. 55, 119-120]. Іноді до імен ханів додаються і географічні уточнення: “Менгутімур, государ татарський у північних країнах”, “Узбек, власник північних країн” [30. С. 103-104, 171], “цар Тохта, власник

¹³ Чингізхан офіційно оголосив своїм наступником Угедея, ще в 1218 р. [29. §. 255].

Сараю і земель кипчакських”, “цар Узбек, що царює в Сараї і північних областях”, або вказується сполучення ім'я хана з традиційною назвою половецького степу: “цар Дешт-і-Кипчака Тохта”, “цар Дешт-і-Кипчака і держав, що входять у його склад”, “Берке – цар Дешта на півночі” [30. С. 165, 171, 174, 276, 380].

В інших випадках, у цих же джерелах, Золота Орда називається “Улусом Джучі”, “Улусом Бату”, “Улусом Берке” і “Улусом Узбека”, причому ці найменування вживалися не тільки безпосередньо в період правління того чи іншого хана, але в більшості випадків уже після їхньої смерті (“цар Узбек, власник країн Берке”, “посли Тохтамиш-хана, власника землі Узбецької” [30. С. 263, 329].

Європейські мандрівники П. Карпіні і Г. Рубрук, згадуючи державу Бату, користуються старими термінами “країна Команів”, “Команія” або дають загальну назву – “держави татар”, “земля татар” [24. С. 70, 82]. Схожі назви зустрічаються і в руських літописах. У самому початковому періоді існування Золотої Орди літописці стосовно неї вживають все той же етнічний термін: руські князі їздять “у татари до Батия” і повертаються “з татар” [16. С. 470]. На думку В. Л. Єгорова на Русі нова монгольська держава не мала якої-небудь спеціальної назви, її замінював етнічний термін “татари” і тільки в 80-90-і рр. XIII ст. на зміну приходить найменування “Орда”, яке мало різні значення. Так, на Русі з кінця XIII ст. цим терміном позначається і ставка хана, й конкретна держава (Золота Орда). Монголи вкладали в нього більш вузьке значення. У XIII-XIV ст. вони не вживали терміну “Орда” для позначення всієї держави в цілому, що офіційно завжди іменувалося “Улус” [83. С. 152-153].

Традиційно, в науці для позначення держави монголів на Волзі вживається термін “Золота Орда”. Рашид-ад-Дін згадує цей термін в розповіді про діяння Чингізхана, який після повернення із землі таджиків наказав улаштувати “Велику Золоту Орду” [26. С. 230]. В даному випадку перський автор ужив цей термін стосовно парадної юрти хана, що була прикрашена золотом і дорогими тканинами. Описання подібних ханських юрт містяться у мандрівників: Плано Карпіні (XIII ст.) [24. С. 76] та Ібн Баттути (XIV ст.) [30. С. 290].

Слідуючи за цими джерелами, А. Ю. Якубовський припускав, що термін “Золота Орда” спочатку застосовувався до Орди самого Чингізхана і лише після його смерті став одним із найменувань Улусу Джучі. При цьому він не виключав можливості походження цього терміна у Чингізхана під впливом Цзинського царства (Північний Китай), імператор якого називався Алтан-ханом (Золотим ханом) [59. С. 60]. Тотожність терміну “Золота Орда” китайському терміну “Цзинь” відзначав і Л. М. Гумільов [65. С. 152].

Г. А. Федоров-Давидов відзначив, що самі монголи в початковому періоді існування монгольської імперії всі завойовані землі розглядали як єдине ціле, що цілком належали роду Чигізидів. Представники цих династій розглядали усю величезну територію, на якій вони затвердилися, не як державну одиницю, а як родове володіння, у даному випадку таке, що належало династії Джучідів. У відповідності з цим, кожен правлячий золотоординський хан називав свою державу просто “улус”, тобто народ, який був даний йому у власність [171. С. 43]. Виходячи з цього, В. Л. Єгоров відзначив, що поняття “Улус Джучі” і “Золота Орда” у територіальному й державно-правовому значенні не є синонімами. Улус Джучі після 1242 р. розділювався на два крила, що склали самостійні володіння двох ханів – Бату (1242-1255) й Орди (1230-1280) [220. С. 111]. Отже, державна територія Бату (в руських джерелах — Золота Орда) була складовою частиною Улусу Джучі. Другою його частиною був Улус Орди (в східних і руських джерелах – Синя Орда) [83. С. 152-162].

Населення Золотої Орди в етнічному плані являло собою досить строкатий конгломерат різних народів, серед якого були представники поневолених завойовниками: волзьких булгар, русичів, буртасів, башкирів, ясів, черкесів тощо. Однак, основною масою населення Золотої Орди були кипчаки, які жили тут ще до приходу монголів. В результаті до XIV ст. відбулося змішання завойовників з кипчаками [30. С. 235]. Про кількість монголів, що переселилися на територію Дешт-і-Кипчака, джерела зберегли лише окремі повідомлення. Рашид-ад-Дін вказує, що Чингізхан виділив своєму старшому синові Джучі в улусне володіння таке число підданих, яке здатне

було виставити 4000 воїнів [26. С. 274]. Вассаф відмічає, що під час походу на Європу, Бату мав більше одного тумена війська [31. С. 84-85].

Не менш складне для з'ясування питання назви завойовників. Більшість джерел називають загони Чингізхана і його спадкоємців татарами, хоча самі завойовники називали себе монголами [24. С. 114-115, 180]. Татарами населення Золотої Орди називали і руські літописи. Саме тому, на думку В. Л. Єгорова, після її розпаду етнонім “татари” автоматично перейшов на населення нових державних утворень з відповідним уточненням (казанські, астраханські й ін.) [83. С. 156-157]. Уже у працях В. М. Татищева [162] і М. М. Карамзіна [99], хоча термін “монголо-татари” і не фігурує, назви “монголи” і “татари” вживаються як тотожні. М. М. Карамзін відмічав, що китайці в XIII ст. називали усіх своїх північних сусідів “татарами”, і особливо відзначав, що “жоден з нинішніх народів татарських не іменує себе татарами, але кожний називається особливим ім'ям землі своєї” [99. С. 495]. Так само рівноцінно вживають обидва терміни А. Ю. Якубовський і Б. Д. Греков [58], [59]. В науці, неодноразово висловлювалася думка про те, що просуваючись на захід, монголи до свого складу включали татарські загони [83. С. 158]. Однак джерела свідчать, що власне татар у військах Чингізхана фактично не було, тому що він жорстоко розправився з ними за вбивство свого батька [29. С. 165]. Окрім того, угорські місіонери, які відвідали башкирські і булгарські землі напередодні монгольського вторгнення свідчать, що всім підкореним народам монголи давали нову назву “татари” [3. С. 87]. Очевидно це робилося в пам'ять про першу велику перемогу монголів, яку вони отримали саме над племенем татар, що показувало зверхність завойовників.

Тому очевидно, що форма “монголо-татари” носить умовний характер. Вона виникла в результаті вивчення історії держав, пов'язаних з монгольськими завоюваннями. Спроби ліквідувати невідповідність між добре відомими назвами “монголи” і “татари” викликали появу терміна “монголо-татари”. Тому цей термін – механічне поєднання назви одного і того ж народу.

Не дивлячись на строкату етнічну картину, все населення Золотої Орди

розподілялося на дві частини: більшу частину складали кочівники, менша – вела осілий спосіб життя в містах і селищах, серед яких були великі населені пункти. Так, населення м. Сарай нараховувало більш 75 тис. чоловік [30. С. 550].

На початку свого існування (при ханах Бату і Берке) Золота Орда мала обмежену кількість державних ознак. Це було викликано тим, що володіння Джучідів, як і інших монгольських царевичів, юридично входили до імперії з центральним урядом у Каракорумі. Великий каан мав право на певну частину доходів із усіх завойованих монголами територій. Більш того, як відзначив Рубрук, він мав у всіх районах імперії володіння, що належали особисто йому [24. С. 186]. Окрім того, всім царевичам, що брали участь у завоюваннях, також виділялися в нагороду певні землі поза їхніми володіннями [31. С. 155]. Точно такі ж володіння мали і Джучіди в сусідніх монгольських державах. Так, в Бухарі Бату-ханові належало 5 тис. чоловік [31. С. 81]. За допомогу при завоюванні Ірану Хулагу виділив Джучідам міста Тебріз і Мерагу [30. С. 239]. В. Л. Єгоров вважає, що таку систему тісного переплетення і взаємопроникнення всіх монгольських держав створив Чингізхан, щоб уникнути розпаду імперії [83. С. 159].

Обмеження влади золотоординських ханів у XIII ст. проявилось як у відрахуванні певної частини доходів на користь каана, так і у відсутності права на власну зовнішню політику. Джучіди були позбавлені однієї з політично важливих прерогатив суверенного правителя: права чеканити своє ім'я на монетах. Подібна залежність від імперського уряду, при вирішенні цілого ряду питань економічного і політичного характеру, в значній мірі гальмувала розвиток Золотої Орди як держави. На початковому етапі свого існування сила центральної влади, не дивлячись на її віддаленість, трималася ще на авторитеті Чингізхана.

Підлегле положення Золотої Орди (відносно Каракоруму) зберігалось при Бату і Берке [31. С. 67]. Однак, із приходом до влади в 1266 р. хана Менгутімура ситуація досить швидко змінилася і Джучіди позбулися опіки метрополії. Найбільш помітним проявом суверенітету Золотої Орди став випуск монет з ім'ям правлячого хана [223. С. 313]. Окрім поступового розвитку Золотої Орди, внутрішньодержавна структура якої була вже сформована і розвинута, до

розриву з метрополією призвела боротьба за престол між Хубілаєм і Аріг-Бугою за каанський стіл [43. С. 573-574]. Саме з цього часу Золота Орда отримує повну самостійність у вирішенні різних питань зовнішньополітичного і внутрішнього характеру.

Загальний принцип адміністративно-державного устрою Золотої Орди, у всіх своїх основних рисах, копіював систему, запроваджену в Монголії при Чингізханові. Вона базувалася на десятковому розподілі армії. За цим принципом Золота Орда у першій половині 40-х рр. XIII ст. розділялася на два крила – праве і ліве, що фактично відповідало двом державним утворенням. До правого крила входили володіння Бату і Шейбана, що охоплювали землі від Дунаю до Іртиша. Ліве крило знаходилося під владою старшого сина Джучі – Орди і займало території на півдні сучасного Казахстану вздовж Сирдар'ї і на схід від неї. Розподіл назв крил на праве і ліве впливав із традиційної монгольської орієнтації по сторонам світу. Відповідно до цього принципу, головним вважався південь.¹⁴ Відповідно до цього захід був правим боком, а схід – лівим [44. С. 392]. Так як володіння Бату-хана стосовно місцезнаходження хана Орди розташовувалися на захід, вони називалися правим крилом Улусу Джучі, а землі, що відійшли Орді — лівим крилом. Згідно тим же традиційним уявленням монголів, кожна зі сторін світу мала свій колірний символ. Південь позначався червоним кольором, північ – чорним, захід – білим, схід – синім. Кольорова символіка стосовно різних крил Улусу Джучі згадується в деяких джерелах, де володіння Бату і його спадкоємців називаються Ак-Ордою, тобто Білою Ордою, а володіння спадкоємців хана Орди – Кок-Ордою, тобто Синьою Ордою [30. С. 67]. Проте, у джерелах немає прямих указівок на місце проходження кордонів між правим і лівим крилом Золотої Орди. В. Л. Єгоров припускає, що кордон між двома крилами проходив в районі р. Яїк (Урал) [83. С. 161]. (Карта №10).

¹⁴ Є інша точка зору за якою Кок-Орда пов'язується з володіннями Бату-Хана, а Ак-Орда з володіннями Орди. В основу її покладено повідомлення "Аноніма Іскандера" [31. С. 126]. Він помилково вереніс розподіл володінь Бату-хана на ліве і праве крила на весь Улус Джучі [83. С. 161]. Проте, ця помилка повторюється і в новітніх роботах [220. С. 105].

Важко також встановити точні кордони Улусу Джучі, особливо в степовій зоні. Найбільш детально вказує на його кордони арабський історик Ал-Омарі, який жив у першій половині XIV ст. [30. С. 236]. На північному сході до складу Золотої Орди входив Булгар, на півночі кордон проходив по руських князівствах, на півдні Золота Орда володіла Кримом, з його приморськими містами і Кавказом до Дербенду, а іноді і до Баку, також північним Хорезмом з містом Ургенчем; на заході – степами від Дністра і далі, а на сході – до Західного Сибіру і Сирдар'ї. При цьому, як правильно зауважив А. Ю. Якубовський, східні джерела (арабські і перські) не відносили руських земель до володінь Улусу Джучі. Руські князівства розглядалися як держави, хоча і залежні, але як такі, що мали своїх князів, тобто свою владу [59. С. 61].

З розвитком державності “крила” втрачають свої адміністративно-територіальні функції. Це було пов'язано в першу чергу з ускладненням адміністративної системи і бурхливим розвитком чиновницького апарату. В основі адміністративно-територіального розподілу Золотої Орди була улусна система. Кожний феодал за заслуги міг одержати від хана певну територію з населенням – улус, за що виконував військові і економічні зобов'язання. При цьому, за ханом зберігалось право (принаймні в XIII ст.) позбавити феодала прав на улус, або передислокувати орду феодала на інші території – надати інший улус. Система розподілу улусів в монгольських державах детально була розглянута в дослідженнях Б. Я. Владімірцова [52. С. 98] і Г. А. Федорова-Давидова [171. С. 43-67]. В зв'язку з цим ми не будемо в даній роботі давати її поглибленого аналізу.

Грунтуючись на повідомленнях Карпіні [24. С. 91] і, доповнюючи його даними інших джерел, спробу реконструкції членування золотоординської держави в XIII ст. на адміністративні одиниці (улуси), здійснив В. Л. Єгоров. На заході держави, за Дністром, із 60-х рр. XIII ст. розташовувався улус Ногая. Другий улус розташовувався, згідно Карпіні, на захід від Дніпра і належав Куремсі до 50-х рр. XIII ст., після чого він був переданий Бурундаю. Третій улус, підвладний Мауці, включав землі вздовж лівобережжя Дніпра. Четвертий

улус – одруженого на сестрі Бату темника Картана – простирався на захід від правого берега Дону. Можливо, що володіння Картана і Мауці в північній частині розділялися течією Сіверського Дінця. П'ятим улусом був Кримський півострів [30. С. 63]. Шостий улус, що знаходився в степах між Волгою і Доном, належав старшому синові Бату – Сартаку [24. С. 111, 117, 185]. Сьомим улусом володів брат Бату-хана Берке. Територія його знаходилася в північнокавказьких степах, і по ній проходив торговий караванний шлях через дербентський прохід на Персію. Однак, Бату відібрав цей улус у Берке і “наказав йому, щоб він пересунувся з того місця на схід за Ітиль (Волгу), не бажаючи, щоб послі сарацинів проїжджали через його володіння, тому що це здавалося Бату збитковим” [24. С. 117]. Восьмий улус, за словами П. Карпіні, був особистим доменом Бату-хана, який розташовувався вздовж лівого берега Волги. Ці ж дані підтверджує і Рубрук [24. С. 118]. Дев'ятий і десятий улуси, згідно Карпіні, розташовувалися відповідно вздовж правого і лівого берегів р. Яїк. Одинадцятим улусом був Хорезм. Дванадцятим улусом володів п'ятий син Джучі – Шибан. Він знаходився на території сучасного Північного Казахстану і Західного Сибіру до Іртиша [24. С. 73]. Володіння Шибана і його спадкоємців хоча і знаходилися осторонь від основної частини Золотої Орди, але при цьому були досить тісно з нею зв'язані [83. С. 163]. Кожна з цих великих адміністративних одиниць держави складалася з більш дрібних, на чолі яких стояли тисячники, сотники і десятники. Такий розподіл був викликаний кочовим характером життя населення держави. Саме тому найбільш зручними прикордонними лініями розглядаються чисто природні рубежі, якими найчастіше є річки [83. С. 165]. Ці великі адміністративні одиниці в XIII ст., як вірно відмітив Г. А. Федоров-Давидов, не були спадковими володіннями. Хан міг своєю владою позбавити прав володіння улусом навіть родовитих представників кочової аристократії [171. С. 52-55]. Проте, необхідно відмітити, що влада аристократа поширювалася на орду (рід, або група родів), разом з якою він перекочовував на територію іншого улусу. На це вказує і переміщення орди Берке, відмічене Рубруком, і переміщення орди Куремси [13. С. 420].

Одночасно з встановленням адміністративно-територіального розподілу, відбувалося формування апарату керування державою. Період правління Бату і Берке В. Л. Єгоров влучно назвав “організаційним” в історії Золотої Орди [83. С. 168]. Бату заклав основні загальнодержавні підвалини, які розвинули його спадкоємці. Однією з важливих проблем, що виникли перед центральною владою, стала організація надійної і широко розгалуженої системи стягування внутрішніх податків і збору данини з підлеглих народів, тобто органів виконавчої державної влади. Спочатку використовувалася традиційна для монголів система, коли царевич-спадкоємець, до вступу на престол був зобов’язаний очолювати адміністративну владу [178. С. 108]. Проте з часом ускладнення державної структури призвело до зміни цього принципу. Міське будівництво дозволило створити стаціонарні пункти, де міг би постійно перебувати виконавчий і фінансовий апарат. Необхідність у створенні таких постійних пунктів державної влади в кочівницькому середовищі була зумовлена дипломатичними відносинами, організацією внутрішнього ринку, карбуванням монет тощо. Таким чином, вже на початку існування золотоординської держави виникла необхідність у побудові власних міст. Поява міст, і в першу чергу столиці, викликала розмежування законодавчої і виконавчої влади між кочовою ставкою хана і осілим центром – Сараєм, де сконцентрувався управлінський апарат.

Ускладнення державної структури Золотої Орди супроводжувалося виникненням різноманітних вищих адміністративних посад. Сам хан, як підкреслюють джерела, не мав безпосереднього відношення до цього. За ним залишалося лише право затвердження спадкоємця [30. С. 230]. Натомість в Золотій Орді були засновані дві вищі державні посади: беклярібек (бек над беками) або намісник хана і візир. Беклярібек був головнокомандуючим усією армією, здійснював функції міністра закордонних справ і завідував вищою судовою владою в державі. Візир – очолював вищий орган виконавчої влади – диван. В його компетенцію входив нагляд за збором податків і данини зі скорених народів [83. С. 169-170].

З розвитком державної структури поступово зникає необхідність з'їздів правлячого роду (курултаїв). У Золотій Орді вони не збиралися, тому що зміни, що відбулися в адміністративній і державній структурі, звели нанівець роль родового кочівницького інституту. Відпала необхідність скликати з розкиданих кочовищ представників аристократії, більшість яких займали тепер вищі державні посади. Обговорення найважливіших державних питань хан міг проводити, збираючи вищих адміністративних і військових чиновників держави [83. С. 173].

Отже, вторгнення монгольських військ у Східну Європу – результат добре спланованої Чингізханом воєнної операції. Русь ще до прямого зіткнення з монголами стала їх стратегічним противником. Причиною цього стало зіткнення стратегічних торгівельних інтересів обох держав у Східній Європі.

Час між першим і наступними монгольськими вторгненнями в південно-руські степи пройшов у внутрішніх феодалних війнах. Тому навіть теоретично Русь не могла об'єднатися перед загрозою агресії. Як наслідок, вторгнення 1237 р. в Північно-Східну Русь, в 1240 р. – в Південно-Західну Русь пройшли без великих баталій. У Русі не було шансів на перемогу. По-перше, час на збори армії було втрачено ще в 1235 р., по-друге не було досвідчених полководців, здатних керувати єдиним великим воєнним організмом. Князі Південно-Західної Русі, як і князі Північно-Східної Русі, вибрали саму невдалу стратегію – обороняти міста, причому самі не брали участі в захисті своїх міст, рятуючись в Угорщині або в Польщі.

В результаті монгольських завоювань виникла монгольська держава відома під назвою “Золота Орда”. Вона займала території половецького степу від Дунаю до Іртиша і поширила свою владу на сусідні країни. В її адміністративно політичній системі сполучилися риси типові для інших монгольських кочових держав, а також ознаки характерні для держав мусульманського світу.

РОЗДІЛ 3. ПІВДЕННО-ЗАХІДНА РУСЬ В ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ ЗОЛОТОЇ ОРДИ В XIII СТ.

3.1. Боротьба Данила Галицького проти Золотої Орди за незалежність та її наслідки

Після завершення Великого Західного походу взимку 1242 р. війська Бату-хана зосередилися в гирлі Дунаю. Звідти вони повільно пройшли через Дешт-і-Кипчак і в 1243 р. зупинилися біля гирла Волги, де Бату-хан заснував столицю своєї держави Сарай. Повільний відхід означав, що Бату-хан не особливо поспішав на вибори нового каана в Монголію. Очевидно, його більше цікавила доля його велетенської держави. Саме повернення Бату-хана з походу в Сарай в 1243 р. вважається часом виникнення Золотої Орди [83. С. 27]. Для Русі почалась нова доба. Близькість такого сильного і небезпечного сусіда звичайно наклала відбиток на все її внутрішньо- і зовнішньополітичне життя, яке отримало в літературі назву “ярма”.

Під час монгольської навали Данило Галицький разом з братом Васильком перебували в Польщі. Звідти, дізнавшись про відхід монголів, вони повернулися у свою вотчину [13. С. 398]. Після того як монгольські війська весною 1241 р. залишили Волинь необхідно було заново відбудовувати державне життя на території Південно-Західної Русі. Адміністративний і господарський апарат державної влади був серйозно дезорганізований, місцеве, особливо галицьке, боярство, використовуючи ситуацію, фактично захопило в свої руки всю політичну і економічну владу. На послаблення князівської влади впливало розорення великих міст, торгівельно-реміснича верхівка яких була соціальною опорою князя. Одночасно посилювався селянський антифеодальний рух. Це примусило усі групи феодального суспільства на деякий час згуртуватися навколо великокнязівської влади [135. С. 224].

Князівська влада починає широке відновлення міст, які постраждали від татарського погрому. Активно формується нове військо, що озброюється за

монгольським зразком [13. С. 408]. Після відходу монгольських військ на схід наступив останній, заключний етап феодальної війни волинського князя проти галицького боярства, пов'язаного з чернігівськими князями, а також з Угорщиною і Малою Польщею. Ця боротьба закінчилася впевненою перемогою Данила Галицького в битві під Ярославом 17 серпня 1245 р. У цій битві проявилися високі бойові якості руських піших полків і кінних дружин, а також талант полководця самого князя Данила. Вона означала перемогу (хоча і тимчасову) великокняжої влади в Південно-Західній Русі [135. С. 234].

Саме в цей час монголи почали домагатися влади над Південно-Західною Руссю, яка залишалася поза сферою їх впливу. Щоб не допустити посилення влади Данила Романовича, Бату-хан ще в 1243 р. передав Київ Ярославу Всеволодовичу Суздальському, якого визнав великим князем на Русі. У Києві суздальський князь посадив свого воєводу Дмитра Єйковича [13. С. 404]. Проте його владу, як і владу самого Бату-хана, не визнавали ні Данило Галицький, ні чернігівський князь Михайло Всеволодович, який повернувся з-за кордону [133. С. 862].

У відносинах з Південно-Західною Руссю ординські політики повинні були зберігати обережність. Вже саме географічне положення робило цей регіон Русі форпостом держав, які залишались поза сферою монгольського контролю [135. С. 235]. Ще на зворотному шляху з Європи Бату-хан спробував закінчити підкорення Південно-Західної Русі. Він, очевидно, розумів, що похід через ці землі в 1240 р. не призвів до повного їх підкорення. З цією метою наприкінці весни 1242 р. він направив своїх воєвод Манмана і Балая на пошуки князя Данила. Тоді Данила врятував половчанин Актай, попередивши його про наміри монгольських полководців [13. С. 400].

Наказавши обороняти м. Холм, Данило відправився у Володимир, де перебував його брат Василько¹⁵. З напрямку просування монгольського війська видно, що полководці Бату-хана знали про місцеперебування волинського князя. Літопис свідчить, що монгольські війська спустошили землі до міста

¹⁵ Необхідно відмітити той факт, що волинський князь відправився в те місто, яке в 1240 р., згідно джерел, було спалене.

Володави і по озерах,¹⁶ після чого повернулися [13. С. 400], [17. стб. 794]. Другу спробу з'ясувати стосунки з Данилом Галицьким Бату-хан здійснив у 1245 р. Через посередництво свого воєводи Мауці, монгольський хан звернувся до волинського князя з вимогою віддати Галич, мова про Володимир Волинський поки що не йшла [13. С. 404], [135. С. 235].

Враховуючи ці обставини, Данило Романович вирішив відвідати Золоту Орду. Ще до цього він підтримував дипломатичні зв'язки з Сараєм, що дозволило запобігти непотрібного ризику під час зустрічі з Бату-ханом. Про це говорить Плано Карпіні, вказуючи, що Василько Романович відправив у Золоту Орду своїх послів, які привезли охоронну грамоту Данилу для проїзду його до Бату-хана [12. С. 44]. До Бату-хана Данило Романович вирушив 26 жовтня 1245 р. і прибув в Сарай на початку січня 1246 р. [13. С. 404-405].

Джерела не зберегли змісту переговорів Данила Галицького з Бату-ханом. Але відомо, що монголи визнали його своїм “мирником” [17. Стб. 864], [13. С. 405]. За це князю довелося добре заплатити, оскільки літопис повідомляє, що монголи вимагали данини [17. Стб. 808], [135. С. 236]. Проте слід зазначити, що Данила приймали на найвищому рівні. На це вказує те, що волинському князю Бату-хан особисто запропонував чорний кумис [17. Стб. 807]. Це саме по собі офіційне визнання вищої князівської влади (Див. Коментар до Джасаку, ст.20.) Повернувся волинський князь від Бату-хана в квітні 1246 р. [13. С. 406].

В результаті переговорів, що тривали 25 днів, Данило Романович визнав свою залежність від Бату-хана і отримав право на правління в своєму князівстві [13. С. 406], [17. Стб. 808]. Як відзначив М.Ф. Котляр він отримав ярлик [217. С. 27]. Проте, до повного підкорення Південно-Західної Русі було ще далеко. Перемога в феодалній війні, розгром польсько-угорської інтервенції, встановлення визначених відносин з Золотою Ордою викликали в галицько-волинського князя бажання поширити свою владу на всі руські землі,

¹⁶ Володава знаходилася на лівому березі Західного Бугу, північніше м. Холм (зараз Влодава на території Польщі, на перехресті кордонів України, Білорусі і Польщі); озера – Світязьке, Пулемецьке, Луки – на схід від міста Володави.

включаючи Київщину, передану Бату-ханом суздальсько-володимирському князю Ярославу Всеволодовичу [135. С. 237]. Свої права на Русь Данило підкріпив тим, що призначив печатника Кирила руським митрополитом, якого патріарх затвердив в 1247 р. [13. С. 406], [17. Стб. 809]. Цей вчинок означав, що боротьба між Південно-Західною Руссю і Північно-Східною Руссю за керівництво над всіма руськими землями продовжувалася в нових умовах, за наявності над ними контролю в особі хана Золотої Орди і монгольського великого каана [135. С. 237].

З 1245 р. по 1252 р. літописи не містять відомостей про появу золотоординських загонів на території Південно-Західної Русі. Князь Данило говорить папським послам про те, що монгольські війська стояли біля руських кордонів [17. Стб. 829], [13. С. 413]. З огляду на це, можна припустити, що монголи здійснювали часті, хоча і неглибокі рейди на руську територію. Очевидно, вони намагалися відокремити прикордонні володіння Данила і запровадити тут власну адміністрацію [83. С. 187-188].

Початок 50-х рр. XIII ст. приніс нові зміни у відносини Південно-Західної Русі з Золотою Ордою. У цей час князь володимиро-суздальський Андрій Ярославович і князь тверський і переяславський Ярослав в союзі з Данилом Романовичем вирішили створити оборонний союз і виступити проти влади золотоординського хана. Ознакою цього союзу був шлюб, укладений між Андрієм Ярославовичем і донькою (ім'я не відоме) Данила [13. С. 405]. Для укладення цього союзу склалися певні передумови. В період з 1241 по 1251 рр. Данило настільки посилив своє князівство, що невеликі рейди не могли нанести особливої шкоди його володінням. Проте його переговори з папською курією про хрестовий похід проти монголів не мали успіху¹⁷. Розмови папи Інокентія IV про хрестовий похід були лише популізмом, спрямованим на підняття

¹⁷ Детально зв'язки Данила з католицькою церквою розглядали М. Дашкевич [76], Ю. Ю. Свідерський [152] та інші, тому ми не будемо зупинятися на цьому питанні. Навпаки, переговори другої половини 40-х рр. XIII ст. свідчать про те, що вона планувала використати воєнний потенціал Золотої Орди в боротьбі проти Іоана Ватца, імператора Болдуїна і проти Фрідріха II. Окрім того, папська курія планувала отримати від Сарая дозвіл поширювати католицизм в Золотій Орді (і одночасно на Русі). Очевидно, мова йшла про військово-політичний союз папства з монголами [133. С. 867].

престижу католицької церкви [152. С. 102-103]. Про це говорять і листи папської курії до галицько-волинських князів, де піднімаються питання лише про унію церков, та гарантується непорушність руських кордонів [188. С. 122-129]. Про подвійну гру папства стосовно галицько-волинських земель Данило Галицький зрозумів ще в 1245 – 1248 рр., але змушений був підтримувати контакти з курією для оборони своїх кордонів. В результаті цього папа Інокентій IV визнав суверенітет Галицько-Волинського князівства. Окрім того, папсько-руський союз в боротьбі проти ординців був неможливий з огляду на те, що папа намагався залучитися підтримкою Золотої Орди в боротьбі проти арабів на Близькому Сході. [152. С. 116-117]. Але обіцянки поляків надати допомогу в боротьбі проти монголів схилили Данила Галицького до коронування [13. С. 413]. Коронацію в Дорогочині відносять до 1253-1254 рр. Можна погодитися з Ю. Ю. Свідерським, що данило галицький йдучи на союз з курією прагнув нейтралізувати папство як ворога, яке дипломатичними інтригами загрожувало кордонам його князівства [152. С. 120].

Пожвавленню політики Данила Галицького сприяла боротьба за владу в Монгольській імперії. Після повернення з Західної Європи Бату-хан був втягнутий в боротьбу за великоханський стіл. З самого початку Південно-Західна Русь стояла осторонь боротьби між Бату-ханом з одного боку і Гуюк-кааном з іншого. На відміну від Данила Галицького, Андрій та Олександр Ярославовичі, активно включилися в протистояння між Сараєм і Каракорумом. Після смерті Гуюк-каана в 1248 р., каанський престол захопила вороже налаштована до Бату-хана вдова Гуюка Огуль-Гамиш¹⁸. Їх конфронтація яскраво проявилася в розходженні у поглядах щодо політики монголів на Русі. У 1248 р. велика ханша скасувала рішення золотоординського хана, щодо призначення великим князем на Русі Святослава Всеволодовича і натомість призначила великим князем Андрія Ярославовича, а Олександру віддала Київ і всю “Руську землю”¹⁹ [16. Стб. 471].

¹⁸ Старша дружини Гуюк-каана з племені меркіт [133. С.116].

¹⁹ Дж. Фенел, під поняттям “Руська земля” розумів Південну Русь [174. С. 147].

Треба вказати на те, що стосунки між братами напружились ще в 1245 р., коли Андрій вигнав великого князя Святослава і, обійшовши старшого брата Олександра, захопив великокняжий стіл. Ні Святослав, ні Олександр не мали, очевидно, сили для того, щоб скинути молодшого брата з престолу, а Андрію складно було утримати владу, бо він був не затверджений монгольською владою. Тому всі вони здійснили, незалежно один від одного, подорож в Сарай, звідки Бату-хан направив їх в Каракорум [174. С. 146-147]. Чим керувалася ханша у своєму виборі визначити важко. Можливо, вона знала про якісь переговори між Бату-ханом і Олександром [135. С. 271]. Проте очевидно, що Андрій, після затвердження його на посаді “великого князя”, в очах Бату-хана виглядав представником ворожої партії. Саме тому, коли в 1251 р. великим кааном в 1252 р. став друг і союзник Бату-хана Менгу-каан, золотоординський хан поспішив повернути собі контроль над Руссю. Наслідком цього стала передача великокняжого престолу Олександру Ярославовичу Невському в 1252 р., очевидно при допомозі Сартака, сина Бату-хана.

Сараю більше не потрібно було зберігати особливий статус до Данила Галицького для противаги Північно-Східній Русі і Каракоруму. Тому 1252 р. був поворотним у відносинах між Золотою Ордою і Руссю. Сарай при підтримці Каракорума міг здійснювати більш жорстку політику по відношенню до непокірних князів. Ознакою такої переміни була каральна експедиція Неврюя в Північно-Східну Русь у 1252 р. проти князя Андрія, що не віддавав Олександру великокняжого столу. Для вторгнення в Південно-Західну Русь з’явився привід після коронації Данила Галицького.

Війська Куремси напали на володіння Данила Романовича, імовірно за все, десь восени 1254 р. У руські землі війська Куремси увійшли, очевидно, з Побужжя, через Болоховські землі, бо одним з завдань полководця Бату-хана було підтримання “татарських людей” на прикордонних землях. Літопис свідчить, що Куремса дійшов до Крем’янця. (Карта №4). Це місто вціліло під час навали 1240 р. Метою Куремси було з’ясування статусу Крем’янця, якому Бату-хан в обмін на недоторканність дав ярлик. Проте повернути місто під

монгольський контроль Куремсі не вдалося [13. С. 413]. Темник не намагався штурмувати місто, бо в нього не було ні достатньої кількості військ,²⁰ ні відповідного наказу.

Відхід Бату-хана від державних справ призвів до нового витка боротьби за владу.²¹ В цій боротьбі виступили з одного боку син Бату-хана – Сартак і син (або брат) Сартака – Улагчі і Берке – молодший рідний брат Бату-хана. Цією ситуацією вирішив скористатися Данило Галицький. Він взимку 1254-1255 рр. здійснив каральний похід на Побужжя, намагаючись знищити форпости монголів в Болоховській землі. (Карта №4). Першим був захоплений Межибож, потім була спустошена Болоховська земля і все Побужжя, де проживали “татарські люди” [13. С. 416]. Літописи і дані археологічних досліджень показують, що Болоховська земля, як автономне політичне утворення припинила своє існування в кінці 50-х рр. XIII ст. При цьому на досліджених городищах відсутні людські кістяки і сліди згарищ. Це доводить, що взяття міст не супроводжувалось знищенням населення [254. С. 59]. Отже, незважаючи на всі спроби, Данилу Романовичу теж не вдалося приборкати всі непокірливі землі. На це вказує другий похід Куремси в листопаді 1257 р. (Карта №4).

Метою походу 1257 р. була помста волинському князю за руйнування Болоховської землі. Проте і на цей раз сили для серйозної війни у Куремси не було, так як напад було здійснено раптово (просування великої армії не залишилося б непоміченим). Данило перебував у Холмі, туди ж направилися Лев і Василько, залишивши Володимир. Дізнавшись, що князя з військом немає,

²⁰ Цифра в 60 тис. вояків видається занадто перебільшеною. (Ця кількість без аргументації наводиться в Очерках истории СССР IX – XIII вв. [133. С. 870]). Куремса згадується як “найменший з полководців”. За умови, що він був темником, кількість його війська не могла перевищувати 10-12 тис. чоловік, що було достатнім для охорони земель, які визнали монгольський протекторат. Але ця армія була недостатня для відвоювання нових земель. Опосередковано на це вказує і той факт, що під час цього походу Ізяслав Мстиславович просив підмоги у Куремси, щоб іти на Галич, на що отримав відмову [13. С. 413].

²¹ З приводу смерті Бату-хана джерела дають суперечливу інформацію. Так, Ельмакрізі не вказує дати смерті Бату-хана, проте вказує, що після його смерті великим ханом став його син Сартак, який царював один рік й декілька місяців і помер між 1254-1255 рр. Елайні говорить, що Бату-хан помер в 1253 р., а Сартак між 1253-1254 рр. [30. С. 428, 505-506]. Похлебкин вказує, що Бату-хан вмер в 1255 р., після нього ханом в 1255 р. на декілька тижнів став його син Сартак, а за ним теж на декілька тижнів його син Улагчі [141. С.9].

монгольські війська увірвалися в місто, але були швидко вибиті. Зібравши війська, Данило з Васильком напали на Куремсу і змогли відбити частину невільників. Проте Куремса продовжив похід і дійшов до Луцька, який, однак теж не захопив. Отже, як і похід 1252 р., цей теж виявився невдалим [13. С. 416]. (Карта №4).

Після смерті прямих спадкоємців – синів Бату-хана на сарайському престолі, утвердився його брат – Берке-хан (1256-1266). Прихід до влади в Золотій Орді Берке-хана, мусульманина за віросповіданням, означав зміну зовнішньополітичного курсу монгольської держави по відношенню не тільки до Європи, а і до всього християнського світу. У 1258 р. Берке-хан зробив перший крок до обмеження занадто великої незалежності руських земель, яка викликала тривогу в Золотій Орді. У цьому ж році він передав Придніпровський улус у володіння Бурундаю [13. С. 420]. Це був не просто один з епізодів перерозподілу улусних наділів серед своїх прихильників. Бурундай мав набагато більшу армію ніж Куремса. Це означало, що Берке-хан повністю змінив пріоритети в політиці щодо Русі. Встановлення твердих кордонів і відновлення спокою в золотоординській державі вимагало ліквідації на західному кордоні сильного і напівнезалежного князівства.

У Данила більше не було підтримки в Золотій Орді. Не міг він також знайти її і в Каракорумі. Спроби Данила Галицького організувати антимонгольську коаліцію з Литвою і папою римським провалилися. Проте, союз був все ще можливий. Ще до призначення Бурундая галицько-волинський князь був рішуче налаштований відібрати Київщину, яка була передана володимиро-суздальським князям, з під влади Золотої Орди. Готуючись до нового походу саме на Київщину, князь Данило Романович заручився підтримкою литовського князя [135. С. 283]. Міндовг, пообіцявши князю свою підтримку, повідомив, що пришле до нього Романа Даниловича з новгородцями на Возвягіль, а звідти на Київ [17. Стб. 838]. Проте зайняття руськими військами Возвягля до приходу литовських сил призвело до конфлікту з литовцями, які, натомість, пограбували околиці Луцька [17. Стб. 839]. Таким чином, широко задуманий похід не здійснився. Посиливши придніпровський

улус, золотоординський хан не обмежився демонстрацією своєї сили, а організував похід на Литву [13. С. 420]. Його полки повинні були пройти значний шлях від середньої течії Дніпра (району річок Ворскли і Псела) до берегів Немана [83. С. 188]. Очевидно, що вже цим походом Бурундай прагнув зробити неможливим союз між Данилом та Міндовігом. Тому Бурундай і пішов влітку 1258 р. війною не на Південно-Західну Русь, а на Литву, вимагаючи, щоб Данило, як “мирник” Золотої Орди, взяв участь у цьому поході. Незважаючи на цю “пропозицію”, Данило направив в похід замість себе Василька Романовича. Для реконструкції маршруту походу золотоординського війська на Литву немає жодних даних. Можна лише зауважити, що по галицько-волинській території воно не проходило, тому що Василько з Берестя спустошив литовські землі [13. С. 420], [17. Стб. 847]. Зустріч руського і золотоординського війська відбуласядесь на правобережжі Неману. Об’єднавшись, військо розорило центральну Литву, де знаходилося м. Троки, і Нельшанську землю, яка розміщувалась на південний схід від литовських земель [17. Стб. 847], [83. С. 188.]. Загалом литовські землі зазнали значного спустошення [13. С. 420-421]. Одночасно з цим вторгненням Данило Романович напав на Чорну Русь, де литовські князі Войшелк і Товтивил у відповідь на монголо-руський наступ вбили князя Романа Даниловича, який княжив у Новгородку. Закінчивши погром на правобережжі Неману, золотоординсько-руське військо переправилося на лівий беріг річки, в землі ятвягів [17. Стб. 847-848]. Звідси воно різко повернуло на південь і, увійшовши в межі Волині, досягло Дорогочина на Західному Бугу [17. Стб. 847-848]. Про подальше пересування союзних військ відомостей немає. Можна припустити, що вони попрямували через галицько-волинські землі у придніпровські степи [83. С. 189]. (Карта №5). Таким чином Бурундай досягнув мети – Південно-Західна Русь і Литва були в стані війни і Данило змушений був відкласти свої плани по об’єднанню усіх земель Південно-Західної Русі. Проте Бурундай був не задоволений тим, що Данило особисто не взяв участі в поході, навіть незважаючи на велику здобич передану темнику [13. С. 420].

Наступний похід Бурундая відбувся на початку листопада 1259 р. Об'єктом агресії стала Польща, другий потенціальний союзник галицького князя [13. С. 421], [17. Стб. 849]. Цього разу війська Бурундая рушили через Волинь. Цей наступ теж був несподіваний для Данила Галицького. Золотоординський воєвода прислав князям посла з вимогою зустріти його. Формулювання цієї вимоги досить красномовно свідчить про те, що Бурундай хотів зустрітись особисто з Данилом: “Якщо ви є мої співники – зустріньте мене. А хто не зустріне мене, той ворог мені” [13. С. 421]. Проте Данило і на цей раз ухилився від зустрічі з монгольським полководцем, відправивши замість себе владику холмського Іоана разом з Васильком Романовичем і Левом Даниловичем. Незважаючи на щедрі дари від князів, Бурундай дуже на них розгнівався і наказав знищити укріплення навколо міст [13. С. 421]. Було знищено укріплення Данилова, Стіжка, Львова, Крем'янця і Луцька. Після цього золотоординські війська рушили до Володимира. Не маючи часу розібрати укріплення, Василько змушений був спалити²² столицю Волині і розкопати вали [13. С. 422]. З-під Володимира монгольське військо направилось до Холма, який, не був захоплений. Звідси війська Бурундая без затримки направилися в Польщу. Пройшовши через Люблін, Завихвост, і переправившись через Віслу, монголи опинилися в центральній Польщі. Кульмінацією походу стало захоплення міста Судомира, всі жителі якого були перебиті [13. С. 422], [17. Стб. 849]. На зворотному шляху монгольське військо захопило м. Лисець. Після цього в січні 1260 р. Бурундай повернувся в свої кочовища [13. С. 423]. (Карта № 5).

Похід 1259 р. погіршив русько-польські відносини, які були врегульовані лише у 1262 р. на з'їзді польських і руських князів у Тернаві [13. С. 424], [17. Стб. 858]. На відміну від русько-польських, русько-литовські відносини так і залишилися нерегульованими до самої смерті Міндовіга (5 серпня 1263 чи 12 листопада 1263 р.) і Данила Галицького 1264 р. [13. С. 424].

²² Як свідчать літописи, після повного спалення місто могло бути за декілька років повністю відновлене. Так, Холм згорів в 1257 р., а вже під час походу Бурундая в 1259 р. укріплення були відновлені і монголи вдруге не змогли захопити місто [13. С. 417, 420].

Наступним об'єктом монгольської агресії повинна була стати Угорщина. Проте Берке-хан вирішив заключити мир з цією державою, підкріпивши його шлюбом. І хоча Бела IV відмовив, похід монголів на Угорщину так і не здійснився. Увагу Берке-хана прикувала війна з Хулагу-іль-ханом, яка розпочалася в 1263 р. [30. С. 203]. Перманентний конфлікт продовжувався до 80-х рр. XIII ст., що відволікало значні військові сили Золотої Орди. В зв'язку з цим монголи не з'являлися в Південно-Західній Русі з 1259 р. по 1274 р. і відносини між Золотою Ордою і Південно-Західною Руссю стабілізувалися.

Отже, спроби Данила Галицького здобути незалежність від Золотої Орди не були марними. Південно-Західній Русі вдалося зберегти право на власну зовнішню політику, на внутрішнє управління, була збережена армія і територіальна цілісність. Весь період боротьби галицького князя можна розподілити на декілька етапів. Перший етап 1242-1251 рр. - визнання Данилом зверхності Бату-хана і боротьба з сепаратизмом південних руських земель. Галицьке і Волинське князівства зберегли всі ознаки незалежності, за виключенням виплати данини. Характеризувалися спорадичними зіткненнями з монгольськими військами. Другий етап – 1252-1259 рр. У зв'язку з втратою підтримки в Сараї, до цього періоду відносяться спроби галицького князя організувати антиординські коаліції з руськими, литовськими, польськими князями та папською курією. З 1254 р. проходять активні вторгнення монгольських військ в регіон, що однак не призвело до втрати незалежності. В результаті ординці змінили політику, організувавши спільні монголо-руські походи на союзників Данила – Литву 1258 р. і Польщу 1259 р. Це призвело до ускладнення стосунків Південно-Західної Русі з сусідніми державами. Окрім того, похід 1259 р. показав різку зміну у співвідношенні сил Південно-Західної Русі і Золотої Орди. Знищення міських укріплень, втеча Данила Галицького в Угорщину показали нездатність князя управляти регіоном в нових умовах. Проте, не дивлячись на це, Південно-Західна Русь все ще зберігала ознаки незалежності.

3.2. Спільні військові кампанії золотоординських ханів та князів Південно-Західної Русі

Історія Південно-Західної Русі після смерті Данила Романовича і до кінця XIII ст. фактично невивчена. М. С. Грушевський, а за ним і А. Є. Пресняков вважали, що після смерті Данила Галицького продовжувався розпад Південно-Західної Русі [63. С. 92], [142. С. 39]. Відповідно невідомо, які відносини були між Золотою Ордою і цим регіоном в 60-ті рр. XIII ст.

Після смерті Данила великим князем став Шварн Данилович, який об'єднав під своєю зверхністю територію східної Галичини. Джерела не містять інформації про його взаємовідносини з Золотою Ордою. Новий етап русько-монгольських взаємин відноситься до часу правління Лева Даниловича (? - 1301), який очолив галицьке князівство після смерті Шварна в 1269 р. Галицько-волинське князівство в цей час розколося. В Володимирському князівстві продовжував володарювати Василько Романович. Він не отримав старшинства, так як його володіння були незначними. Вдруге галицькі і волинські землі об'єдналися за правління Юрія Левовича (? – 1308) [135. С. 290].

Серед інших князів виділяється Лев Данилович. Період його правління співпав з двовладдям у Золотій Орді. В цей складний час галицький князь проводив політику, скеровану на розширення меж своїх володінь. Активно втручаючись в внутрішній конфлікт між темником Ногаєм і Телебугою-ханом, він намагався як найвигідніше використати цю ситуацію для своєї держави.

Після довготривалої перерви перший монгольський загін в Південно-Західній Русі з'явився в 1275 р. [17. Стб. 871-872]. Його появу спричинило прохання Лева Даниловича до Менгу-Тімур-хана про допомогу у війні проти Литви. Литовський князь Тройден (1270-1282 рр.) проводив агресивну політику по відношенню до Південно-Західної Русі, здійснюючи часті воєнні напади на Волинь – володіння Володимира Васильковича. Проте Лев підтримував з ним дружні стосунки, і його землі не страждали від литовських набігів. Все

змінилося, коли Тройден 14 квітня 1274 р. підступно напав на Дорогочин – значний торгівельний центр на шляху зі Львова в Торунь і Прибалтику, – спалив місто і знищив його жителів [13. С. 428]. Звичайно, такої підступності галицький князь вибачити не міг, проте він, очевидно, не мав достатніх сил для самостійного ведення війни. Тому він направив послів до золотоординського хана з проханням надати йому воєнну допомогу у війні проти Литви. Прохання галицького князя було задоволене: Менгу-Тімур-хан направив на підтримку леву Даниловичу військо.²³ Окрім того, хан зобов'язав брати участь в поході задніпровських князів Романа Михайловича і Олега Романовича брянських, Гліба Ростиславовича смоленського, а також князів пінських і туровських, Мстислава луцького і Володимира волинського [13. С. 428-429], [17. Стб. 872].

У кінці 1275 р. золотоординські війська і війська князів Південно-Західної Русі об'єдналися біля міста Слуцьк.²⁴ Звідси об'єднане військо вирушило трьома колонами (у центрі війська Лева, праворуч ординці з військами Олега Романовича, ліворуч війська Володимира). Підійшовши до Новгородка, Лев не чекав союзників, а таємно разом з ординськими військами захопив місто. Цей вчинок шокував руських князів, адже, за словами літописця, Лев своїм вчинком довів свою зверхність над іншими, і вони, не бажаючи продовжувати похід на, Литву, повернулися в свої князівства [13. С. 429]. Проте, галицький князь, повернувши Дорогочин, досягнув своєї мети [17. Стб. 911]. (Карта №6).

Факт зближення Лева Даниловича з офіційним Сараєм не міг пройти непоміченим повз увагу Ногая²⁵. Цей монгольський темник, очевидно, з'явився

²³ В даному випадку привертає на себе увагу повідомлення літописця, що: „Менгу-Тімур дав йому військо, і Ягурчина з ними, воєводу...”. Л. Є. Махновець вважає, що це ім'я ординського полководця “Ягурчин”. Але у Рашид-ад-Діна зустрічається термін “яргучі”, який означає високу державну посаду. Так, за правління Менгу-каана, головним яргучі був Мункасар-Нойон. Він вказує, що війська, призначені для охорони кордонів, супроводжували бітікчії і яргучі. Останні очевидно були судьями [31. С. 29, 73, 306], [25. С. 100].

²⁴ Не всі руські князі одночасно підійшли до Слуцька. Мстислав зі своїм військом здійснив рейд по Полісся до м. Копиля. Війська Романа і Гліба запізналися і йшли прямо на Новгородок. Всі три князі підійшли до міста, коли воно вже було захоплене Левом і монголами [13. С. 429].

²⁵ Ногай за різними джерелами був правнуком Джучі. Точно рік його народження не відомий. Е. Хара-Даван вказує 1242 р. [175. С. 176]. Проте мало ймовірно, щоб йому в 20-літньому віці Берке-хан доручив похід на Кавказ.

на правобережжі Дніпра в зв'язку з організацією походу на Константинополь у 1264 р., за наказом хана Берке [83. С. 33]. Після вдалого походу, захопивши багату здобич у Візантії і Болгарії, Ногай залишився на постійне проживання на правобережжі Дніпра. Арабські автори свідчать про те, що ставка Ногая знаходилася на Дунаї в районі м. Іскачі [30. С. 117]. Розмір його улусу свідчить про значну воєнну (а отже і політичну) силу. Звичайно, такий впливовий темник, який до того ж часто називається в джерелах ханом, не міг допустити, щоб Південно-Західна Русь була підвладна офіційним золотоординським ханам, адже ці землі напряму входили в його геополітичні інтереси. Тому він почав проводити політику на повне підкорення собі Південно-Західної Русі. В результаті чого, на думку І. Б. Грекова саме з 70-х рр. XIII ст. Вользька Орда відмовляється від загальноруської політики. Головну увагу Сарай сконцентровує на князівствах Північно-Східної Русі [202. С. 128]. Очевидно, саме з таких міркувань Ногай скерував свої війська до південно-руських князів з пропозицією походу на Литву, мотивуючи згоду постійними скаргами самих князів на литовські набіги [13. С. 431]. Привід і час втрутитися в справи Південно-Західної Русі темник знайшов дуже вдалий. Військові сили Золотої Орди, перебуваючи взимку 1277 р. на Північному Кавказі, не могли загрожувати Ногаю.²⁶

Ординський темник звернувся до Лева Даниловича з пропозицією спільного походу на Литву. Лев опинився в складному становищі. З одного боку, він уклав мирні угоди з Литвою у 1276 р. [13. С. 429], а з іншого – відмова від “щирих пропозицій” могла викликати незадоволення Ногая. Отже, в князів не залишалося вибору у тому як їм діяти і пропозиція темника була прийнята.

Взимку 1277-1278 рр. війська Ногая, очолені тисячником Мамшієм, разом з дружинами Мстислава, Володимира і Юрія Левовича (Лев не брав участі в

²⁶ У 1277 р. Менгу-Тимур-хан організував похід на Кавказ і на племена ясів. Північний Кавказ ще з часів Бату-хана вважався особистим ханським доменом. Агресія на ці землі Хулагідів могла призвести до переходу на їхній бік аланів (ясів), які, діючи в тилу золотоординських військ, могли значно ускладнити війну на Кавказі. В результаті цього походу 8 лютого 1277 р. було захоплено і спалено столицю алан – м. Деяків. Очевидно, до військ золотоординського хана приєдналися більшість східноруських князів [63. С. 186].

поході) розпочали наступ на Новгородок. Монгольські і руські війська йшли окремо, і зустрітися вони повинні були саме біля Новгородка. (Карта №6). Проте, монголи випередили князів і самі захопили Новгородок. Тому руські війська повернули на Городно. Не дійшовши до міста, об'єднані руські сили зупинилися біля Волковийська,²⁷ але, місто вони захопити не змогли [13. С. 429-431]. Виходячи з організації походу (руські і монгольські війська рухалися окремо) і його незначних успіхів, можна припустити, що головною метою походу була перевірка Ногаєм князів Південно-Західної Русі (а особливо Лева) у лояльності до себе. І хоча Лев дипломатично уникнув послуги Ногаю, пославши свого сина замість себе, проте скоро він змінив своє ставлення до темника.

Це було зумовлено тим, що Лев втрутився у суперечку з престолонаслідуванням у Малій Польщі. Після смерті великого князя краківського Болеслава 7 грудня 1279 р. Лев втрутився в боротьбу за краківський стіл. Не маючи, проте, достатніх сил, успіху в цьому він не досяг. Великим князем краківським було обрано племінника Болеслава – Лєстька Чорного. Проте Лев не відступився і почав вимагати частини Польщі – Люблінської землі (землі за р. Вепр). Цього разу він звернувся за допомогою не до Золотої Орди, а до Ногая, причому поїхав до нього особисто [13. С. 432]. Таке зближення з Ногаєм можна частково пояснити поганим самопочуттям патрона Лева – Менгу-Тімур-хана, який помер в липні 1280 р.²⁸ [30. С. 154]. Проте основною причиною був зростаючий вплив темника в Золотій Орді.

Ногай задовольнив прохання Лева Даниловича і направив йому на допомогу війська на чолі з воєводами ханського походження – Кончаком (молодший брат Телебуги-хана), Козієм (або Газан – внучатий племінник

²⁷ Тут трапився інцидент, подібний до вчинку Лева в 1275 р. Мстислав і Юрій, нічого не сказавши Володимирі, самі вирішили пограбувати околиці міста, проте їх війська були полонені захисниками міста, і лише Володимир зміг залагодити справу [13. С. 431].

²⁸ За іншими даними, він помер в 1282 р. Проте Еннувейрі вказує 1280 р. Окрім того, він один з не багатьох вказує, що смерть хана настала в результаті прориву гнійного нариву в горлі. Плутанина щодо дати смерті Менгу-Тімур-хана могла виникнути тому, що повідомлення про його смерть надійшло в Єгипет в 1282 р. Саме дату повідомлення про смерть хана, а не реальну дату, більшість арабських авторів використали під час написання своїх праць.

Куремси), Кубатаном (восьмий син Менгу-Тімур-хана).²⁹ Ногай і на цей раз наказав іншим південно-руським князям йти в похід з Левом. При цьому, як вказує літопис, Лев йшов радо з монголами, а Мстислав Луцький, Володимир Володимирський і син Мстислава Данило йшли “неволею татарською”. Похід розпочався взимку 1280 р. Русько-монгольські війська, форсувавши Віслу, підійшли до Судомира, проте міста не чіпали. Звідти Лев попрямував до міста Кропивниця, звідки рушив на Краків. Проте здійснити задумане йому не вдалося, оскільки поляки чинили відчайдушний опір. Лев змушений був повернутися з ганьбою [13. С. 432], [17. Стб. 882].

З приходом до влади в Золотій Орді хана Телебуги, загострилася внутрішня боротьба за владу в самій монгольській державі. У цій ситуації Південно-Західна Русь виявилась у особливо скрутному становищі, тому що змушена була зробити вибір ворогуючими ординськими володарями.

У 1285 р. Телебуга-хан організував грабіжницький похід на Угорщину. До військ хана приєдналися орди Ногая та дружини князів Південно-Західної Русі: Лева, Мстислава, Володимира і Юрія Левовича. З тексту літопису видно, що війська Ногая і Телебуги йшли окремо, причому руські дружини йшли разом з Ногаєм. Темник розпочав наступ на Угорщину через Закарпаття, захопивши дорогою м. Брашів. В той самий час Телебуга-хан безуспішно намагався потрапити до Угорщини навпростець через Карпати. (Карта №7). Проблукавши місяць по горах і втративши від голоду велику кількість війська, він змушений був повернутися назад [13. С. 434-435], [17. Стб. 888], [30. С. 382]. На відміну від нього, Ногай пішов в свої землі короткою дорогою і зберіг свої війська. Саме тоді Телебуга вирішив, що Ногай його зрадив. Розлютившись, він наказав задушити дружину батька Ногая – Джіджек, її еміра Байтара [30. С. 382].

Проте невдача в першому поході не відібрала бажання в Телебуги-хана продовжувати грабіжницькі походи. У 1286 р. він організував новий похід, уже в Польщу. Цей похід він теж планував провести спільно з Ногаєм. Для цієї мети Телебуга прибув у ставку Ногая. Проте між ними виник конфлікт, внаслідок

²⁹ У 1291 р. Алгую, Кубутануу і Телебузі за наказом Ногая були переломані хребти.

якого сарайський хан вирушив у похід один, наказавши всім задніпровським і волинським князям приєднатися до нього. Лев, Мстислав і Володимир підкорилися наказу. Маршрут походу війська Телебуги по Русі проходив через р. Горинь, Крем'янець, Володимир, Перемишль, р. Липа. На бужківському полі стався інцидент, який добре ілюструє ставлення ординських ханів до Південно-Західної Русі. На цьому полі проходив огляд монгольських військ. Руські князі вирішили, що золотоординські війська планують їх знищити, а міста спалити [13. С. 435], [17. Стб. 893]. Це “непорозуміння” іще раз доводить, що цей регіон розглядався в Орді як сфера впливу Ногая, і після конфлікту Телебуги з Ногаєм перший міг розправитися з його васалами. Проте після огляду війська Телебуги-хана направилися до Володимира, куди підійшли 7 грудня 1286 р. Незважаючи на те, що це була столиця його союзника, хан віддав місто на пограбування своїм воїнам (на цей час була пограбована вся Волинь). А потім, залишивши біля міста гарнізон (фактично місто було в облозі), Телебуга направив війська в Польщу. Монголо-руські війська через Завихвост і Судомир просувалися до Кракова. Судомир союзники захопити не змогли і лише спустошили всю округу. На шляху до Кракова Телебуга дізнався, що його вже випередив Ногай, це повідомлення дуже розлютило золотоординського хана і, за словами літописця, “посіяло між ними ще більшу неприязнь”. Хан повернув до Торжка, розоривши по дорозі Львівщину [13. С. 435], [17. Стб. 894]. Ногаю вдалося випередити Телебугу, оскільки він зразу ж попрямував іншим шляхом на Перемишль. Проте, йому не вдалося захопити Краків і, обмежившись грабунком околиці міста, він повернувся в свої володіння [13. С. 436], [17. Стб. 895].

Наслідки цього походу очевидні: мети досягнуто не було, проте конфлікт між Ногаєм і Телебугою посилювався. Розстановку сил в цьому конфлікті найкраще характеризує сам літописець, вказуючи, що обидва монгольські володарі боялися один одного [13. С. 436]. Для Галицького і Волинського князівств “гостювання” союзника можна порівняти зі страшним погромом. У одному лише галицькому князівстві загинуло 12,5 тис. чоловік [13. С. 436].

Таким чином, Телебузі все ж вдалося розправитися з союзними Ногаю князями Південно-Західної Русі.

Останній похід Телебуги на Польщу відбувся в 1287 р. На цей раз сарайський хан здійснив його разом з Алгуєм (сином Мернгу-Тімура). Традиційно участь у поході взяли і руські князі, серед яких Лев з сином Юрієм, Мстислав, Володимир. Мета і маршрут монгольсько-руського походу невідомі. Можливо знов планувався напад на Краків. Стосовно маршруту літопис згадує лише те, що хан дійшов до р. Сян, а на зворотному шляху знов підійшов до Львова [17. Стб. 900]. Ця кампанія теж закінчилася безрезультатно [83. С. 192].

Саме під час цього походу трапилась подія, яка ще раз підтверджує факт зближення Лева Даниловича і темника Ногая. Скориставшись присутністю Телебуги-хана і Алгуя, князь Володимир вирішив передати своє князівство Мстиславу Даниловичу [13. С. 437], [17. Стб. 898]. Князь Лев Данилович намагався порушити цей акт, можливо, опираючись на Ногая. Але Мстислав примусив Лева відступити, посилаючись на законність цієї передачі (здійснена при царях) [17. Стб. 929], і попередив, що буде скаржитися в Золоту Орду. Таким чином, перебіг спільних монголо-руських походів показує, що князі Південно-Західної Русі теж намагалися використати внутрішню кризу монгольської держави для вирішення свої власних потреб, часто нехтуючи інтересами своїх князів-співвітчизників.

Загалом слід відзначити, що характер золотоординських вторгнень у 70-х роках XIII ст. дещо змінився. Військові сили, які присилалися на прохання князя, були вже не якимось окремим військом, сформованим для вторгнення, а являли собою звичайний кочовий улус, який належав окремому феодалу. Судячи з масштабів проведених операцій, походів 1275 і 1277 рр., ці феодали не могли бути вищими за тисяцьких. Отримавши відповідну вказівку від Ногая, феодал змінював звичний кочовий маршрут своєї орди, направляючи її в потрібний район. Природно, що поява на руській території такого загону з дітьми, жінками і господарством тільки поглиблювала і без того важкі наслідки військової присутності Золотої Орди. Типовим прикладом було останнє

гостювання Телебуги-хана в Галицькому князівстві, де загинуло 12,5 тис. чоловік простого населення. Проте подібна практика, очевидно, не застосовувалась при направленні великих військових з'єднань, які здійснювали складні і довготривалі операції [83. С. 190].

Якою саме за чисельністю була армія Берке-хана, Менгу-Тімур-хана і Телебуги-хана невідомо. Так, у війні проти Абага-іль-хана влітку 1265 р. під командуванням Берке-хана на Північному Кавказі було 300 тис. вершників [28. С. 68]. Розмір армії Телебуги-хана можна встановити лише приблизно, бо джерела не містять жодної згадки про золотоординське військо в той час. Еломарі, розповідаючи про часи правління сарайського хана Тохти, вказує кількість військ, які направив Тохта-хан проти султана Маверанхару Ісенбоги.³⁰ Саме проти нього Тохта-хан, направив військо з 250 тис. вершників. За версією, яку подає джерело, до цієї армії було відправлено по одному воїну з кожного десятку золотоординського війська. Окрім того, ці 250 тис. чоловік – кількість людей, занесених до реєстру і поставлених на довольство, а поряд з ними йшли війська добровольців. На те, що військо готувалося до серйозного походу, вказує і перелік необхідних речей для кожного вершника: 2 слуги, 30 голів овець, 5 коней, два мідних котли і віз для перевезення зброї [30. С. 240, 446]. Очевидно, мова йде, в даному разі, якщо не про загальну кількість золотоординського війська, то принаймні про переважну його частину. Так, наприклад, основу війська Хулагу-іль-хана становили 300 тис. туранських (кипчацьких) вершників [28. С. 53]. Кількість війська у темника Ногая теж важко вказати. Відомо лише, що під час бойових дій на Північному Кавказі проти Хулагу-іль-хана в серпні-жовтні 1262 р. Ногай командував авангардом з 30 тис. кіннотників [28. С. 59]. Стільки ж чи трохи більше було під його командуванням в авангарді в 1265 р., коли йому вибило стрілою око [28. С. 68]. Імовіріше за все, переважна більшість військ цього авангарду належала саме Ногаю.

³⁰ Він, як і Ногай був сепаратистом в Золотій Орді, і намагався захопити владу в Маверанхарі.

Кількість золотоординського війська опосередковано допомагає встановити війна 1391 і 1395 рр. між ханом Тохтамишем і Тамерланом. Хоча в джерелах золотоординську армію порівнювали з нашестям мурах чи сарани [161. С. 179], проте ми маємо дані про кількість військ Тамерлана в поході 1391 р. 200 тис. чоловік [161. С. 32]. Відомо, що Тимур дуже рідко виступав у похід проти армії, яка переважала його війська за чисельністю. Так, він наказав виставляти проти армії, яка перевищує 40 тис. чоловік вершників, армію в 100 тис. чоловік [175. С. 150]. Таким чином, під командуванням Тохтамиш-хана в 1391 р. було біля 100-120 тис. війська. Проте це була лише частина його армії, оскільки в 1395 р. Тамерлан знову здійснив похід на Дешт-і-Кипчак з метою остаточного знищення неспокійного північного сусіда. Цього разу в його розпорядженні була 300 тис. армія [161. С. 444]. Цей похід став фатальним для Золотої Орди. З 1395 р. вона припиняє своє існування як державне утворення.

Таким чином, ми схильні вважати, що Золота Орда протягом всього свого існування мала армію, біля 300 тис. чоловік. Це пояснюється, головним чином, самою суттю Золотоординської держави, яка, базуючись в основному на кочовому господарстві, не могла перейти певний демографічний поріг, і кількість населення постійно залишалася сталою. Окрім того, відцентрові процеси в державі постійно послаблювали її. Проте для XIII ст. це була, безперечно, одна з найбільших за кількістю армій, що робило її небезпечною не тільки для зовнішніх ворогів, але й для підкорених народів.

Після загибелі Ногая в 1300 р. Південно-Західна Русь втрачає надійний захист від зовнішньої агресії. Зразу ж по смерті могутнього темника в межиріччі Дніпра і Дунаю розпочалася громадянська війна між синами Ногая – Джекою і Текою. У жорстокій боротьбі Джека переміг. Але, не бажаючи посилення Західного улусу, Тохта розгромив у 1302 р. війська Джеки, а сам темник був страчений. Тохта-хан проводив планомірну політику знищення роду Ногая: до 1310 р. були вбиті практично всі його прямі спадкоємці [30. С. 383-384]. Придушивши сепаратизм в державі Тохта-хан звертає свою увагу на внутрішньодержавні реформи, однією з яких стала грошова реформа 1310 р. [132. С. 70-71]. Одночасно

послаблюється військова активність Золотої Орди. Джерела не містять повідомлень про будь-які крупні військові операції Тохти. Лише наприкінці життя він намагався організувати похід на Русь [83. С. 203]. Сам Тохта, враховуючи віддаленість західного улусу, не бажав повторювати старих помилок і тому не передав управління регіоном в одні руки. В результаті позиції монголів у Подунав'ї сильно похитнулися. А в 1307 р. Угорське королівство захопило західний улус Ногая – Северинський Банат. Західні кордони Золотої Орди перемістилися в межиріччя Пруту і Серету [83. С. 48].

У такій ситуації Південно-Західній Русі важко було розраховувати на військово-політичну допомогу з боку монгольської влади. Князівства повинні були самі піклуватися про свою безпеку, проте виплачувати данину повинні були регулярно. Відповідно князівська влада повинна була сильно послабитися, що призвело б до розпаду великих князівств на дрібні уділи з наступним захопленням їх іноземними загарбниками. Саме така ситуація і спостерігається в регіоні після смерті в 1308 р. останнього видатного політика Південно-Західної Русі – Юрія Левовича, якому встаннє вдалося об'єднати Галицько-Волинську Русь.

Таким чином, з 1245 р. по 1252 р. монгольські війська здійснювали часті, хоча і неглибокі рейди на руську територію з метою розширення підвладних монголам окраїнних руських земель. Цьому процесу намагався активно протидіяти Данило Галицький. За сприяння Бату-хана володіння галицького князя зберегли цілісність і незалежність. Після смерті Бату-хана, у 50-х рр. XIII ст. відбулися зміни у відносинах Південно-Західної Русі з Золотою Ордою. Данило втрачає підтримку в Орді і намагається створити антимонгольську коаліцію. Проте плани Данила не здійснилися, і в 1258 р. Берке-хан обмежив незалежність Галицько-Волинської Русі. Ознакою цього стало знищення міських укріплень і залучення руських військ до загарбницьких походів на сусідні держави.

Південно-Західна Русь в останній чверті XIII ст. знову включається в активні політичні відносини з Золотою Ордою. В цей період продовжувалися відцентрові тенденції в розвитку державності Галицько-Волинської Русі. Цей

етап русько-ординських відносин припадає на момент здобуття Золотою Ордою фактичної незалежності від Каракорума. Активізація стосунків з Золотою Ордою відбулася завдяки діяльності Лева Даниловича. Він намагався відновити цілісність батькової держави, використовуючи золотоординську силу. Галицький князь повністю визнавав владу Золотої Орди, натомість отримавши широку автономію і захист від агресії з боку європейських сусідів. Це проявилось у спільних русько-монгольських походах на Литву в 1275 р. і 1280 р. на Польщу, ініціатором яких був галицький князь. Інші спільні загарбницькі кампанії (1277 р. похід на Литву, 1285 р. на Угорщину, 1286 р. і 1287 р. на Польщу) були ініційовані монгольською стороною – Ногаєм, Телебугою-ханом. Південно-Західна Русь в 80-х рр. XIII ст. стає одним з каменів розбрату між монгольськими ханами. У боротьбі за владу ворогуючі сторони намагалися залучитися підтримкою руських князів. Це ставило Південно-Західну Русь у дуже скрутне становище. Грабунки, вбивства і забирання в полон мирного населення монголами, втрати під час вторгнень в сусідні держави повинні були викликали глибоку державну кризу. Проте, Левові вдалося скористатися внутрішніми протиріччями, і Південно-Західна Русь продовжувала зберігати широку автономію у внутрішньому житті і у зовнішніх відносинах. На початок XIV ст. Південно-Західна Русь перестає цікавити золотоординських ханів як вагома політична сила. Внутрішні проблеми в Орді приковують головну увагу монгольських феодалів. Підтримка галицьких і волинських земель стає не вигідною. Головну увагу сарайська влада звертає на збір данини з підкорених земель, не забезпечуючи їх захист від інших загарбників.

РОЗДІЛ 4. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ЗОЛОТОЇ ОРДИ НА ЗЕМЛЯХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ

4.1. Вплив монгольського завоювання на економічний розвиток Південно-Західної Русі

В XIII ст. поступальний розвиток економіки Русі в XIII ст. зазнав випробовування монгольським завоюванням. Як було відмічено, в історіографії відсутні комплексні дослідження впливу монгольського завоювання на економіку Південно-Західної Русі, що однак зумовлено браком джерел. В оцінці даного питання сформулювалися дві протилежні позиції. Згідно однієї точки зору від монгольського нашествия особливо сильно постраждала Північно-Східна Русь. Натомість Південно-Західна Русь змогла швидко подолати наслідки погрому [133. С. 861]. Дослідники, що схилиються до другої точки зору вважають, що більшого руйнування від монгольського вторгнення зазнали українські землі, які, до того ж, зразу після нашествия були оподатковані [66. С. 50], [47. С. 197]. Між тим, без глибшого аналізу цього питання неможливо скласти об'єктивну картину взаємовідносин між Південно-Західною Руссю і Золотою Ордою.

Сільське господарство. Вище було вказано, що найбільше від монгольського вторгнення постраждали міста. Їх зруйнування призвело до падіння товарного виробництва і товарного обігу. Очевидно, що й економіці руського села було завдано значних збитків, якщо врахувати грабунки і нищення населення монголо-татарськими військами [101. С. 179].

Основою розвитку господарського виробництва в XIII ст. став високий рівень ведення господарства і технічне оснащення, запозичене від попереднього часу. Як і раніше, в XIII ст. на території регіону поширювалась парова система землеробства – двопілля й трипілля. Цьому сприяло і вдосконалення орних знарядь. Так в XIII ст., на важких ґрунтах, на зміну вузьколезовому ралу на Русі приходить широколезове, яке не залишало незораних

смуг і стало попередником плуга. Удосконалені рала зустрічаються на розкопках багатьох давньоруських пам'яток XIII ст.: (Плісненськ, Княжа гора, Колодяжин, Ізяслав та інші) [39. С. 461-463], [77. С. 75], [236. С. 82-84]. У лісовій зоні, із більш легкими ґрунтами, (північна і північно-західна частина території сучасної України) продовжували використовувати соху, якою могли розрихлювати (принцип вузьколезового рала) або підрізати ґрунт (принцип плугу).

Комбіноване використання різних типів знарядь обробки землі дозволило значно інтенсифікувати сільськогосподарське виробництво. Плугом орали важкі чорноземні ґрунти лісостепу. На твердих цілинних і перелогових ґрунтах плуг доповнювався вузьколезовим ралом. На культурних ґрунтах функції плуга могли виконувати широколопасні рала. В лісових районах на ділянках, щойно очищених від лісу, або на кам'янистих ґрунтах використовувалася однозуба соха, а на староорних та підзолистих ґрунтах із тонким шаром чорнозему, використовувалася двозуба [77. С. 80-90].

Еволюція сільськогосподарських знарядь праці продовжувалася і в часи монгольського панування. В. Й. Довженок вказує, що плуг XIII ст. у функціональному відношенні відповідав пізнішому українському плугові [77. С. 80]. На це вказує і мініатюра Кенігсбергського літопису, де зображено плуг з колісним передком [34. С. 24]. С. О. Беляєва теж відмічає, вдосконалення лемешів і чересел упродовж другої половини XIII-XIV ст., а сам плуг, на її думку, був розроблений і вдосконалений в часи монгольського панування в Південно-Західній Русі і став перехідним етапом до плуга XVIII ст. [45. С. 11]. Загалом О. В. Чернецов відмічає, що наконечники орних знарядь XIII ст. вказують на відсутність застою в характері середньовічної агротехніки [274. С. 32-35]. На значні досягнення в сільському господарстві в XIII ст. вказують і серпи, які за розмірами і формою близькі до сучасних, а також використання рототацийних млинів. Жорна виготовляли з природного каменю або з вулканічного туфу [270. С. 34-40]. Вони були поширені по всій території Південної і Південно-Західної Русі, і використовувалися в млинах з великою швидкістю обертання бігуна [237. С. 101-102]. Для південноруського жорнового

поставу характерна висока продуктивність, найвища для епохи середньовіччя [39. С. 467]. Окрім того, в Галицько-Волинській Русі з'являються водяні млини. Перша звітка про млин відноситься до часів Лева Даниловича [128. С. 254].

Такий широкий спектр сільськогосподарських знарядь праці дозволив вирощувати в Південно-Західній широкий асортимент злакових, бобових та технічних культур. Основною зерновою культурою Південно-Західної Русі, в тому числі Придніпров'я, була пшениця. Широке застосування плуга в XII – XIII ст. дозволило перейти від вирощування пшениці-двозернянки до голозернистої м'якої пшениці, які давали кращі врожаї [244. С. 94-96]. Перехід до глибокої оранки і кліматичні зміни (в XIII ст. посилюється зволоження) зумовили поширення практики вирощування жита в лісовій і лісостеповій зонах. Ця зернова культура була не вибаглива до природніх умов і давала високі врожаї. Кількість знахідок жита на археологічних пам'ятках значно збільшується у XIII-XIV ст. (Городище, Колодяжин, Райки). В південній Київщині (Юр'їв у Пороссі, Чучин, Григорівське поселення) в XIII ст. поширюється практика вирощування проса і вівса [191. С.40-46].

Підраховуючи виробничі можливості господарства смерда, В. Й. Довженок доходить висновку, що він міг обробити в середньому 8 десятин землі (4 під озимі хліби). Разом з паром, площа землі у господарстві становила близько 14 десятин [77. С. 185, 211]. При врожайності 6 - 8 ц з гектару, загальний обсяг дорівнював 300 - 400 пудів зерна озимих та ярових культур. Така врожайність пшениці була дуже доброю і означала високий рівень розвитку землеробства. Видовий склад культур, принцип обробітку ґрунту і сівозміни вироблені в XIII-XIV ст. збереглися майже без змін до першої половини XIX ст. [191. С. 46]. Навіть на початку XX ст. врожайність зернових не набагато перевищувала рівень XIII ст. (таблиця 3). Така кількість хліба значно перевищувала натуральні потреби сім'ї смерда, яка складалася з 6 - 7 осіб, і витрати, зв'язані з веденням господарства [77. С. 189].

Особливо важливу інформацію про продуктивність сільського господарства в Південно-Західній Русі дають розкопки Райковецького

городища. Його жителі обробляли від 270 до 300 га орної землі, більша частина якої відводилася під злакові культури. За підрахунками В. Й. Довженока, господарство Райковецького городища виробляло щорічно близько 3 500 пудів озимого хліба і таку ж кількість ярого, всього близько 7 000 пудів зерна. Усього в городищі проживало близько 160 жителів. Виходячи з норм споживання хліба взимку на душу населення (20 пудів озимого і ярого хліба), вказана кількість населення споживала за рік 3 200 пудів. Для засіву озимого і ярого полів на наступний залишали близько 1 000 пудів. Таким чином, значна частина хліба (1/3) залишалася на продаж [77. С. 241-242]. Не гірша була ситуація і в господарствах, де застосовувалося підсічне землеробство. Тут великі затрати праці компенсувалися доброю врожайністю [77. С. 189]. При цьому продуктивність праці була настільки високою, що валовий збір зерна набагато перевищував потреби населення [67. С. 127].

Високорозвинене землеробство, багаті пасовища й сіножаті давали змогу утримувати велику кількість худоби. В сільському господарстві Південної і Південно-Західної Русі в XIII ст. котарство займало значне місце. Воно було тісно пов'язане з розвитком землеробства, з забезпеченням населення продуктами тваринництва, а також з засобами пересування та військовою справою [67. С. 130]. У XIII ст. панівне становище в складі стада Середнього Придніпров'я (Правобережжя), як і в попередні часи, займала велика рогата худоба (31%). На другому місці по кількості – свині (до 26%), на третьому – вівці (до 23,6%) [163]. Ще з XI ст. постійно збільшується значення конярства для потреб господарства на Русі, причому, використання коня в якості тяглової сили при плужному землеробстві розпочалося на Русі раніше ніж у Західній Європі [274. С. 23-28].

Велику роль у господарстві також мали промисли: мисливство, рибальство та бджільництво. В Придніпров'ї основними промисловими тваринами були парнокопитні – олень, лось, косуля, дикий кабан [67. С. 469]. Але з XII ст. відбувається зменшення питомої ваги мисливства і одночасно збільшується роль рибальства, що отримує промисловий характер. З

Придніпров'я промислова риба потрапляла в інші руські землі. Це сприяло розвитку цілої інфраструктури рибного промислу: створювалися виробництва з переробки риби і склади для її зберігання [215. С. 54-56]. Писемні і археологічні джерела містять відомості і про бджільництво. В давньоруський період існувало три види бджільництва: дике корінне або дуплове, бортництво і бджільництво з вуликами [145]. З X ст. в якості вуликів застосовувалися колоди. На городищах інколи зустрічаються знахідки щільників, меду, залишків бджоли медоносної [245. С. 46-62]. Р. С. Багрій припускає, що при широкому розвитку бджільництва в регіоні, бджолиний віск був одним з важливих предметів торгівлі Галицько-Волинського князівства [128. С. 254].

Отже, не дивлячись на руйнацію, спричинену монгольським завоюванням, в сільському господарстві не спостерігається занепаду. Високий рівень технологічної оснащеності землеробства не міг зникнути. Це в поєднанні з простою структурою сільського господарства і промислів, як відмітила С. О. Беляєва дозволило в короткі терміни подолати наслідки погрому [45. С. 90]. Проте, не дивлячись на високий економічний розвиток в XIII ст., необхідно зауважити, що в умовах посиленої експлуатації села (князівською владою, боярами, а потім і Золотою Ордою) відбувається процес розорення селян. У результаті не кожна селянська сім'я володіла сільськогосподарським знаряддям – плугом і ралом [1. С. 13], [227. С. 26].

Ремесла. Активний розвиток сільського господарства був неможливий без вдосконалення знарядь праці. Тому не дивно, що в економіці древньої Русі як в домонгольський період, так і в золотоординський час залізодобувне і залізообробне ремесла займали одне з найважливіших місць. Як наслідок цього, ковальство досягло високого рівня розвитку. Для нього були характерними спільність асортименту, форм, розмірів виробів, подібна техніка виробництва [39. С. 418].

На всій території Русі в XII – на початку XIII ст. широко використовувалися залізні і сталеві вироби. Залізо отримували в сиродутних горнах, які без особливих змін існували до винайдення доменних печей.

Залишки сиродутних горнів знайдені на багатьох археологічних пам'ятках Південної Русі, а в давньоруському Городську їх виявлено біля десяти [195. С. 182-186]. Повітря в сиродутне горно нагніталось за допомогою ручного ковальського міха. В XIII ст. на території України поширюється водяний млин, за допомогою якого можна було, також, дерти крупи чи валяти сукно [54. С. 56], а також для нагнітання повітря в горно [39. С. 419].

Для виплавки заліза використовували болотні і лукові руди. Хоча добували їх легко – відкритим способом, але через низький вміст заліза вона вимагала збагачення. В сиродутному горні виплавляли залізну крицю, яку було знайдено на Райковецькому городищі (47 криць) і в Колодязині (15 криць). З криць в Південній Русі виготовляли зварювану й цементовану сталь. Найбільш поширеною на Русі була цементована сталь. Її отримували шляхом збагачення заліза вуглицем (довга витримка в закритих тиглях, наповнених сумішшю вугілля та інших органічних речовин) з наступною багаторазовою проковкою залізних пластин. Рідше використовували техніку зварювання сталі – уклад, яку отримували, сильно нагріваючи крицю з наступним різким охолодженням. Тонкі металеві пластини, що відставали з поверхні криці, знімалися і зварювались у великі заготовки [39. С. 419-420].

Виготовлення сталі вимагало значних затрат та високої кваліфікації коваля, тому сталні вироби цінувалися високо і витрачалися економно. Так, в загальному об'ємі використання чорного металу питома вага сталі не перевищувала 10-12%. Сталь використовувалася для наварювання лез на робочі поверхні знарядь праці [107]. Хоча якість виробу при цьому погіршується, але така технологія значно підвищує продуктивність праці. Так у XII–XIII ст. значно збільшився асортимент ковальських виробів, з'явилася серійність і стандартизація виробництва. Збільшення попиту на ковальську продукцію стало поштовхом до вдосконалення знарядь праці для кування металу. В XII – XIII ст. на Русі з'являються більш досконалі ковадла з двома рогами, за розмірами значно більші за ніж в попередні часи [68. С. 420].

Особливо розвинулося в передмонгольський час міське ремесло, яке включало в себе найбільш складні галузі виробництва. Так, в процесі кування виробів застосовувалося від 3 до 12 технологічних операцій. Особливо високою якістю в Південній Русі відрізнялися вироби ковалів Києва, Чернігова, Переяслава та інших ремісничих центрів. Саме в давньоруських містах знайдено найбільше високоякісних виробів із заліза і сталі. Тут знайдено складні вироби, які не могли виробляти ковалі-універсали, так як їх виготовлення вимагало чіткої спеціалізації ремесла [39. С. 425].

Від монгольського завоювання сільське ремесло постраждало менше. Це було зумовлено тим, що удари завойовників були спрямовані перш за все проти міст – головних ремісничих центрів. Окрім того, сільські ремісники мали більше можливостей уникнути полону [45. С. 93]. Окрім того монголи були зацікавлені в кваліфікованих міських ремісниках, тому по відношенню до їх сільських колег політика завойовників була більш поміркована – їх не могли захоплювати в полон [148. С. 534]. Тому, відновлення сільського ремесла проходило більш швидкими темпами, адже його галузі не вимагали таких складних навичок, як, наприклад, вміння міських майстрів наносити скань і зерно. Швидке відновлення діяльності сільських ремісників проходило в життєво важливих залізобудівній, металообробній, деревообробній, гончарній і т. п. галузях, без яких не могло нормально функціонувати звичне життя населення. В наслідок цього, в другій половині XIII ст., зростає роль сільських ремісників. Вони освоюють виробництво сталі і частину продукції постачають в місто [45. С. 93]. Швидкі темпи розвитку сільського ремесла були зумовлені відсутністю кризи залізобудівного виробництва, яке продовжувало залишатися, як і в попередню епоху переважно сільським ремеслом. Це пояснюється природними факторами – близькістю сировини (болотна і лугова руда) і палива (лісів). Тому, в Південно-Західній Русі в першій половині XIII ст. з'являється найбільш розвинений тип сиродутних горнів, які використовували до XIV ст. [107. С. 54]. Конструкцію таких горнів підтверджують мініатюри XIV ст. [34. С. 44, 77] і етнографічні дані [107. С. 30-35]. На той факт, що ця галузь продовжувала активно

розвиватися, вказують дані досліджень поселень другої половини XIII–XIV ст., зокрема Комарівка, Озаричі, хут. Половецький, де знайдено залишки залізоробного виробництва [219. С. 241].

Як було вказано, монгольське завоювання завдало удару по розвитку міського ремесла, яке напередодні завоювання досягло високого рівня металообробки. Саме міські ремісники постачали на село більшість металевих знарядь і інструментів. Сільські ковалі виготовляли вироби, що потребували лише простого зварювання та клепання [107. С. 192]. Відповідно після монгольського завоювання занепали міські ремесла, що були пов'язані з селом [148. С. 534]. В таких умовах сільські майстри починають виготовляти незвичні для себе вироби з сталі та заліза, що були значно гірші за своєю якістю [45. С. 94]. Проте, їм вдалося наповнити ринок необхідним реманентом, знахідки якого на південно-руських пам'ятках другої половини XII–XIV ст. багаточисельні і різноманітні. Це знаряддя праці – ножі, ножиці, серпи, коси, голки, лемеші, чересла, гачки рибальські, шила, остроги; інструменти: долото, свердло, тесло; зброя: стріли, бойові сокири, наконечники списів і т.д., та інші вироби: гвіздки, скоби, ланцюги, костилі [107. С. 70].

Міське ремесло, переживаючи занепад, продовжувало тенденції розвитку попереднього часу. Вона характеризувалася спрощенням технології виготовлення ножів за рахунок погіршення якості продукції [107. С. 171–172]. Так, ножі, знайдені в Любечі в шарах кінця XIII–XIV ст., мають дуже спрощену конструкцію – лезо наварювалося тонкою сталлю пластину з одного боку залізного клинка [194. С. 49]. Цей факт свідчить про ринкову направленість виробництва. Проте, на відміну від ножів, технологія виготовлення інших знарядь (серпів і кіс) вдосконалювалася [45. С. 95]. Б. А. Колчин вказує, що якість металу і технологія виготовлення давньоруських предметів і речей XIII–XIV ст. не відрізняється [107. С. 48].

У порівнянні з металообробним ремеслом, у чавуноливарному виробництві відбуваються значні зміни в зв'язку з монгольським завоюванням. Напередодні завоювання металурги Русі впритул підійшли до виплавки чавуну. Проте

завоювання перервало поступальний розвиток чавуноливарства, принісши вже готову технологію. Так, матеріали городища Озаричі свідчать про те, що з'являються нові чавунні котли, традиція виготовлення яких пов'язана з східними технологіями [45. С. 98-100]. Проте це не було механічним перенесенням традицій чавуноливарства зі сходу на територію України. Так, чавунні котли з Каракорума, Хірхіри як по формі, так і по хімічному складу значно відрізняються від озаричських котлів [122. С. 134]. За традицією виготовлення до озарівських значно ближчими є чавунні вироби з Булгару. Принесена традиція виготовлення чавунних котлів була вдало поєднана з традиціями місцевої металургії домонгольського часу [45. С. 98-100].

Як і залізобне виробництво, гончарство було життєво необхідним ремеслом. Археологічні дані вказують на безперервність гончарських традицій від давньоруського часу до XV ст. В першій половині XIII-XIV ст. в традиції виготовлення кераміки слід відмітити появу валика під вінцем і зменшення орнаментативності керамічних виробів. Більшого поширення набуває полив'яна кераміка жовтого, зеленого і коричневого кольорів. Змінився і склад продукції гончарів. Окрім традиційних виробів, гончарі починають виготовляти глиняні пряслиця. Це було зумовлено тим, що в даний період зникає виробництво шиферних пряслиць, яке мало переважно міських характер. Ці прясла виготовлялися з відходів будівельного шиферу. Після монгольського завоювання, велике будівництво в Південній Русі практично припиняється і обробка шиферу занепадає³¹. Проте в Північно-Східній Русі виробництво шиферних пряслиць триває, хоч масштаби його зменшуються в другій половині XIII ст. [45. С. 102].

Якісно змінилися шкіряно-взуттєве виробництво на Русі в другій половині XIII ст. В технології обробки шкіри з'являються нові прийоми (кислювання, диференційоване дубління різних сортів шкіри, виділилися сорти шкіри яловина і

³¹ Індикатором швидкого подолання наслідків монгольського нашествия і відбудови політичного і економічного життя в Південно-Західній Русі є пожвавлення будівельних робіт. Так, ще в XIII ст. було відбудовано Успенський собор Києво-Печерського монастиря. Він вже активно експлуатувався у литоворуський період – 1320-1360 рр. і був усипальницею для знаті. В XIV ст. відремонтовано печерський собор [271. С. 147, 150].

бичина тощо), що прямо пов'язані з східними технологічними традиціями принесеними на Русь монгольськими завойовниками. Вже з кінця XIII ст. в руських містах починають переважати чоботи [221. С. 199-200].

Не занепадають також і товарно-грошові відносини, проте їх характер змінюється. В перше десятиліття після нашестя з обігу зникли київські гривні, які були основним платіжним засобом в XII - першій половині XIII ст. Їх замінили новгородські і частково чернігівські гривні [112. С. 52, 58]. Очевидно, це було зумовлено залежністю київської гривні від імпортного металу. Проте гривня, як грошова одиниця, перебувала в обігу до початку XIV ст. Ібн Баттута вказує, що в Північно-Східній Русі розроблялися срібні рудники, де русичі виготовляли срібні злитки (сауми), за які продається і купується товар [31. С. 303].

Монгольське нашестя мало дуже сильний і вирішальний вплив на економічний розвиток Південно-Західної Русі. Після руйнувань, завданих загарбниками, зникає ціла низка виробництв, деякі з них були відновлені через 150 – 200 років, деякі повністю занепали. Це мало негативні наслідки для руського ремесла, якщо врахувати той факт, що якраз у той момент міста Західної Європи почали швидко і продуктивно розвиватися. Але закономірний поступ економічних процесів не припинився [179. С. 154]. Для Русі наступив довгий період повільного відновлення ремісничих сил, який тривав до середини XIV ст. [257. С. 162-164]. Після цього починається новий підйом. В другій половині XIII – XIV ст. у всіх регіонах Русі збільшується питома вага домашнього ремесла [45. С. 104]. Також збільшується кількість його спеціальностей і відбувається прискорене відокремлення сільського ремесла від землеробства [107. С. 156]. Вироби сільських ремісників потрапляють на ринок не лише через посередництво купців, а й безпосередньо від виробників, що яскраво прослідковується на матеріалах Новгороду [69. С. 42].

Звичайно, цей процес мав місце і в землях Південної і Південно-Західної Русі. Вихід на широкі ринки збуту ремісничої продукції сільських майстрів призвів до пожвавлення товарно-грошових відносин у сільській місцевості.

Торгівля. Активний розвиток економіки та вдале географічне розташування Південно-Західної Русі дозволили їй в продовж тривалого часу залишатися важливим пунктом на шляху торгівельних магістралей. Деякі дослідники висловили припущення, що торгівельні зв'язки Русі зі Сходом, достатньо пожвавлені в X-XI ст., в XII ст. занепали від грабунків половців [266. С. 54], [267. С. 44-56]. А вплив їх на торгівельну політику був настільки сильним, що вони намагалися порушити соляну торгівлю Київської землі з Галицькою [101. С. 58]. Інший підхід до проблеми дещо пом'якшував негативний вплив половців. Він передбачав, що половці завдали великої шкоди русько-кримським торгівельним зв'язкам, але не змогли їх припинити, і вони збереглися навіть після монгольської навали [153. С. 18]. Обидва підходи, таким чином, заперечували існування будь-яких спільних торгівельних інтересів у Русі і половців. Але дані візантійських джерел XII – першої половини XIII ст. не свідчать про значне послаблення русько-візантійських зв'язків в даний період [280. С. 13]. Не припинилися також зв'язки Русі з Булгарією і містами Середньої Азії [239. С. 131]. Традиційним посередником у торгівлі Русі з арабським світом на початку XIII ст. було м. Саксін [58. С. 16], [137. С. 117].

Наявність караванних шляхів гарантує великий зиск і половецьким і південноруським князям. Спільність вигоди призводить до того, що в XIII ст. між ними виникають союзи, підкріплені шлюбами між руською і половецькою аристократією [91. С. 77]. Одночасно це ставило руське купецтво в найвигідніші умови, і Русь в XII - на початку XIII ст. стає основним посередником в азійсько-європейській торгівлі. Так, один з головних євро-азійських торгівельних шляхів проходив з Баварії через Прагу, Польщу, Київ, Багдад, Самарканд у Китай. Відповідно Київ грав роль одного з головних ринків на цьому торгівельному шляху. Про таке становище Києва свідчить Абу-Хамід Ал-Гарнаті, який зустрів у Києві “тисячі магрібців” [2. С. 105]. Торгівля Південно-Західної Русі через Причорномор'я і Дніпро була пов'язана з містами-посередниками – Судаком та Херсоном. Звідси надходять товари зі Сходу. Так, з десяти виробів східної художньої металургії вісім знайдено в Києві і на Середньому Придніпров'ї [71. С.

50-54], [70. С. 152]. У XII-XIII ст. в Південно-Західну Русь масово завозяться намиста з сердоліку і гірського кришталю, скляний посуд, шовк, східна глазурована кераміка і люстрова кераміка з Середньої Азії, Ірану, Сирії, Єгипту [102. С. 473-474], [267. С. 44-56], [268. С.21].

У тісному зв'язку з розвитком середньоазійської торгівлі перебувала торгівля з Візантією. Візантійські амфори і глазурований посуд зустрічається практично на всіх поселеннях цього часу в межах сучасної України. З XII ст. скорочується ввіз глазурованого посуду, що було пов'язано з розвитком його власного виробництва на Русі. З цього часу практично припиняється і ввіз скла візантійського походження [242. С. 31-32]. Подовжувався ввіз візантійської тканини [191. С. 43]. В XIII ст. товари з Візантії по р. Дністер або через товарів через Болгарію і придунайські міста потрапляли в Галицьке князівство, а по р. Дніпро – до Києва і поширювалися звідти по Десні по всій території давньої Русі. В XII-XIII ст. торгівельний шлях (Київ – Чернігів – Рязань – Володимир-на-Клязьмі) стає головним у східноєвропейській торгівлі. так як шлях по Дону в цей час вже не функціонував [80. С. 395, 476-477].

У другій половині XII – першій половині XIII ст. активізуються зв'язки Русі з країнами Західної Європи. В цей часі торгівельні маршрути з'єднали Київ з центрами європейської торгівлі і руські купці, проникають на європейські ринки [80. С. 396]. Західноєвропейські товари з давньої Подунайської траси потрапляли в Київ двома альтернативними шляхами: “угорський” шлях з'єднував Василів, Котельницю, Болохов, Межибож, Теретовль, Галич, Звенигород і Перемишль, “богемський” проходив через Білгород, Здвигень, Мичськ, Ушеськ, Дорогобуж, Володимир, Судомир, Краків, Прагу, Русенборг. [67. С. 429]. В західній торгівлі важливе місце займав Дорогочин Надбузький. Сюди по Дунайському шляху надходили вироби з ремісничих центрів західної Європи [80. С. 396-397]. У другій половині XII – на початку XIII ст. поряд з традиційними торгівельними магістралями зростає роль торгової траси по Даугаві-Двіні, яка з'єднала Південно-Західну Русь з Прибалтикою [67. С. 428-429].

З романських країн традиційно експортувалася зброя. Так романські мечі знайдені на території Києва (Княжа Гора) та на Райковецькому городищі [104. С. 49-50]. Надходила в Середнє Придніпров'я з Західної Європи і тканина. Так, в комплексах XI – початку XIII ст. Києва і Россави були знайдені шовкові тканини, що надходили з Іспанії [269. С. 124-129]. До 40-х рр. XIII ст. в Південно-Західну Русь ввозилася велика кількість срібла з Германії, що було зумовлено зростанням потреби давньоруської економіки в металевих засобах грошового обігу. І лише після монгольського завоювання обсяги цього експорту зменшуються [80. С. 396].

Розвиток торгівлі безпосередньо залежав від державного піклування про безпеку на шляхах. Функції державного захисту торгівельних інтересів Русі в даному регіоні ще з другої половини XII ст. перебрали на себе великі князі Південно-Західної Русі. Так, в 1167 і 1170 рр. князівські війська супроводжували каравани в південноруських степах [67. С. 430]. Яскравим прикладом цього є участь Русі в конфлікті між половцями і турками-сельджуками в 1222 р. за Судак, один з головних торгівельних центрів. З метою його захоплення, сельджуцький султан Ала-ад-дін Кейкобад (1219-1236) направив свого полководця в Північне Причорномор'я. Тут в 1222 р. відбулася битва між об'єднаним 10 тисячним половецько-руським військом, і сельджуками [33. С. 62]. Хоча для союзників ця битва і завершилася поразкою, але, в даному разі, важливим є факт першого оборонного русько-половецького союзу, в основі якого лежали спільні торгівельні інтереси половців і Русі. В даному випадку “половцями” могли бути і кримські, і лукоморські, і придніпровські, і нижньодонські кипчаки і, можливо, саксини [137. С. 149]. А. Якубовський відносив їх до об'єднання хана Юрія Кончаковича, які через декілька років зіткнулися з монгольськими військами на р. Калка в 1223 р. А руським князем, на нашу думку, міг бути Мстислав Чернігівський, або хтось з його васалів [187. С.58-60]. Можливо, це спонукало його виступити проти монголів в 1223 р. разом з іншими Мстиславами. Таким чином, на початок XIII ст. половці і Русь були головними політичними гарантами безпечної торгівлі в Східній Європі.

Руські князі неодноразово намагалися розширити зону свого впливу на Схід. Яскравим прикладом такої політики була боротьба руських князів з Булгарією у XII - першій третині XIII ст. за торгові шляхи [154. С. 44]. У руслі цієї політики, можливо, був проведений останній похід суздальсько-муромсько-рязанського війська на Булгар і мордовські землі в 1232 р. [91. С. 52].

В першій чверті XIII ст. не лише Русь і половці були зацікавлені в нормальному функціонуванні караванних шляхів. Контроль караванної торгівлі був також одним із джерел збагачення монгольської аристократії [47. С. 196]. Монгольські феодали активно розвивали торгівлю, об'єднуючись з багатими іноземними купцями [178. С. 101]. Рашид-ад-Дін вказує, що монгольська держава усіляко сприяла розвитку торгівлі. Так купець, міг отримати кредит з державної скарбниці в розмірі 500 золотих балишів для торгівлі, при наявності майнового забезпечення [27. С. 51]. Контроль за безпекою торгівлі Чингізхан поставив на державний рівень. Завдяки цьому проїзд по монгольському відрізку став зручним і безпечним [175. С. 39]. Всі номади як багаті так і бідні були дуже зацікавлені в розвитку транзитної торгівлі. Так, в XIX ст. в урало-казахських степах захист купців охороняли окремі казахські роди. Напрямок їх кочування співпадав з напрямом торгівельних шляхів [160. С. 4-7]. Таким чином, монголи теж мали позитивний досвід контролю караванних шляхів. Особливу увагу монгольської влади до торгівлі підтверджує Карпіні, вказуючи, що в Києві, через декілька років після монгольського нашествя, знаходилися представники найбільших торгівельних центрів Європи і Сходу і курсували торгові каравани [12. С. 121]. Про торгівельні зв'язки Києва зі Сходом свідчить скарб в 200 бухарських дирхемів, знайдений біля Кирилівської церкви (молодша монета 1253-1254 рр.) [210. С. 75-77].

Київ не випадково впродовж XIII ст. зберігав роль торгівельного центру. Монгольські хани були зацікавлені в розвитку торгівлі, адже вона давала значні надходження багатств у ханську казну. Тому були відновлені старі торгові шляхи і торгові центри в Південно-Східній Європі [58. С. 46-51]. В другій половині XIII ст. в зовнішній і внутрішній торгівлі зростає роль міст Галицько-Волинської Русі.

Торгівля Львова спиралася, з одного боку, на обмін продуктів між містом і селом, з другого на зовнішні зв'язки. Львів охоплював своєю торгівлею значну частину Галичини і Волині, мав торгівельні зв'язки з Києвом та іншими містами. На розвиток зовнішньої торгівлі вказують поселення в місті колоній іноземних купців – вірменів, татар, сарацинів і німців у другій половині XIII ст. [128. С. 254-255]. Очевидно, що схожа ситуація була і в інших містах Галицько-Волинської Русі.

Отже, можна відзначити, що в XIII ст., напередодні монгольського вторгнення, Південно-Західна Русь перебували на високому ступені феодалного розвитку. Князівства перетворилися на потужні торгівельні центри великих транс'європейських і трансконтинентальних магістралей.

Монгольське нашествя не перервало поступального розвитку економіки регіону. В сільському господарстві продовжувалося вдосконалення орних знарядь праці, направлених на інтенсифікацію виробництва, одночасно з розведенням нових високоврожайних сортів пшениці. Розвиток ремесла було дещо загальмовано через втрату найбільш кваліфікованих міських ремісників – ковалів, ювелірних майстрів, каменярів. Проте, негативні наслідки в ковальстві були подолані зусиллями сільських ремісників. Лише ювелірне ремесло було в занепаді до XIV ст. Інші ремесла особливо не постраждали від монгольського нашествия. Окрім того, завойовники принесли на Русь традиції чавунолиття і виготовлення полив'яної кераміки, що позитивно позначилося на темпах розвитку ремесленого виробництва.

Включення земель Південної і Південно-Західної Русі до сфери впливу Золотої Орди не призвело до вилучення Русі з міжнародної торгівельної мережі. Хоча торгівельний обіг в регіоні зменшився, що було обумовлено об'єктивними причинами: вбивствами, спаленням міст, полоном ремісників, посиленням оподаткування населення, але повністю загальмуватись торгівельні контакти не могли. Як і раніше, Південно-Західна Русь залишалася транзитним пунктом торгівельних караванів з Європи на Схід, а Київ зберіг статус торгівельного центра Русі.

4.2. Використання Золотоординською державою економічного потенціалу Південно-Західної Русі

Значення Південно-Західної Русі для економіки Золотої Орди досить складне для вивчення. Писемні джерела містять обмаль інформації, придатної для реконструкції використання економіки Русі Золотоординською державою. Археологічні дані дозволяють визначити це лише певною мірою. Проте поєднання всіх наявних свідчень може допомогти у розгляді цього питання.

Одним з важливих напрямків використання економічного потенціалу Південної і Південно-Західної Русі було захоплення полонених. В XIII ст. фіксується 12 вторгнень золотоординських військ в регіон – 1240 - 1241, 1242, 1245, 1252, 1254, 1257, 1258, 1259 рр. – як агресорів, 1275, 1277, 1285, 1286 рр. – як союзників [13. С. 395-435]. Не дивлячись на те, що в разі небезпеки населення рятувалося в лісах [13. С. 417], під час кожного з походів захоплювалися полонені, частина з яких переселялася в золотоординські міста.

На перебування великої кількості руського населення в золотоординських містах вказує Рубрук [12. С. 84]. Однак, визначити, з яких саме регіонів Русі були набрані бранці, дуже важко. Головним показником життєдіяльності руського населення можуть бути лише археологічні дані, які, проте, дають досить уривчасту і фрагментарну інформацію з даного питання.

Археологічні дослідження Селітриного городища (Сарая Бату) і Царевського городища (Сарая Берке або Нового Сарая) вказують, що в цих містах проживало руське населення. Однак, стан дослідження цих пам'яток не дозволяє з'ясувати звідки воно було переселено. Більша частина археологічних знахідок або не мають регіональних особливостей, а походять з північно-східних регіонів Русі, а саме знахідки іконок, енкаліпсидів. Важливою є знахідка шиферних пряслиць на Селітриному городищі [138. С. 48-54]. Як було зазначено вище, вони зникають у другій половині XIII ст. на території Південної Русі і продовжують побутувати в північно-східних землях. Хоча

можливо, що їх виготовляли і полонені майстри з Південно-Західної Русі. Населення цього міста становило біля 75 тис. чоловік [30. С. 550]. Причому, як вказує Ібн-Батутта, місто було багатонаціональним, і кожна національність проживала в окремому районі і мала свій ярмарок [30. С. 306].

Підтверджують і доповнюють інформацію Ібн-Баттутти, про перебування руського населення в золотоординських містах, дані досліджень Водянського городища (правий берег р. Волга, Волгоградська обл.). Це городище співставляють з золотоординським містом Бельджаменом, яке згадується у східних джерелах [83. С. 109]. Археологічні дослідження дозволяють виділити район, де проживало руське населення – південно-східна частина міста. Тут руська кераміка зустрічається як в ранніх, так і в пізніх культурних горизонтах. Локалізацію руського населення підтверджують і розкопані житла: землянки і напівземлянки в даній частині міста [138. С. 74-75]. Неподалік від руської частини міста знаходився некрополь, всі досліджені поховання якого належали європеодам, яких Н. А. Залкінд визначила як слов'ян. Некрополь тюркського населення розташовувався в північно-західній частині міста. Але слов'янські поховання були розміщені також в центрі прибережної частини городища. Таким чином, вони відносяться до початкової стадії існування міста, коли ця ділянка не була забудована [138. С. 76-79].

Більшість житлових приміщень міста і майстерень в його прибережній частині, які відносяться до ранніх горизонтів, належали руському населенню. Наступні будівельні горизонти цього району відносяться до золотоординського часу, де знахідки руської кераміки поодинокі. Отже ці дані вказують на те, що руське населення, можливо, було одним з перших будівельників міста. Можливо, що перші мешканці міста – русичі обслуговували металургійне виробництво [138. С. 80]. Більшість знахідок мають аналоги в речах, що походять з Новгородської землі та північно-східних князівств. Проте виявлено кераміку з концентричними колами та радіальними лініями характерну для київських гончарів [102. Рис 117]. Окрім того, один з провідних типів розпису вінець з широкими бортами і орнаментом по ньому – мають свої аналоги в

культурних шарах Галича XII-XIII ст. М. В. Малевська вважає цю форму специфічною саме для Галицької землі [235. С. 9].

Переважає більшість кераміки, виготовленої залежним чи напівзалежним руським населенням в золотоординському місті, може свідчити про низький рівень їх життя і виробництва. Порівняльний аналіз руської і золотоординської кераміки вказує, що вся вона була виготовлена з одного типу глини. Проте руська кераміка низької якості, з грубими домішками, ламка, погано обпалена. Золотоординська кераміка виготовлена з добре вимішаної глиняної суміші і обпалена до дзвінкості. Різниця полягала в застосуванні різних домішок і в режимі обпалення [138. С. 87-94].

Технологія виготовлення руської кераміки може вже сама по собі бути джерелом для реконструкції переселення руського населення в Поволжя. Потрапляючи в зону дії інших технологічних традицій, гончарі, звичайно, дуже швидко повинні були змінювати свої рецепти для складання формівних мас глини. Звичайно цей процес займав 1-2 роки. З самого початку гончарі-переселенці шукали глину зі звичними фізико-хімічними характеристиками. Коли бажаного ефекту не було, гончарі-переселенці змушені були переймати досвід своїх місцевих колег [46. С. 76-77, 94, 90]. У даному випадку, будучи одними з перших мешканців міста, руські гончарі не могли ні в кого перейняти досвід і тому змушені були використовувати місцеву глину для виробництва традиційних форм кераміки. Очевидно, що глина біля м. Бельджаменд була занадто жирною, що призводило до псування посуду при сушінні, або при його обпаленні. Саме тому для збільшення жаростійкості посуду руські майстри змушені були додавати в глину значну кількість піску.

Сам по собі факт наявності гончарів вказує на те, що населення міста мало змогу купувати їх товари і, фактично, утримувати їх. Таким чином, в економічному плані частина поселенців мала певні прибутки. З розвитком міста, коли воно остаточно набуло типових золотоординських рис, частина його населення, не маючи достатніх коштів, продовжувала користуватися продукцією руських гончарів.

Руське населення перенесло на нові місця не тільки ремісничі традиції. Osteологічний матеріал м. Бельджамен показує, що руське населення розводило свиней. На Селітриному і Царевському городищах кістки свиней поки що не було знайдено [138. С. 95].

Матеріали золотоординського м. Увек доповнюють картину життя руського населення на чужині. Так, на городищі було знайдено три хрестики, які були, можливо, виготовлені в Києві [138. С. 100]. Також, була знайдена кам'яна іконка з рожевого шиферу, що була характерна для київських майстрів, частина ливарної форми XIII ст. для виготовлення котлів. Б. А. Рибakov знаходить прямі аналогії цих знахідок в тайнику Десятинної церкви Києва [148. С. 522-527]. Хрести-енколпілони, знайдені на території Увеку мають аналогії в багатьох містах Південно-Західної Русі в шарах “батиєвої пожежі” 1239-1241 рр. Серед інших, для нас є особливо важливим один такий хрест. Кінці цього хреста оформлені у вигляді чотирьох круглих медальйонів із зображеннями святих: Миколая, Григорія, Петра, Василя, Кузьми, Даміана. З одного боку зображення Богородиці, з іншого – розп'яття. Напис біля Богородиці: “святая Богородице помагай”. Букви вибиті у дзеркальному відображенні. По цій формі були виготовлені сотні енколпілонів, що поширилися в багатьох південноруських містах. Після монгольського нашествя вони потрапили в золотоординські міста Поволжя (Увек), на Північний Кавказ і в Західну Європу. Місце їх виготовлення – Київ. Можливо, що напис прямо пов'язаний з монгольським нашествям і мав магічне значення. Очевидно, що і майстер, і замовники вже знали про загрозу, що насувалася з степу а, можливо, і про захоплення монголами Північно-Східної Русі [150. С. 39. Табл. XXXIII. Рис. 3-4]. Перед загрозою написи на енколпілонах і медальйонах з магічно-захисним значенням набули поширення на всій території Русі. На це вказує і кам'яний медальйон, знайдений в Увеці. З одного його боку – напис, звернений до архистратига Михайла: “святий Михайл архистратиг небесних сил воєвода”, а з іншого, розміщуючись навколо зображення Іоана Предтечі, напис вказував: “це наближаються часи, коли потрібно про гріхи попередні покаятися”. Б. А. Рибakov вважає, що цей медальйон

належав в 1237 р. Івану Стародубському (1137-1246), сину Всеволода Велике Гніздо [150. С. 40-41. Табл. XXXIV. Рис.3-4].

Руське населення, захоплене в Південно-Західній Русі, проживало не тільки в великих золотоординських містах, а також і в невеликих поселеннях. Так, на поселенні біля с. Березовка на лівому березі р. Уса, проживало змішане русько-болгарсько-татарське населення. Серед руського населення велику частину становили вихідці з галицько-волинських земель. На це вказує специфічна кераміка. Тут було знайдено два енколпілони, які, очевидно, були відлиті по одній формі київськими майстрами домонгольського часу. Руські мешканці Березівського поселення, пересилившись на нові землі, принесли з собою не лише характерну матеріальну культуру, але і свої господарські традиції. Вони, як і руські мешканці Водянського городища, активно розводили традиційні для себе види худоби, серед якої значний відсоток становили свині [138. С. 94-110]. Слід зазначити, що під впливом руського населення розведення свиней, набуло великого поширення в господарстві золотоординських міст. Звичай вживати свинину в їжу поширився не лише серед простих мешканців цих міст, але і серед ординської знаті. Так, головне місце в раціоні монгольської ханші, що відвідувала Константинополь в 1334 р., займала свинина [30. С. 304].

Стосовно соціального статусу руських полонених можна погодитися з висновками Г. А. Федорова-Давидова, що в епоху монгольських завоювань відновилося використання рабської праці. Дослідник доводить, що наявність цілих руських кварталів в містах Золотої Орди вказує на те, що це руське населення, можливо, відносилось до державних рабів, так воно могло мати сім'ю, будинок, якусь частину часу працювали на себе і мали свою православну руську єпархію [172. С. 8].

Іншою формою економічної експлуатації земель Південної і Південно-Західної Русі був збір натуральної данини. Звичайно, монгольське завоювання могло спричинити часткове переселення селян в різні регіони Русі, в міста Золотої Орди, проте основна маса селян залишилася на місцях. Про це свідчить

давньоруська топоніміка, що збереглася на території Південно-Західної Русі, і характер матеріальної культури населення. Окрім того, село залишалося основним джерелом данини для руських і золотоординських феодалів [45. С. 90]. Б. А. Рибаків вдало відмітив, що саме через данину монголам було вигідно залишати живими селян [148. С. 525]. Саме таку політику вони і проводили на порубіжних землях Південно-Західної Русі, де могли безпосередньо контролювати і підтримувати населення від зазіхань князів [12. С. 32].

Головною формою безпосередньої експлуатації всього підкореного руського населення був збір податків на користь імперської і золотоординської скарбниць. З самого початку завоювання на Русь, як і на інші підвладні монголам землі, було накладено цілу низку податків. В. В. Каргалов нараховує на Русі до 14 різновидів данини, яка, на його думку, забиравала левову частину сільськогосподарського прибутку селян [101. С. 185]. Але Іпатіївський літопис не містить ніяких даних з цього питання, обмежуючись повідомленням про “болоховців”. Плано Карпіні, що проїзжав щойно після монгольського погрому, вказав на те, що все руське населення поголовно повинно було сплачувати натуральну данину, що включала в себе шкуру білого ведмеда, чорного бобра, соболя, тхора та чорної лисиці [12. С. 33-34]. Рубрук теж згадує про те, що руське населення повинно було платити данину Золотій Орді хутром диких тварин [12. С. 76]. Проте, не відомо чи це був щорічний податок, чи одноразова виплата. Досить сумнівним виглядає і сам розмір податку, адже в Південно-Західній Русі не було такої кількості промислових тварин. Очевидно тут приводиться податок накладений монголами на князівства Північно-Східної Русі. Саме в лісах волго-Окського межиріччя традиційно полювали хутрового звіра – білку, лисицю, соболя, бобра і видру, які були одними з найважливіших експортних товарів [81. С.118]. Тому в Південно-Західній Русі повинен був переважити збір продуктів сільськогосподарського і ремесленого виробництва. Типовим прикладом цієї форми експлуатації землі є “Болоховська земля”, що знаходилася у верхів'ях Південного Бугу та все населення Побужжя. Під час походу Бату-хана ці міста добровільно підкорилися монголам. Болоховців

монголи помилювали, щоб орали для них пшеницю і просо [13. С. 399]. Для населення болоховських земель, які розміщувалися в лісостеповій зоні, де переважали чорноземні ґрунти, це було особливо вигідним. Рубрук вказує, що урожаї пшениці і проса на Русі були великими [12. С. 86]. Дійсно, середня врожайність зернових в регіоні, очевидно, могла у достатній мірі забезпечувати хлібом мешканців регіону навіть при виплаті “хлібного” податку. Цьому сприяв високий рівень розвитку зернового господарства. Середня врожайність тут залишалася стабільною аж до середини XX ст. (таблиця 3). Проте таке оподаткування не поширювалося на всі землі Південно-Західної Русі і мало виключний характер.

На переважній більшості території Русі, спочатку була введена “десятина” – єдиний податок на все майно. Окрім цього податку, було введено і інші податкові збори. М. Берзін відмічає, що з підкорених народів монголи збирали десятину, тамгу, мито, поплужне, ямські збори, підводне та сухе мито (з возу), мостовщину, рекрутство, ловитва ханська, подарунки і прибутки [189. С. 21]. Очевидно, що в даному випадку перераховані всі категорії зборів, які не могли мати поголовний податок. Так, на думку В. М. Бодрухіна, “тамга” поширювалася лише на міста, так з Новгорода монголи вимагали десятини і тамги, проте дослідник не розкриває змісту терміну [47. С. 213-214]. З’ясувати зміст податку “тамга” дозволяють вірменські джерела. Після завоювання Вірменії 1225 р. на підкорене населення поширилися податки “тагар” і “гопчур”. “Тагар” передбачав виплату однією людиною податку в розмірі 100 л пшениці, 50 л вина, 2 л рису і ценцету, 3 мішки, 2 мотузки, 1 срібну монету (очевидно, дирхем), 1 стрілу, 1 підкову. З 20 голів худоби віддавали на податок 1 тварину і 20 срібних монет (дирхемів) [10. С. 71]. Зміст терміну “гопчур” або “копчур” в джерелах має різне значення. Магакія і Рашид-ад-Дін вказують, що це податок з худоби, який поширювався на тваринницькі господарства. Він становив одну тварину зі 100. А якщо стадо було меншим, то господарство звільнялося від сплати податків [10. С. 71], [27. С. 142]. Але в такому разі податок був би просто символічним. Між тим, джерела вказують, що номадам

інколи доводилося продавати свої дітей в рабство, щоб заплатити податки [30. С. 513]. В іншому місці Рашид-ад-Дін вказує, що “копчур” накладався лише на ті міста, що добровільно здавалися монголам [28. С. 39]. Мало ймовірно, щоб на міста накладався податок лише зі стад. Ми схильні вважати, що, гопчур і є десятиною, якщо взяти до уваги це повідомлення перського автора, адже і на Русі монголи вимагали десятини від міст, що добровільно здавалися [23. С. 74]. Тому справедливим є зауваження Д. Чулууни, що “копчур” або “хубчі’ур” означає множину – податки, або повинності і податки. Сам дослідник більш схильний був розуміти під “копчуrom” – продуктовий податок [178. С. 110]. Отже, можна припустити, що “тагар” і “тамга” одне і теж поняття, а “гопчур” це – “десятина”.

Так само, як і просте населення, оподатковувалися і князі. Проте, окрім десятини-гопчура, тагара, вони повинні були ще сплачувати особливий “князівський податок”. Так, податок, накладений на вірменських князів, складався з золототканих тканин, соколів, коней і собак [10. С. 22]. Звичайно цей “князівський податок” був непрямою формою оподаткування простого населення. Швидше за все, подібне оподаткування було поширене і на руських землях, адже монгольська політика в перші десятиліття після завоювання відзначалася певною стандартністю до всіх підкорених народів. Але і такий великий розмір монгольського податку, в порівнянні з князівськими податками, був набагато меншим. Проте в поєднанні з податками на користь князя податковий гніт був непосильний, що призводило до виникнення в Південно-Західній Русі сепаратистських рухів.

Становлення монгольської податкової системи на Русі співпало з часом правління вдови імператора Угедея – Туракін-хатуні, та її фаворита Абдур-Рахмана. Перед смертю Угедей-каана він отримав виключні права на збір податків в Північному Китаї [82. С. 189-190], [88. С. 281-282, 292-293]. При Туракін-хатуні Абдур-Рахман очолив управління фінансами імперії, і відкупна система отримала широке застосування [82. С. 189-190]. За його сприяння, в часи правління Гуюк-каана, купці повністю перебравали на себе збір податків [82.

С. 266]. Це звичайно викликало сильні зловживання з боку відкупщиків і призвело до зменшення надходження податків до ханської казни.

Щоб покращити прибутки імперської скарбниці, Менгу-каан провів в 1253-1254 рр. податкову реформу, що почалася з перепису³² всього населення імперії віком від 15 до 60 років [10. С. 24]. За новою податковою системою подушний податок поширювався лише на чоловіків. Жінки, діти і люди похилого віку³³ звільнялися від сплати податків [11. С. 6, 45]. Схоже оподаткування було поширене в Китаї, де за оподатковану одиницю вважали будинок чи сім'ю [88. С. 264]. Перепис проводився досить жорсткими методами. За ухилення від перепису винних карали на смерть. Так для залякування населення в Грузії, переписувачі використовували собак, натренованих на людське м'ясо [10. С. 24]. Для всього населення імперії було встановлено певні повинності “карі” і нові податки [26. С. 150]. Десятину було замінено більш прогресивним пропорційним податком, який сплачувався відповідно до величини прибутку. Чим більші були прибутки, тим більший був податок [26. С. 151]. І хоча Галицько-Волинський літопис не містить даних про перепис населення в Південно-Західній Русі, цей перепис, очевидно, був проведений і там. Можливо, його повинні були провести Куремса в 1257 р. і Бурундай в 1258 р.

Розмір оподаткування, встановленого монголами на Русі, джерела не вказують. Для порівняння з розміром податку на Русі слід зазначити, що в Хорасані річний податок заможних господарів становив сім динарів, в Маверанхарі і Китаї – десять динарів. Бідне населення в усіх регіонах платило по одному динару в рік. Окрім того, збирачам податків заборонялося брати хабарі і недоїмки з населення [26. С. 142].

³² Плано Карпіні вказує, що в 1245 р. на Русі Гуюк-кааном і Бату-ханом був проведений поголовний перепис населення, з метою оподаткування [12. С. 33]. Але підтвердження цього в інших джерелах ми не знаходимо. Очевидно він носив регіональний характер і був проведений окремим відкупщиком.

³³ Є інші дані про хід податкової реформи. Так, в Літописах Себастаці і Степаноса вказується, що в 1254 р. Аргун оподаткував поголовно всіх: чоловіків, жінок, старих людей і дітей [4. С. 26, 35].

Така стандартизація оподаткування вимагала уніфікації грошової системи в імперії. На це вказує і відсутність в обігу золотординських монет до середини 60-х рр. XIII ст. Перші золотоординські динари, вагою 1,2–1,5 г срібла, були відчеканені в Криму в 1266 р. за правління Менгу-Тимур-хана (1266-1282). За його наказом в 1272-1273 рр. почав працювати монетний двір в Сараї,³⁴ що продовжував працювати і в XIV ст. [226. С. 280]. Поява власної золотоординської монети ознаменувала поглиблення розколу в монгольській імперії. З цього часу залежність Сараю від Каракорума стає номінальною. З огляду на це, можна припустити, що монгольська податкова політика на Русі в 50-х рр. XIII ст. не відрізнялася докорінно від політики щодо інших земель.

Реконструювати реальну величину цього податку, допомагають ціни на товари в Золотій Орді. Основною платіжною одиницею в Золотій Орді був динар, який дорівнював 6 дирхемам. За повідомленнями Еломарі і Ібн Баттути першої половини XIV ст., в Сараї середня вартість 100 ритлів (фунтів) пшениці і сочевиці була 2,5 динари, 100 ритлів ячменю або проса – два динари, баранина вагою в три ритлі коштувала один динар, відмінний кінь – 50-60 дирхемів [30. С. 242, 268]. (Таблиця 1). За правління Тохта-хана і Узбек-хана (рубіж XIII – XIV ст.) вага дирхема становила 1,45 г срібла. Отже, динар важив 8,7 г срібла [223. С. 306]. Дану вагу підтверджує і Еломарі, вказуючи, що один хорезмський ритль дорівнює 330 дирхемам (478,5 г) [30. С. 242].

Грошова данина, як поширена форма ренти, з'явилася на Русі ще в XII – XIII ст. Про її розмір дає уявлення “Установча грамота” смоленського князя Ростислава Михайловича 1150 р. В цій грамоти згадується близько 30 сіл і волостей, які мусили виплачувати грошову данину в розмірі 800 гривень [68. С. 285]. З даного повідомлення важко визначити, який податковий тягар припадав на кожне поселення, бо розміри їх і кількість населення невідомі. Невідомо також, яка гривна малася на увазі: київська чи новгородська. Проте, за умови

³⁴ Е. Хара-даван припускав, що саме золотоординський динар став основою російського срібного рубля [175. С. 176].

використання київської гривні можна твердити, що одне село мало сплачувати, в середньому, податок еквівалентний – 4,4 кг срібла на рік.

Як конкретно розподілявся цей податок серед мешканців селища, може ілюструвати Райковецьке городище. Воно особливо не відрізнялося від інших давньоруських поселень, тому можна припустити, що і на нього поширювалася якась подібна грошова рента. Так, в подібному до Райок селищі з 30 садиб, на кожен садіб припадав податок у розмірі 147 г срібла на рік. За умови, що в садібі могло проживати до п'яти чоловік, на кожного припадало по 30 г срібла (таблиця 2). Очевидно, що в інших селищах, окрім державних повинностей, там, де не вводився грошовий податок, продовжувала практикуватися натуральна плата або оброк. Так, в “Установчій грамоті” Мстислава Даниловича, від міщан вимагалася виплата податку грошима, а від селян – натурою: медом, льоном, хлібом, вівсом, житом, вівцями і курми [133. С. 278]. З переліку видно, що і еквівалент суми натуральних податків був досить високим.

Окрім прямого оподаткування, існували і непрямі збори в ханську казну. Так, на всю територію монгольської імперії, поширювалася державна монополія на виготовлення і продаж спиртних напоїв. Лише в 1297 р. в Каракорумі було дозволено переганяти горілку для власного вжитку, але без права її продавати [178. С. 101-102]. До непрямих податків відноситься і соляний збір. Золотоординська держава з перших років свого існування зразу ж встановила монополію на виробництво солі³⁵. Солончаки були розташовані в районі Азовського і Каспійського морів. Рубрук відмічає, що з цих солончаків Бату-хан і Сартак отримують великі прибутки, тому що з усієї Русі приїжджають туди за сіллю. З кожного завантаженого воза платили податок – два шматки бавовняного паперу вартістю пів-іперпера, що складало 1,6 г чистого

³⁵ Важко сказати, чи був поширений обов'язок купувати азовську сіль у межах Південно-Західної Русі. Принаймні, до 60-х рр. XIII ст. добування солі в Коломиї було княжою прерогативою. Так, повернувшись з еміграції, князь Данило вимагав у боярина Доброслава повернути йому колонийську сіль [13. С. 399]. З того, наскільки швидко Данило зміг зміцнити свої війська в період з 1241 р. по 50-ті рр. XIII ст., було видно, що в цей період соляна монополія перебувала в руках галицького князя. Опосередковано на розвиток торгівлі власною сіллю вказує торговельний шлях, що з'єднав Дрогобич і Львів. Через Львів сіль надходила далі на схід [128. С. 254].

золота [286. С. 158], [287. С.23]. Не дарма сама назва “іперпер” в перекладі з грецької означає “чисте золото”. Окрім цього, сіль продавали і іноземним купцям, яких оподатковували в залежності від ваги вантажу [12. С. 91-92].

Відмічена Рубруком сума податку – пів-іперпера, важлива для розкриття податкової політики Золотої Орди. Виходячи з приблизного податку на віз солі – 1.6 г золота, визначається річний прибуток ханської казни від соляних зборів. В середньому, один соляний віз в XVI – XVIII ст., запряжений двома волами, перевозив близько 1,5 т солі [170. С. 434]. В Північному Причорномор’ї місцем традиційного соледобування в усі часи була Арабатська Стріла, розташована між Азовським морем і затокою Сиваш. Для порівняння в XX ст. при техніці, що залишалася незмінною ще з стародавніх часів, тут добували 2,5 млн. пудів (40 тис. т) солі на рік [146. С. 672]. За нашими підрахунками, при такому обсязі соледобування, ханська казна теоретично могла отримувати близько 42,7 кг золота. Проте, багата монгольська аристократія часто свавільно вела добування солі, виготовляла і продавала спиртні напої, що зменшувало прибутки ханської казни [178. С. 101].

Суворе покарання за несплату податків поширювалося на все оподатковане населення імперії. Рубрук, Кіракос і Еломарі відмічають, що за несплату податків у батьків забирали дітей [12. С. 86], [10. С. 71], [30. С. 234]. Така ж ситуація була в Золотій Орді в 1302 р., коли після трьох неврожайних років бідняки для сплати податку змушені були продавати своїх дітей в рабство [30. С. 513]. У випадку відсутності дітей боржників перетворювали на рабів [12. С. 33-34] або страчували, а майно конфісковували [10. С. 11].

Отже, монгольська навала не перервала поступального розвитку сільського господарства, яке в XIII ст. досягло високого технологічного рівня (трипільна система землеробства, вдосконалення плугу і рала, вирощування високоврожайних сортів пшениці і жита). У тваринництві в XIII ст. збереглися традиційні напрямки скотарства. На відміну від сільського господарства, ремесло Південно-Західної Русі зазнало відчутного удару. Захоплення в полон найкращих майстрів регіону призвело до гальмування процесу вдосконалення технологій виготовлення металевих виробів. Проте на

Русь одночасно з завоюванням було принесено невідоме ще тут чавуноливарство. Загалом можна зазначити, що до початку XIV ст. залізоробне ремесло повністю подолато наслідки монгольського розорення. Інші ремесла, такі як гончарство, чинбарство, деревообробне ремесло, залізоплавильне ремесло тощо, не зазнали особливого занепаду в другій половині XIII ст. і продовжували розвивати давньоруські традиції в золотоординський час.

Виникнення в регіоні Золотоординської держави, зорієнтованої на контроль торгівельних шляхів, викликало занепад деяких старих транс'європейських торгівельних маршрутів. Проте Південно-Західна Русь впродовж всього XIII ст. залишалася транзитним пунктом на шляху торгівельних караванів з Європи на Схід, а Київ залишився і в нових умовах важливим торгівельним центром. Одночасно Південно-Західна Русь стала об'єктом експлуатації з боку Золотої Орди. Одним з напрямків використання економічного потенціалу Південної і Південно-Західної Русі було захоплення полонених, частину яких переселяли в золотоординські міста. Потрапивши на нові землі, руські мешканці принесли з собою свої господарські традиції. Вони активно розвивали характерну для руського господарства галузь тваринництва – свиначство, поширюючи традицію вживання свинини в їжу серед монгольського населення. Головною формою безпосередньої експлуатації всього підкореного населення був збір податків на користь імперської і золотоординської скарбниці. Це були натуральні збори – “десятина”, введена з 40-х рр. XIII ст., а в 1253 – 1254 рр. Менгу-кааном її було замінено на пропорційний податок. Це вигідно відрізнялося не тільки від десятини, але й від діючої на Русі місцевої податкової політики. Так податок на селян становив один динар сріблом (8,7 г), в той час як князівський податок міг набагато перевищувати 30 г. Проте для простого населення це не принесло полегшення, адже князівський податок було збережено. Окрім того, відкупщики могли на місцях зловживати владою, незважаючи на заборони, що посилювало податковий гніт.

РОЗДІЛ 5. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЗОЛОТОЇ ОРДИ ЩОДО ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ

5.1. Землі Південно-Західної Русі у складі Золотоординської держави

Вплив Золотої Орди на життя Південно-Західної Русі не міг обмежитися лише економічною сферою. Як було вказано в попередньому розділі, цілеспрямована економічна політика монгольської держави проявилася в різних аспектах. Характерно, що серед них не зустрічається така форма контролю Русі, як грабіжницькі набіги з метою захоплення здобичі. Це було частим явищем в XI – XII ст. для печенігів і половців, а пізніше – в XV-XVI ст. – для кримських татар. Очевидно, що Русь, зокрема її південно-західні землі розглядалися, як складова частина Золотоординської держави, грабувати яку було недоцільно. Щоб ефективно використовувати економічні ресурси Русі, золотоординській владі необхідно було зміцнити свої позиції на руських землях.

Рейд монгольського війська в 1240–1241 рр. не призвів ні до юридичного, ні до фактичного підкорення Південно-Західної Русі, проте і не нагадував грабіжницького набігу. Удари монголів були спрямовані на княжі центри, а звичайні поселення монгольські воєначальники намагалися залишати неупошкодженими. Таку політику Золотої Орди по відношенню до руських земель не можна пояснити неспроможністю монголів підкорити Середнє Придніпров'я і Північно-Східну Русь або тим, що це захоплення не принесло б ніякої вигоди монгольським ханам [106. С. 98] Очевидно, ще до початку Західного походу Бату-хан надавав Південно-Західній Русі особливого значення.

Як і будь-який загарбник, монголи, перш за все, прагнули не допустити об'єднання руських земель. З цією метою вони сіяли розбрат між князями. Проте така політика була дієвою для Північно-Східної Русі, яка була роздробленою на велику кількість великих і удільних князівств. Так, на території межиріччя Оки і Волги центрами окремих князівств були не тільки

Володимир, Суздаль, Ростов, Переяслав і Ярослав, але також і невеликі міста, такі як Дмитрів, Коломна, Углич тощо. На відміну від Північно-Східної Русі, Південно-Західна Русь була на початку 40-х рр. XIII ст. досить стійким державним утворенням. Влада Данила Галицького поширювалась на велику територію і доходила до меж Київщини. У зв'язку з цим, монголи були змушені внести корективи в свою політику щодо поширення своєї політичної влади на регіон. Цьому сприяли самі південноруські землі, де були поширені ідеї сепаратизму задовго до приходу монголів. Результатом цієї політики стало встановлення прямого монгольського контролю над певними регіонами Південно-Західної і Південної Русі. Ці території, де було впроваджено прямий монгольський контроль, отримали назву “буферних зон” [83. С. 37].

Перша вдала спроба поширення прямої монгольської влади на руські землі була здійсненна взимку 1240 р., коли ними була помилована “Болоховська земля”.

Болоховська земля, що знаходилася у верхів'ях Південного Бугу, не входила безпосередньо до складу Золотої Орди. У XIII ст. “болоховцями” називали осадників із верхньої Случі, Південного Бугу, Горині, Тетерева. У літописах згадується сім болоховських міст: Деревич, Губин, Кобудь, Кудин, Городець, Божський і Дьяків. У 1948 р. В. К. Гончаровим було досліджено два городища в с. Великі Деревичі Любарського р-ну Житомирської обл. Одне з них визначене дослідником як літописний Деревич. Місто Кудин локалізовано біля с. Кудинка Летичівського р-ну Хмельницької обл. Місто Губин можна співвіднести з городищем в с. Губин Остропольського р-ну Хмельницької обл., яке розміщене на правому березі р. Случ [254. С. 55-57].

Болохову і його ролі у вітчизняній історичній науці приділено значну увагу. Проте тільки в 1971 р. С. А. Липкові вдалося локалізувати це літописне місто на території м. Любара Житомирської області [229. С. 99-104]. За кількістю укріплених площадок Болохов схожий на Губин: обидва міста мали їх по дві. Болохов, подібно до інших “болоховських міст”, розміщений на мисові, який врізається в заплаву ріки. Але, на відміну від інших пунктів, у Болохова

вигідніше географічне розташування на р. Случ. Площа міста в три рази більша за площі інших "болоховських міст". За наявності великого посаду місто, крім оборонної ролі, виконувало функції ремісничого і невеличкого торгового центру [228. С. 98]. Тому воно і стало центром Болоховської землі. Всі ці міста, як вказувалося вище, знаходилися на території верхнього Побужжя і Случі – прикордонній території Київської, Волинської і Галицької землі [63. С. 155]. Таке політико-географічне положення визначило характер цих міст. Всі вони, за виключенням Болохова, були прикордонними фортецями Київського князівства [253. С. 59].

Болоховська земля займала значне місце в антикнязівському русі, починаючи з другої чверті XIII ст. Так, у подіях 1232-1233 р. і 1236 р. "болоховські князі" виступають як союзники галицьких бояр у боротьбі з Данилом. Невідомо, хто були ці князі. Їх князівства були невеликі, головну роль у них відігравали общини. Як вважає М. С. Грушевський, ці князі не належали до представників князівсько-дружинного стану, а були тубільними князями в переддружинному значенні [63. С. 156]. Цю точку зору заперечував Р. В. Зотов, вважаючи болоховських князів Рюриковичами по лінії Олега Чернігівського. На думку дослідника, в XIII ст. тубільних князів на Русі вже не було, бо рід Рюриковичів у цей час настільки розрісся, що не залишав місця іншим князям. До того ж, Рюриковичі вважали руську землю своєю вотчиною, і лише вони могли володіти нею [85. С. 156].

Час появи болоховських князів співпав з процесом розпаду старої держави Рюриковичів на західних кордонах руської землі. Цей розпад призвів у Пскові до обрання в князі литовця Довмонта. У Південно-Західній Русі на початку XIII ст. відбувся нечуваний до цього часу факт повішання в Галичі князів Рюриковичів і вокняжіння боярина. Після монгольського нашествя літопис знову відмічає двох бояр-князів у галицькому Пониззі. Окрім інших причин, у автономних устремліннях Болоховської землі могла відобразитись і галицька анархія: своєю західною частиною Болоховська земля тягнулася вздовж Волині, але також межувала з Тербовельським округом Галицької

землі. Від'єднання Болоховської землі, як буде показано нижче, було подією, яка стояла в одному ряду з іншими, бо було багато земель, які прагнули позбавитися великокнязівської влади Рюриковичів і згодом Данилу довелося повертати їх силою зброї. Очевидно, в XIII ст. відбувалось сильне падіння авторитету Рюриковичів в Південно-Західній Русі. У зв'язку з цим, поява в Болохові власних князів не Рюриковичів не є неймовірним фактом. Тому поряд з іншими теоріями про походження болоховських князів може бути й така, яка вказує на їх половецьке походження або вважає, що населення цієї землі мало значні чорноклобуцькі домішки [75. С. 32]. Можливо, що ці “князі” були місцевими боярами, які, як і їх галицькі колеги, активно виступали проти посилення централізованої князівської влади [135. С. 225], [51. С. 251]. Так, вірогідним болоховським князем може бути боярин Гліб Зеремійович [130. С. 114]. Цікавим є той факт, що болоховських князів було немало у відносно невеликій Болоховській землі. На це вказує літопис, називаючи їх простою назвою “болоховські”, не називаючи їх за іменами і по батькові, разом з тим постійно наводячи імена бунтівних галицьких бояр, князів ятвязьких тощо [75. С. 39].

Чим обумовлювалася відокремленість Болоховської землі від інших володінь Рюриковичів пояснити складно. М. С. Грушевський вказує, що болоховські князі і раніше підтримували свою незалежність від галицько-волинських і київських Рюриковичів завдяки окраїнному положенню своєї землі і тій обставині, що вона входила до району пересування кочівників. Окрім того, болоховські князі були в повній згоді з населенням своєї землі. Тому під час походу Бату-хана вони, слідуючи рішенню общин, підкорилися монголам добровільно [75. С.35, 40]. Умови, поставлені болоховцям, монголами постачати пшеницею і просо були прийняті.

Однак, після 1241 р. літопис взагалі не згадує про болоховських князів. М.С. Грушевський припускає, що ці князі зовсім зникли зі своєї землі, яка продовжувала проводити незалежну від Данила політику, або особливо не виділялися серед маси населення [75. С. 41]. Дійсно, говорячи про наступну

боротьбу з Данилом, літописець не вказує терміну “князі”, а називає їх просто болоховцями [13. С.416].

За наявності протекції монголів, болоховці продовжували виступати проти Данила. Перший такий виступ проти галицького князя болоховці здійснили зразу ж після відходу монгольських військ в 1241 р. У відповідь Данило спустошив їх землі і зруйнував міста. Як було зазначено вище, основну роль у прийнятті монгольського підданства відігравали общини. Тому Данило знищував не князів, а цілі землі. Така політика галицького князя призвела до поглиблення конфлікту між ним і общинами. Проте після погрому болоховці зберегли свою безпосередню залежність від монголів [208. С. 85].

Під протекцією монголів общини мали більшу свободу самоврядування, тут не було татарських застав та баскаків. Окрім того, вони мали більш легке оподатковування – обов’язок давати хлібну данину не був обтяжливим, бо чорноземні ґрунти, дозволяли отримувати високі врожаї. Тому можна погодитися з думкою М. С. Грушевського, що в даному регіоні відновилися політичні відносини, які існували перед київською княжою окупацією, після якої земля розсипається на дрібні міські общини [75. С. 41].

Існували і внутрішні причини прагнення болоховців до незалежності від Данила. М. С. Грушевський вважає, що відособлення Болоховської землі було спробою зберегти чи створити свій особливий устрій, який суперечив би планам галицького князя. Данило не міг примиритися з наявністю монгольських земель в глибині своєї території. Тому доклав усіх зусиль до знищення непокірної землі. Така нагода випала для Данила після смерті Бату-хана. Боротьба за престол в Золотій Орді в 1254-1256 рр. між синами Бату-хана Сартаком, Улагчі, з одного боку, і їх дядьком Берке, з іншого, відволікли увагу монголів від проблем “буферних зон” в Південно-Західній Русі. Скориставшись цим, взимку 1254-1255 рр. Данило Галицький завдав сильного удару по болоховських сепаратистах, Межибожжю і Побужжю. Весною 1256 р. було завдано удару по останньому осередкові монголів – містах Сьємоць і Городок

та інших містах регіону, що перейшли на бік монголів вздовж Тетерева до Жедачева [13. С. 416]. (Карта №4).

Літописні джерела вказують на те, що Болоховська земля як автономне політичне утворення припинила своє існування в 50-х роках XIII ст.[13. С.416]. При цьому на досліджених городищах повністю відсутні людські кістяки і сліди згарищ. Це свідчить про те, що взяття міст не супроводжувалося знищенням населення [254. С. 59]. Очевидно, населення захоплених міст переселялося вглиб князівства. Проте політичні наслідки цієї перемоги для Данила були негативними.

По-перше, виступаючи проти васалів Золотої Орди, він налаштував проти себе Берке-хана. По-друге, він, фактично, зірвав загальномонгольський перепис 1254-1256 рр. і тим самим виступив проти Менгу-каана, який потенційно міг стати його союзником у боротьбі з Берке-ханом. Таким чином, сам Данило Галицький надав повну свободу дій золотоординському хану, який з дозволу каана міг відтепер проводити більш жорстку політику по відношенню до Південно-Західної Русі.

З приходом до влади Берке-хана відбувається зміна пріоритетів у зовнішній політиці Золотої Орди відносно її західних кордонів. Закінчення кампанії завоювання Багдадського халіфату дозволило вивільнити військові резерви, які були передані Бурундаю для військової експансії в Литву (1258 р.) і Польщу (1259 р.). Посиливши Придніпровський улус, золотоординські хани змогли остаточно поставити під контроль Галицько-Волинську Русь. В наслідок цього відпала необхідність робити воєнні рейди на її землі. Так, з 1259 р. по 1274 р. в літописах відсутні дані про появу золотоординських військ на території Південно-Західної Русі. Це можна пояснити виконанням поставленої мети – повним утвердження влади монголів над цим регіоном [83. С. 189] і початком військових дій проти Хулагідського Ірану в 1262 р. Таким чином, Болоховська земля більше не розглядалася монголами в якості стратегічної бази для подальших завоювань і відповідно не захищалася ними.

Бакота. Заохочені вдалою політикою по відношенню до Болоховської землі монголи намагалися поширити свою владу на окраїнні руські землі, зокрема на Побужжя і Подністров'я. Це завдання було покладене на воєводу Бату-хана темника Куремсу, якому належав в 40-х рр. XIII ст. Придніпровський улус. Він в 1243 - 1252 рр. проводив часті походи на руську територію з метою відторгнення окраїнних володінь Данила і впровадження там власної адміністрації. Він також активно підтримував антикнязівські рухи серед місцевого українського населення на Волині і Поділлі [78. С. 91]. Крім незначних рейдів, Куремса провів два великих походи на Крем'янець з метою його захоплення і надання йому особливого статусу [63. С. 85]. Однак ні цей, ні наступний похід 1253 р. не принесли бажаного результату.

Наскільки вдалою була його політика, вказує існування певних районів і міст у верхів'ях Південного Бугу і середньої течії Дністра, що мали особливий статус. Вони не входили до золотоординських земель і мали своєрідний адміністративно-політичний устрій. У першу чергу це стосується м. Бакота – політичного центру галицького Пониззя. Це порівняно невелике місто мало площу 10 га і населення до 2 тис. чоловік, але стало форпостом монгольської влади на півдні Галичини [51. С. 254-257]. Літопис свідчить, що в даному регіоні жили “люди татарські” і міста “сиділи за татари” [13. С. 416]. М. С. Грушевський припускає, що за етнографічним складом тут переважало старе слов'янське (українське) населення з чорноклобуцькою домішкою на Побужжі [63. С. 155].

Після відходу монгольських військ, через відсутність князів Данила і Василька, в Галицькому князівстві розпочалася анархія. Бояри почали захоплювати і грабувати княжі землі. У квітні 1241 р. Бакоту захопив Доброслав Судич, одночасно поширивши свій вплив і на все Пониззя. Данило не міг допустити втратити Пониззя, тому що воно мало вигідне торговельне положення і було центром високорозвинутої сільської округи [51. С.255], [130. С. 102]. Тому невдовзі галицький боярин був вигнаний Данилом. Вдруге від'єднати Бакоту від володінь галицького князя спробував Ростислав Михайлович чернігівський восени 1241 р. Заслугує на увагу той факт, що на

його боці виступали болоховці разом з галицькими боярами [13. С. 398-399]. Можливо, вони таким чином здійснювали стратегічні плани монголів, відокремлюючи окраїнні володіння Галицького князівства від влади князя.

З початку 50-х рр. XIII ст. Бакота прикувала до себе увагу монгольської влади, яка прагнула встановити на Пониззі свою адміністрацію. Староста міста Милій визнав монгольську владу. В Бакоті було поставлено монгольського баскака. Данилові вдалося захопити Милія і баскака. Скоро їх було відпущено за умови визнання Милієм княжого протекторату. Проте, повернувшись у місто, Милій зрадив галицького князя і знову перейшов на бік монголів [13. С. 413]. На якийсь час Бакота стала адміністративним центром баскацтва з руським населенням. Очевидно, що це місто, як і Болоховська земля, відігравало роль буферної зони між галицькими і золотоординськими землями й у політичному відношенні підпорядковувалося монголам. (Карта №4).

У даному випадку привертає до себе увагу факт відданості Милія монголам. На відміну від Болоховської землі, яка змушена була перейти на бік монголів під час погрому 1240 р., перехід Бакоти на бік монголів відбувався зовсім в інших обставинах. Загроза монгольського нашествия вже пройшла, встановились мирні відносини між Данилом і Бату-ханом. Таким чином, потрібна була добра воля міщан для переходу міста на бік монголів і розірвання відносин з Галицьким князівством. Очевидно, на рішення жителів Бакоти розірвати стосунки із Данилом вплинув приклад болоховців. Тому самий поважний чоловік міста Милій перейшов на бік монголів вже за першої їх появи. Очевидно, в своєму рішенні він опирався на підтримку мешканців міста. Сама Бакота могла витримати монгольські вторгнення. На це вказують події 1241 р., коли мешканцям Бакоти вдалося відбити напад військ Ростислава Михайловича. Отже, перехід Бакоти на бік монголів міг бути повністю добровільним і підтримуватися всіма жителями міста.

На відміну від Бакоти, Кременець не перейшов на бік монголів. У даному випадку старійшина Кременця Андрій прагнув передати місто під контроль монгольської влади за власним бажанням [13. С. 413]. Очевидно треба

погодитися з думкою М. С. Грушевського, що Андрій не спирався на підтримку громадян міста [75. С. 45]. Джерела не вказують як довго проіснував такий статус Бакоти. Проте, в зв'язку з посиленням сил Данила в цей час, такий статус міста не міг існувати довго.

Літопис не містить жодних відомостей з яких можна було б визначити, коли відбулось відділення від Галицького князівства інших міст на південно-східних кордонах. Це особливо стосується Межибожжя і Возв'язля. Невідомо, чи це сталося ще до відкритого розриву Данила з Золотою Ордою, чи після того, як монголи поставили питання про визнання або їх верховної влади, або влади Данила. Яскравим прикладом вагання є поведінка Андрія – старости Крем'янця. Він то визнавав себе підданим короля Данила, то монгольським підданим. Проте, в будь-якому випадку безпосереднє підкорення монголам тих чи інших областей відбувалось добровільно. Це пояснюється тим, що монголи не підкорили собі всю Київську землю і родючі місцевості Волині на захід від Болохова.

Вище наведені факти свідчать про те, що головним мотивом добровільного підпорядкування руського населення монголам, було очікування певних вигод [75. С. 57-58]. Про сподівання болоховців на такі вигоди вказує волинський літописець, твердячи, що вони мали від татар велике сподівання [13. С. 399]. Ці сподівання стосувались не тільки захисту від Данила. По-перше, життя під монгольською зверхністю було безпечнішим для міст і місцевостей. По-друге, на ці землі не поширювалися князівські повинності. По-третє, податковий тиск монгольської влади був менший за князівський.

Поділля. Дослідження періоду монгольського володарювання на Поділлі дуже складне, бо джерела дають обмежену і фрагментарну інформацію про життя цього регіону. Лише в роботах М. Молчановського [130], М. С. Грушевського [63] та М. Б. Ждана [208] ця проблема знайшла деяке висвітлення.

Подільська земля була розташована на схід від р. Стир до р. Рось і на південь до середньої течії р. Дністер. Цю територію населяли уличі і тиверці. Межа постійних слов'янських поселень Поділля йшла північніше Росі, охоплюючи верхню течію Південного Бугу, і простягалася до Дністра. Землі від Росі до

Побужжя були заселені чорними клобуками. На думку М. Молчановського, в цьому різноетнічному регіоні постійно зберігалися сепаратистські настрої, які князі ніколи не могли придушити. Вони були викликані і традиційною незалежністю населення регіону з XI ст. і географічним фактором – Поділля було буфером Русі з півдня, а тому, в обмін на незалежність, його мешканці охороняли південні кордони від половців [130. С. 1-35, 91-93]. Можна погодитися з думкою дослідника, адже те, що княжа влада не поширювалася на цей регіон доводить відсутність городищ – адміністративних центрів. (Карта №4).

Після нашествия монголів, як і інші сепаратисти – болоховці, возвягляни, межибожці, мешканці Съмоця, Городка, міст Потетерів'я та Побужжя, подоляни потрапили під безпосередній монгольський контроль. М. Молчановський відмічає, що у 1240 р. Бату-хан не випадково обминув Поділля на шляху в Західну Європу, так як монголи відчували непевність свого становища в захопленому ними краї і тому вони намагалися входити з жителями у відносини, вигідні для обох сторін. Але до 1255 р. на Поділлі монголи не мали впливу, так як не змогли захистити голову міської общини Бакоти від Данила Галицького [130. С. 145-146]. М. Б. Ждан вказує, що з самого початку Поділля увійшло до складу улусу Куремси [208. С. 87].

Проте з цим важко погодитися, так як орда темника була невелика і не могла контролювати всю територію Південної Русі. До того ж його ставка знаходилася на лівому березі Дніпра, а на правобережжі кочувала орда Мауці [13. С. 404]. Очевидно, остаточне приєднання Поділля до золотоординських володінь сталося в кінці 50-х рр., XIII ст., коли в регіон було передислоковано орду сильного монгольського темника Бурундая [13. С. 420]. Саме в цей час від Данила відпадають Бакота і Пониззя. Одночасно з цим практично вся територія басейну південного Бугу була або безпосередньо захоплена завойовниками, або визнала їх владу.

З середини 60-х рр. до кінця XIII ст. Поділля входило до складу улусу Ногая [208. С. 87]. Процес захоплення цих земель, як і в інших аналогічних регіонах, проходив безболісно і без особливих труднощів для монголів. Цьому

сприяли мала густота населення, віддаленість від Галича і Володимира, приплив половецького елементу. До того ж, як відмітив М. Молчановський, на відміну від болоховців, де головною причиною відокремлення була реакція на поглиблений процес феодалної роздробленості, на Поділлі цей перехід зумовила відсутність слов'янського патріотизму [130. С. 148-153].

У результаті на Поділлі виникли специфічні відносини між монголами і руським населенням, що не мали аналогій в інших регіонах Русі. По-перше, монголам вдалося об'єднати під своєю протекцією всі подільські землі. По-друге, тут монголи запровадили свою податкову систему і адміністративно-територіальний устрій, поставивши на чолі громад своїх отаманів, які збирали данину і передавали її баскакам [208. С. 66]. Потрапивши під владу монголів, Поділля не лише вийшло зі складу руських земель, пішло по власному шляху розвитку і, очевидно, також виділилося в середовищі Кипчака в особливу одиницю, індикатором чого було об'єднання Придніпров'я і Побужжя в одне адміністративне ціле під назвою “Подільської землі”. Ця назва зустрічається вже в середині XIV ст. як загальновживаний термін [32. С. 89]. По-третє, ці землі зберегли самоуправління. Займаючись скотарством, монголи віддавали перевагу Південному Поділлю і не заходили в руські землі. Одночасно дикість норову монголів, відсутність комфорту, невпевненість у завтрашньому дні, неспокійне кочове життя були мало привабливими для русичів [130. С. 166].

Придніпров'я. Монгольська політика на Придніпров'ї мала різні прояви, так як Київ, Переяславщина, середнє та нижнє Придніпров'я мали різні статуси ще в домонгольський час. У нових історичних умовах Київ залишався значним політичним, економічним і культурним центром. Археологічні дослідження показали, що після “Батієвої навали” життя продовжувалося в усіх основних історичних районах міста, проте чисельність населення різко впала, порівняно зі староруським періодом, і дуже коливалася через спустошливі навали, епідемії, голод [210. С. 75]. Після монгольського погрому 1240 р. частина вцілілих киян покинула Київ і переселилася в його околиці [201. С. 79]. Кордони основного ядра міста залишалися старими – від Золотих воріт у

Верхньому місті до р. Почайни на Подолі. Проте центром міста став Поділ, де зосередилася значна частина населення, магістрат, міський собор (Пирогоща), торгова площа, купецькі факторії і склади, гавань [210. С. 75-76].

Плано Карпіні відзначає, що в 1246 р. ординського війська в місті не було [12. С. 45]. Київ управлявся тисяцьким, мабуть, боярином Дмитром Єйковичем – намісником великого князя Ярослава Всеволодовича, якому Бату-хан передав Київ як знак його верховної влади на Русі. В таких умовах Київ продовжував залишатися церковно-адміністративним центром Русі, з резиденцією митрополита і тут проводилися найважливіші церковні з'їзди (1274, 1288, 1289 рр.) [166. С. 203]. Але Золота Орда проводила цілеспрямовану політику на ліквідацію політичного впливу й авторитету древньої столиці. Монголи розуміли реальне значення Києва для Русі. І для того, щоб забезпечити своє панування над усією країною, вони намагалися, перш за все, забезпечити владу над центральною областю – Середнім Придніпров'ям – і над її політичним центром – Києвом. Південноруські князі, як найбільш небезпечні для Орди, у Київ не допускалися. Місто передавалося великим князям Північно-Східної Русі, які б у Київ не прийшли. Так, після суздальського князя Ярослава Всеволодовича, який був отруєний в Сараї в 1246 р., Київ до 1263 р. залишався під управлінням Олександра Невського. І, хоча нам невідомо, хто утримував давньоруську столицю в наступний час, але відсутність князя вказує, що Київ було позбавлено авторитетного політичного становища.

У руслі цієї політики відбувався постійний тиск на руську митрополію з боку володимирських князів. І хоча, за ініціативою Олександра Невського і митрополита Кирила і була створена в 1261 р. Сарайська єпископія [47. С. 225], але вже в кінці XIII ст. кафедра митрополита була переведена з Києва у Володимир-на-Клязьмі. П. П. Толочко вважає, що це було здійснено через утиски монгольської влади [166. С. 203]. Натомість, В. М. Бодрухін вказує, що цей переїзд мав чисто меркантильний характер: київський митрополит відібрав у володимирського єпископа міцний і політично важливий лен, а йому залишив гірший [47. С. 227]. Ми припускаємо також, що, можливо, на цей переїзд

впливала і боротьба між темником Ногаєм і ханом Тохтою (1290 – 1312). В будь-якому разі очевидно, що Київ, як важливий політичний центр в кінці XIII ст. не влаштовував князів Північно-Східної Русі, що не могли його контролювати. Крім того, вони намагалися перевести центр духовного життя в свої володіння, ні Золотій Орді, яку роздирали внутрішня боротьба, і Київ міг стати опорою для таких як Ногай сепаратистів.

Особливий статус Києва позначився на становищі Південної Київщини і Переяславщини. Стосовно залежності Переяславської землі від Золотої Орди висловлювалися різні оцінки. М. С. Грушевський і М. Б. Ждан вважали, що в XIII ст. Переяславщина перебувала під монгольським протекторатом [63. С. 174-175], [208. С. 91]. Натомість Б. Д. Греков був переконаний, що Переяславське князівство, як і інші руські землі мало своїх князів, а тому опосередковано було залежне від Золотої Орди [59. С. 231]. Проте, ми схильні погоджуватися з точкою зору М. П. Корінного, що відносив занепад Переяславського князівства до початку XIII ст. [108. С. 10]. Дані Іпатіївського літопису дозволяють стверджувати, що вже в 1245 р. Прєяслав знаходився під прямою монгольською протекцією – під час подорожі в Сарай, Данило Галицький вперше зустрів монгольські сторожі саме в Переяславі [13. С. 405]. Опосередковано це підтверджує і Карпіні, відмічаючи, що остання монгольська застава знаходилася в шести днях їзди від Києва [12. С. 46]. Окрім того, в 1269 р. до Сарайської єпархії було приєднано Переяславщину [18. С. 147-148], що немогло відбутися без адміністративно-територіальної єдності. З огляду на це ми погоджуємося з припущенням М. Б. Ждана, що суспільно-політичний лад Переяславщини був подібним до Поділля [208. С. 93].

Між Києвом і володіннями Золотої Орди, існувала особлива територія, яка знаходилася під безпосередньою владою монголів. Ця “буферна зона” простягалася на 200 км з півночі (від Канева) на південь (межиріччя Псла і Ворскли). (Карта №4). Така політика по відношенню до Середнього Придніпров’я мала стратегічну мету. Цей регіон також відігравав роль тилу для майбутніх операцій, де можливість військових дій була виключена [65. С. 345].

Статус руських поселень Південного Придніпров'я нагадував становище руських поселень Поділля. У цей регіон ще у XII ст. розпочалася міграція населення із Середнього Придніпров'я, викликана посиленням феодального гніту і зміною політичної обстановки в Південному Придніпров'ї після успішних походів руських князів проти половців у XII - початку XIII в [214. С. 65], [102. С. 185-368], [64. С. 49-77], [260. С. 74].

Монгольське завоювання не спричинило повного обезлюднення регіону, хоча частина поселень припинила своє існування, деякі були залишені населенням (поселення біля с. 1 травня, с. Стара Ігрень), інші – були спалені (с. Волоське, Ігрень 8) [192. С. 167-177]. На поселеннях були відсутні укріплення, так як руське населення було в мирних відносинах з кочовиками [225. С. 75], [192. С. 181]. Вони, звичайно, не могли чинити опору, але загарбниками спалювалися лише центральні поселення [214. С. 66].

Значну роль у господарстві жителів регіону відігравало скотарство і рибальство, займалися вони землеробством і ремеслом. Велика кількість уламків амфор свідчить про активну торгівлю, яку вели ці міста з Північним Причорномор'ям [192. С. 179]. Мешканці Надпоріжжя займалися перевезеннями через Дніпро [260. С. 74]. На це вказують поселення біля с. Кічкас, розташовані одне напроти одного по обидва боки Дніпра. Саме в цьому місті був Крарійський перевіз. Очевидно, діяли й інші перевози: Сурський та Ігрінський. Перевезення по порожистій частині Дніпра – дуже складна справа. Безсумнівно, що знавці переправи в Надпоріжжі були потрібні за всіх часів, а отже і за часів монгольського панування [205. С. 91-94]. Рубрук вказує, що ці перевізники мали певні пільги від Бату-хана [12. С. 87]. Таким чином, можна стверджувати, що слов'янське населення Надпоріжжя не тільки було включене до економічної структури Золотої Орди, а й було включене і до якогось адміністративного округу, на зразок міст Поділля. З XIII ст. в регіоні змінюється етнічна ситуація. На руських поселеннях регіону збільшується кочовий елемент, що яскраво простежується за археологічними даними. Сама

матеріальна культура поселень в XIII ст., поряд з традиційно руськими елементами, набуває яскраво виражених золотоординських рис. Водночас послаблюється зв'язок даного регіону з Середнім Придніпров'ям і Київщиною [215. С. 66], [214. С. 65].

З'ясуванню ролі “буферних зон” Південно-Західної Русі допомагають “Ахматові слободи”. На півдні Курського князівства у 1283 - 1284 рр. баскак Ахмат заснував дві слободи. Обидві слободи локалізовані Ю. А. Олександровим-Ліпкінгом. Одна з них знаходилася на 18 км на схід Курська на правому березі р. Рать (Бесединське городище). Залишки іншої знайдені біля с. Лебязого на правому березі Сейму під Курськом [35. С. 71-72]. Ці слободи достатньо швидко заселялися. Цьому сприяли певні економічні переваги і монгольський захист. Оскільки монголи створили тут сприятливий економічний клімат, слободи залюднилися, почали розвиватися торгівля і ремесло. Проте таке незалежне становище цих поселень призвело до конфліктів між ними і княжою владою і врешті вони були знищені [63. С. 153-154].

Таким чином землі, що потрапили під монгольську владу, часто мали архаїчний общинний устрій. Сепаратистські рухи на півдні Південно-Західної Русі після монгольського завоювання набули широкого поширення. Спочатку до монголів приєдналися лише Болоховці, а потім – мешканці Бакоти і всього Пониззя, межібожці, возвягіляни, мешканці Городка і Семоця, міст вздовж Тетерева, Побужжя, “люди татарські”, жителі південної Київщини (Канева) та всього Середнього Придніпров'я та південної Курщини. Ці землі утворили єдину “буферну зону”, що відділила Південно-Західну Русь від степового простору.

Відокремлення південних окраїн Південно-Західної Русі від княжої влади і перехід їх під монгольську протекцію відбувалося як з власної ініціативи общин, так і практикувалося ординською владою. Але в будь-якому разі впертий опір цих земель проти втручань князів у їх справи вказує, що пряма залежність від монголів була для них набагато вигіднішою. Щоб припинити розгортання цього руху князі силою змушені були ліквідовувати дані утворення.

5.2. Особливості управління Золотою Ордою підвладних руських земель

Ефективна експлуатація і контроль захоплених Руських земель вимагали від монголів створення тут чіткої адміністративної системи. Діяльність монгольського адміністративного апарату була спрямована на організацію ефективного збору данини.

Питання про організацію влади й експлуатацію підкорених земель викликало між Чингізидами гостру боротьбу. Одна група Чингізидів намагалася зберегти чисто кочовий спосіб життя і ставилася до підкорених осілих земель, як до об'єкта періодичних грабіжницьких походів. Інша група монгольської аристократії, на чолі якої став Менгу-каан, вважала за необхідне обмежити сваволі завойовників, дати можливість селянам і жителям міст накопичити майно, відновити господарство для того, щоб вони стали предметом постійних систематичних податкових надходжень. Іншими словами, представники другого напрямку розуміли, що потрібно взяти курс на тимчасові пільги селянству, охорону їх від грабіжницької сваволі, безпосереднє керування містами і землеробськими областями. Це не було милістю селянам і ремісникам. Монгольська аристократія діяла у своїх інтересах, тому що розуміла, що налагодження систематичного мирного життя – це єдиний шлях для створення в підкорених країнах економічної бази, яку можна було б постійно використовувати [173. С. 263].

Обставини склалися таким чином, що кочове аристократичне коло монголів, у завойованих ними західних землях (Золота Орда, Іран, Середня Азія), спочатку виступали як прихильники першого напрямку. Лише згодом, у другій половині XIII в., монгольська аристократія Джучидського улусу перемінила ставлення до осілих земель і міст. Центр імперії – Каракорум – з часу Менгу через своїх відкупників, баскаків і даругів проводив другу лінію.

Організація сплати данини в завойованій Русі, в тому числі і її південно-західних землях, потрапила в безпосередню залежність від імператорського

двору. Зібрані податки чи частина їх, обминаючи Батия, йшли прямо в імператорську казну. Організація збору податків у провінціях, як було вказано в попередньому розділі, проводилася через відкупщиків.

Очевидно, що в такий спосіб збиралися податки в часи правління Туракін-хатуні і Гуюк-каана в межах завойованої Русі. Плано Карпіні пише, що під час його перебування в Південно-Західній Русі в 1246 р. туди був присланий один “сарацин” (мусульманський купець) від Гуюк-каана і Бату-хана. Цей сарацин забрав у полон частину населення, а інших, відповідно до свого звичаю, перелічив і встановив подушну данину шкірами [12. С. 33]. Це повідомлення є першою згадкою про перебування баскака на території Русі. Характерно, що руські джерела не містять даних про цей перепис. Очевидно, цей перепис населення мав місцевий характер і був здійснений серед населення Південно-Західної Русі, яке перебувало в прямій залежності від монголів – серед болоховців, мешканців міст вздовж Тетерева, мешканців Київщини, Пониззя тощо.

Невідомо, де була резиденція цього баскака. Можливо, Карпіні вказує на того самого баскака, який був полонений Данилом Галицьким в Бакоті в 1255 р. [13. С. 413]. Проте більш імовірно, що дане повідомлення стосувалося Київщини, яка була без князівського захисту і могла вільно грабуватися відкупщиками.

Безперечно, відкупна система була вигідною для імперської скарбниці, проте вона призводила до сильних зловживань з боку відкупщиків, які намагалися отримати для себе великі прибутки. Як наслідок, це могло призвести до народних заворушень серед підкореного населення і дестабілізувати імперію. Цьому не міг запобігти такий захід, як погашення заборгованості населення перед відкупщиками за рахунок держави [27. С. 52].

Окрім того, безконтрольна система відкупів була не вигідною і для складової частини монгольської імперії – Золотої Орди, бо більшість грошей, осідаючи в кишенях відкупщиків, оминала скарбницю Бату-хана. Така податкова анархія 40-х років XIII ст. була не тільки на Русі, а й на всіх землях

імперії. На безчинства відкупщиків-баскаків вказує пам'ятна записка з вірменського рукопису 1248 р.: "... вони (монголи - авт.) безцеремонно вимагали надмірні податки, як з людей, так і з худоби, за виключенням маленьких церков та їх служителів" [4. С. 47].

Ситуацію в імперії вирішив виправити Менгу-каан (1251-1259), провівши всеімперську податкову реформу. В Китаї її було проведено в 1250 - 1251 рр., в Ірані – 1251 - 1253 рр. [132. С. 12]. Метою реформи було не тільки збільшення казни, а й полегшення становища оподаткованого населення. Реформа супроводжувалася наказом про пільги населенню. Окрім того, було реформовано відкупну систему. Про це красномовно свідчить Рашід-ад-Дін: "... після смерті Гуюка безліч ханш і царевичів видавали людям ярлики і пайцзи без обмежень, тому що мали з ними частку в торгівлі чи з інших причин. Тому необхідно, щоб вони їх (ярлики і пайцзи,³⁶ дані ще в часи Чингізхана, Угедей-каана і Гуюк-каана) відібрали і більше не давали і не писали ніяких наказів про справи, що стосуються провінцій, без дозволу у намісника Менгу" [27. С. 141]. Таким чином, податкова реформа не зводилася лише до рекрутування воїнів і простого збору податків [50. С. 156], а мала набагато ширше значення.

Рішення про податкову реформу призвело до нового перепису населення в імперії. У 1252 р. був проведений перепис у Китаї [88. С. 316]. У 1253 р. Аргуном проведено перепис в Ірані [11. С. 78]. Одночасно при дворі каана було вирішено розпочати реформу і на Русі. У 1253 р. імператор наказав Біцік-Берке зробити перепис населення на Русі [88. С. 319]. Навряд чи можна сумніватися, що це був той самий Берке чи Беркай, який, за словами Новгородського літопису, прибув у 1258 (1259) р. до Новгорода для перепису населення [132. С. 13]. У даному випадку привертає до себе увагу посада монгольського переписувача – біцік (бітікчій). В Юань-ші міститься схожа назва монгольської адміністративної посади – "бі-чже" в значенні "секретар"[285]. Кіракос (1201 –

³⁶ Ярлик і пайцза видавалися разом. ПАЙЦЗА – дерев'яна або металева пластина з написаними на ній іменами Бога і царя. ЯРЛИК – вказівка, наказ [11. С. 39].

1271) перекладає біікчі як “переписувачі” [10. С. 49]. Рашід-ад-Дін, на нашу думку, найбільш чітко розкрив значення цього терміну, вказуючи, що “біікчі” – це назва чиновників ханської адміністрації, які відповідали за прибутки і видатки державної скарбниці [27. С. 54-55].

На Русі перепис населення розпочався у 1257 р. В цей же час на території Північно-Східної Русі було встановлено систему монгольської влади – баскацтво [132. С. 14]. Відповідальним за перепис імператор призначив сина свого зятя – Кітата, затвердивши його на посаді даругаці (або даругачина) [88. С. 331]. В обов’язки даругаці, окрім загального нагляду за справами по праву охоронців печаток, входило: перепис населення, збирання данини та доставка її до двору. Він же наглядав за поштовими оповіщеннями, а також набирати війська з місцевого населення. Тобто, імператор мав за мету створити в завойованій провінції щось на зразок постійної військово-політичної організації.

Командний склад загонів, створених з місцевого населення: десятники, сотники, тисяцькі, темники полків набиралися лише з татарів або монголів [3. С. 87]. Паладій вважав, що ці воєводи, називалися в Монголії “таньмачі”, а на Русі – “баскаки” [132. С. 17]. Е. Хара-Даван вказував, що термін “даруга” і “баскак” були тотожними. Так, монгольською “даруга” або татарською “баскак” називався представник хана в підкорених країнах [175. С. 182-183]. Таким чином дослідники ототожнили між собою поняття “даруга”, “баскак” і “таньмач”.

Проте між цими поняттями існувала певна відмінність. Так, після захоплення Багдаду Чормаханом-хорчі (Джурмагуном), Угедей-каан призначив його на посаду “баскака-таньмачі”. В його обов’язки входило: щорічно постачати до ханської скарбниці золото, золототкану парчу, штофи з золотими вишивками, перлини, перламутр, довгошиїх і довгоногих коней, верблюдів–елеут, верблюдів–кічаут, павичів, в’ючних і звичайних мулів [29. С. 194]. У даному випадку мова не йде про збирання данини. Очевидно, в обов’язки Чормахана входив збір дорогоцінностей у якості воєнних трофеїв. Виконання баскаком функцій даругаці в даній ситуації пояснюється відсутністю в регіоні налагодженої монгольської адміністративної системи. Право на збирання

податків з підкореного населення Чормахан-хорчі мав ще в 1231 р. Тоді, захопивши Тебріз, він узяв з міщан велетенський викуп і наклав на ремісників важкі натуральні повинності, після чого продовжив бойові дії в Грузії і Північній Вірменії [133. С. 828-829]. Тут він, очевидно, діяв не як баскак, а як таньмач, збирач воєнних трофеїв.

Виявити різницю між поняттями “даругачин” (даругаці, даруги), “баскак”, “таньмач” дозволяє “Таємне сказання”. Так, після повного підкорення сартаульського народу Чингізхан поставив по всіх містах “охоронних воєвод і даругачинів.” У 1240 р. після завоювання Києва та інших міст на Русі були поставлені “даругачини і таньмачі” [29. С. 188-189]. Таким чином, можна зробити висновок, що охоронні воєводи і таньмачі є тотожними поняттями. Очевидно, таньмачі – командири загонів монгольських військ, які діяли на території захоплених земель з метою встановлення повного контролю над підкореним населенням. Начальники таких загонів, поряд з своїми прямими обов’язками, виконували і функції баскаків.

Прямі сліди існування на Русі баскацьких загонів ми знаходимо в літописній розповіді про баскака Ахмата. Він на початку 80-х рр. XIII ст. мав у своєму розпорядженні загони, що складалися частково з “бесермен”, а частково – з руського населення. Так, в одному із загонів, що переходив з однієї слободи в іншу, було 30 руських і 2 “бесермени” [132. С. 17, 21-22].

Кого мав на увазі літописець під назвою “бесермени”, невідомо. Відомо лише, що “бесермяни” – етнографічна група удмуртів, які проживають в Балезинському, Юкаменському і Глазовському районах Удмуртської Автономії [288. С. 379]. Вони разом з іншими удмуртами увійшли в X – XII ст. до складу Булгарії, а після її падіння – до складу Золотої Орди. У мові удмуртів виділяється окремий бесермянський говір [289. С. 347, 349]. Хоча землі навкруги В’ятки до XIII ст. активно колонізувалися руським населенням, але в руських джерелах “удмурти” відомі під назвою вотяків чи арських людей, а “бесермяни” не згадуються [133. С. 727-728]. Після встановлення на Русі монгольської влади, удмурти-вотяки, або як вони себе називали “бесермени”

могли потрапити на Русь у зв'язку з розквартируванням на Русі військ таньмачів. Мало вірогідно, що після монгольського завоювання етнічна назва удмуртів “бесермяни” поширилася на всіх вихідців з межиріччя Оки і Ками (волзьких булгар) і, відповідно на всіх відкупщиків-мусульман, так як всі підкорені монголами народи отримували нову назву “татари”[3. С. 87]. Це доводять і дані Е. Малова, який, вказуючи на відмінність між татарами і бесерменами, зауважив, що бесермени не сповідували мусульманство [129. С. 58]. Тому можливо, що “бесермени” ті народи, що добровільно перейшли на бік монголів. В будь-якому разі можна відмітити, що такий розподіл було введено для того, щоб розрізнити власне татар і їх сателітів з числа осілих народів, які перебували на Русі. Це доводиться і повідомленням з джерел Північно-Східної Русі, які описують події 1317 р., коли Юрій Данилович у боротьбі за переяславський стіл прийшов з Орди з татарами і бесерменами [79. С. 72]. Відсутність на Русі власне монгольських військ легко пояснити. По-перше, монгольське військо формувалося за рахунок народного ополчення на час війни. Після війни це ополчення розпускалося. Окрім того, десятки, сотні, тисячі набиралися їх командирами з своїх власних кочовищ. Таким чином, розквартирування монгольських військ на руських землях підривало б економіку кочових господарств. По-друге, розпорошені на великій території війська були вразливими в разі повстання підкореного населення. По-третє, бездіяльність монгольського війська деморалізувала б армію і знизила б її боєздатність.

У зв'язку з цим нижчий командний склад баскацьких загонів формувався з вихідців з осілих регіонів – Волзької Булгарії, Удмуртії, Хорезму. Це підтверджує співвідношення, вказане в загонах баскака Ахмата, - 30 руських і 2 бесермена. Останні, відповідно, були в ранзі десятників. Ці баскацькі загони були поставлені в межах земель Муромської, Рязанської та Суздальської. Над баскаками областей стояв головний баскак, який перебував у Володимирі – столиці великих руських князів. Про нього знаходимо відомості, починаючи з 1269 р. [132. С. 17].

Проти точки зору, за якою головною силою баскацьких загонів були руські люди, виступає М. М. Тихомиров. Він вважає, що на Русі існували загони баскаків, в яких були руські люди, але організація нагляду мала дещо інший характер. На його думку, в інтересах постійного надходження податків для забезпечення контролю за цим на десятки, сотні, тисячі і десятки тисяч були поділені не баскацькі загони, а оподатковане населення [164. С. 269-274]. Іншої точки зору притримувалися Б. Греков і А. Якубовський, які вважали, що баскаки виконували контролюючі функції за діяльністю князів [58. С. 169]. Близький до цієї точки зору і В. В. Каргалов, який взагалі заперечує на Русі баскацьку “військово-політичну організацію” і факт існування “баскацьких загонів” [101. С. 154-161].

Незважаючи на різні погляди стосовно складу баскацьких загонів, можна погодитися з А. Н. Насоновим, що головним завданням баскацьких загонів була внутрішня охорона завойованих провінцій [132. С. 22]. За своїм значенням баскаки заміняли війська монголів. Можна здогадуватися, що головним обов’язком баскаків було здійснення служби внутрішньої “охорони”. Вони повинні були “тримати в покорі” підкорене населення. Також ханські ярлики вказують, що баскаки мали пряме відношення до збору податків на Русі. З іншого боку, немає певних доказів, що в їхні обов’язки входив збір податків. Курський баскак Ахмат збирав данину не на основі обов’язків баскака, а по праву відкупщика, оскільки він викупив право на збір данини у монгольської адміністрації [132. С. 21]. Таким чином, можна зазначити, що баскаки не стільки збирали данину, скільки підтримували збирачів данини, особливо коли потрібно було показати військову міць. Отже, вони виконували міліцейські функції на підвладних монголам землях. До їх обов’язків також входила охорона знатних осіб, чиновників, які прибували на Руські землі [25. С. 205]. Проте сфера їх діяльності була набагато ширшою. За необхідності, баскацькі загони з усіх областей брали участь і в завойовницьких походах монголів [27. С. 33]. Вони ж, будучи представниками монгольської влади на Русі, забезпечували захист від чужоземної агресії на Руські землі. Так, лише факт

перебування баскацьких загонів у війську великого князя Ярослава Ярославовича, який вирішив вибити німців з Низовської землі, призвів до капітуляції останніх без бою [23]. Очевидно, що виступ рицарів проти баскацьких військ означав для них війну проти Золотої Орди.

Для з'ясування ролі баскацької організації у внутрішньому житті Південно-Західної Русі необхідно зазначити, що баскацькі загани, головним чином, були зосереджені на території Центральної Русі. На це вказують назви населених пунктів. Вони можуть бути пов'язані з перебуванням на їх території баскацьких загонів або з діяльністю баскаків [132. С. 19].

На території Південно-Західної Русі практично немає населених пунктів з аналогічними назвами. Так само не було їх в Поволжі, в степах Південної і Південно-Західної Русі, в Новгороді. Це може свідчити про те, що адміністративна система монголів, яка знайшла своє оформлення в князівствах Північно-Східної Русі, так і не оформилася на території Галицько-Волинської держави. М.Ф. Котляр вірно зауважив, що монгольські намісники-баскаки не утвердилися в Галичині та на Волині [217. С. 26]. Літописна згадка про баскака з м. Бакота – єдина в Іпатіївському літописі. Окрім того, вказівка на те, що баскак був захоплений у полон, свідчить, що Данило Галицький не визнавав легітимності баскацької організації на території свого князівства. Спроби монголів закріпитися в Побужжі, де можна було б створити баскацьку організацію, були невдалими, тому що Данилові вдалося придушити сепаратистські рухи в регіоні. Очевидно лише на Поділлі, Переяславщині та Південному Придніпров'ї монголи змогли впровадити посаду баскаків.

З іншого боку, для Золотої Орди не було необхідності в створенні організованої системи баскацьких загонів у даному регіоні. По-перше, Південно-Західна Русь безпосередньо межувала з кочовищами монгольських орд і в будь-який момент Сарай міг направити каральну експедицію на бунтівне князівство. По-друге, діяльність баскацької організації передбачала захист відкупщиків і даругаців. Ні одних, ні других ми не знаходимо на території Південно-Західної Русі. Виключенням є повідомлення Карпіні про відкупщика

в середини 40-х рр. XIII ст. У цей час Південно-Західна Русь перебувала в стані невизначеності щодо своєї політики відносно монголів. Окрім того, з повідомлення Карпіні незрозуміло, який характер носив збір данини в цей час: планомірний чи випадковий. Як було вказано, в 30 - 40 рр. XIII ст. практика відачі ярликів на відкуп мала хаотичний і безконтрольний характер. Швидше за все, поява відкупщика на території Південно-Західної Русі мала випадковий характер, бо встановлення розгалуженої системи відкупів не пройшло б непоміченим повз руські джерела ні в 40-ві рр. XIII ст., ні пізніше. По-третє, встановлення відкупної системи і, як її ознаки, паралельної баскацької системи означало б відтік частини податків з імперської казни, що було не вигідно ні Бату-хану, ні його наступникам. По-четверте, присутність імперської адміністрації в регіоні посилювала б контроль і над самою Золотою Ордою, що дозволило б Данилу проводити більш незалежну політику. Тому, в перші десятиліття панування золотоординській владі вигідніше було проводити політику відторгнення певних окраїнних земель від володінь галицького князя і підтримувати стан перманентної війни в регіоні. Для контролю над цими регіонами не потрібно було створювати потужну адміністративно-міліцейську систему.

Очевидно, визнаючи особливості становища Південно-Західної Русі, Бату-хан проводив помірковану політику відносно цього регіону. Ознакою цієї політики став прийом Данила Галицького при дворі ординського хана. Бату-хан приймав Данила на найвищому рівні. На це вказує те, що волинському князю Бату-хан особисто запропонував чорний кумис [13. С. 405]. Це саме по собі офіційне визнання вищої князівської влади (додаток 1, С. 214). Джерела не подають змісту переговорів Данила Галицького з Бату-ханом. Але відомо, що монголи визнали його своїм “мирником” [13. С. 405]. За це князю довелося визнати протекторат Бату-хана, оскільки літопис повідомляє, що монголи “дані хочуть” [13. С. 406]. Можливо, Данило Галицький закріпив за собою право збирати данину для золотоординської скарбниці. Це було вигідно Сараю, адже дозволяло монгольській владі уникнути турбот про збір данини. Така позиція

Сараю приносила монголам подвійну вигоду: 1) був відсутній привід до антимонгольських виступів населення південно-західних руських земель; 2) цим золотоординська влада сприяла антикнязівським рухам в регіоні, бо для населення головний податковий тягар ототожнювався з князівською владою, про що було вказано вище. У результаті стимулювався процес відокремлення прикордонних земель від Галицько-Волинського князівства.

На домовленість між Данилом і Бату-ханом опосередковано вказує той факт, що галицький князь без особливого застереження захопив у полон баскака. Що з ним сталося згодом – невідомо. Проте такий інцидент призвів би Північно-Східну Русь до карального монгольського вторгнення. Очевидно, що даний баскак діяв по ліцензії Каракорума, що не узгоджувалося з планами Бату-хана. Тому відповідь Сараю на цей акт Данила носила показовий характер, для звітності перед Каракорумом.

Хоча прямих ознак цієї домовленості немає, проте наведені факти свідчать на користь того, що в заміні виплати податків Данилом Бату-хан зобов'язався не втручатися у внутрішнє життя князівства. У даному випадку відсутність письмового договору між галицьким князем і золотоординським ханом, на зразок договору між Менгу-кааном і вірменським царем Гетумом I [4. С. 67-70], не може свідчити про відсутність домовленості як такої. Жодне з монгольських вторгнень за часів Бату-хана не було спрямоване на повалення влади Данила Галицького, який справно платив податки до ханської казни. Відносно мирне життя Данила закінчилося лише після смерті Бату-хана.

Ще до своєї смерті Бату-хан передав право на управління руськими землями своєму синові Сартаку. Взагалі, за монгольськими звичаями царевич-спадкоємець до вступу на престол був зобов'язаний очолювати адміністративну владу [178. С. 108]. Більшість джерел вказують, що Сартак був християнином. Цей факт і пояснює тісну співпрацю його саме з руськими васалами. Тому і Сартак, і Улагчі проявляли велику зацікавленість у поглибленні зв'язків з руськими домініонами [50. С. 155]. У зв'язку з цим, вони могли свідомо гальмувати реформу Менгу-каана, яка призвела б до відтоку більшої частини

податків до Каракорума. Окрім того, ця реформа поширювала монгольську економічну експлуатацію на широкі верстви населення Північно-Східної Русі. Обидва вони (Сартак і Улагчі) були отруєні своїм дядьком Берке [4. С. 27].

Берке-хан (1255 - 1266) кардинально змінив відношення до свого західного “союзника”. Так, можливо, одним із завдань походу Бурундая на Поділля, Галичину, Волинь був збір податків, рекрутування населення і поставлення баскаків [50. С. 156].

Отже, відірваність монгольської аристократії від керівництва землеробським і міським осілим населенням проявилася у передачі права на збір податків відкупникам. Місцева ж монгольська кочова аристократія задовольнялася тільки частиною надходжень із тих оазисів, міст і осілих районів, що знаходилися на територіях їхніх кочовищ. Систематична експлуатація перейшла в руки імперської влади.

До кінця XIII ст. експлуатація осілих земель, крім, звичайно, прямих грабіжницьких експедицій монголів, проводилася західною кочовою аристократією не безпосередньо, а через імперських відкупників і чиновників. Ефективний збір податків вимагав створення певної адміністративної системи:

1. Великий дрогучин – місцеві дорогучини. В їх обов’язки, окрім загального нагляду, входили: перепис населення, збирання данини та доставка її до двору.

2. Великий баскак – баскаки князівств. За своїм значенням баскаки заміняли війська монголів на підвладних монголам землях. Головним обов’язком баскаків було здійснення служби внутрішньої “охорони”. Вони повинні були “тримати в покорі” завойоване населення. Баскаки мали пряме відношення до збору податків на Русі, підтримуючи збирачів данини, особливо, коли потрібно було показати військову міць. Отже, вони виконували міліцейські функції на підвладних монголам землях. До їх обов’язків також входила охорона знатних осіб, чиновників, які прибували на Руські землі [25. С. 205]. За необхідності, баскацькі загони з усіх областей брали участь і в завойовницьких походах монголів [27. С. 33]. Вони ж, будучи представниками монгольської влади на Русі, забезпечували захист від чужоземної агресії на Руські землі.

Особовий склад баскацьких загонів набирався з руського населення, командний склад баскацьких загонів формувався з вихідців з інших осілих регіонів – Волзької Булгарії, Удмуртії, Хорезму.

На території Південно-Західної Русі адміністративна система монголів, яка оформилася в князівствах Північно-Східної Русі, так остаточно і не сформувалася. Літописна згадка про баскака з м. Бакота – єдина в Іпатіївському літописі. Золота Орда не мала необхідності в створенні організованої системи баскацьких загонів у даному регіоні. Це було зумовлено тим, що Південно-Західна Русь безпосередньо межувала з кочовищами монгольських орд і в будь-який момент Сарай міг направити каральну експедицію на бунтівне князівство. Відповідно не було необхідності в створенні тут баскацької організації для контролю над цими землями. Відсутність баскаків робила неможливим встановлення в регіоні відкупної системи. Сама відкупна система супроводжувалася наявністю імперської адміністрації в регіоні. Це посилювало контроль Каракорума і над самою Золотою Ордою.

Саме тому Бату-хан поклав на Данила Галицького відповідальність за надходження данини для золотоординської скарбниці. Це приносило подвійну вигоду Сараю: 1) був відсутній привід до антимонгольських виступів населення південно-західних руських земель; 2) цим заходом золотоординська влада сприяла антикнязівським рухам у регіоні, бо для населення головний податковий тягар ототожнювався з князівською владою. Така адміністративна незалежність Південно-Західної Русі зберігалась впродовж всього часу взаємин з Золотою Ордою.

Таким чином, монгольське завоювання призвело до значних зрушень у внутрішньополітичній структурі давньоруського суспільства. Це проявилось, перш за все, в посиленні сепаративних рухів в Південно-Західній Русі з відпаданням південно-руських земель з сфери впливу княжої влади і переходом їх під прямий монгольський протекторат. Монгольська політика, послаблюючи центральну княжу владу, фактично дала поштовх цьому процесу, так як землі, що потрапили під монгольську владу, вже і до цього намагалися отримати

автономію. Сепаратистські рухи в регіоні поступово набули широкого поширення: Пониззя, Поділля, Потетерів'я, Побужжя, Південна Київщина, Переяславщина, Середнє Придніпров'я. Перехід під монгольський протекторат в більшості випадків був добровільним. Ці землі утворили єдину “буферну зону”, що відділила Південно-Західну Русь від степового простору. Пряма залежність від монголів була набагато вигіднішою для общин. Щоб припинити розгортання цього руху, князі силою змушені були силою ліквідувати дані утворення. Процес відторгнення княжих земель через створення буферних зон був вигідний для ординської влади.

На території Південно-Західної Русі адміністративна система монголів, яка була поширена в князівствах Північно-Східної Русі, так остаточно і не оформилася. Для Золотої Орди не було необхідності в створенні організованої системи баскацьких загонів у даному регіоні. Це зумовлювалося як безпосереднім сусідством Південно-Західної Русі і кочовищ монгольських орд, що постійно загрожували Русі, так і незацікавленістю самого Сараю у впливі частини податків з імперської казни. Ця система поширилася лише в землях, що відносилися до “буферних зон”, де була відсутня руська адміністрація, а населення мало общинний устрій. Тому, для поліпшення податкових зборів тут було доцільне впровадження монгольської адміністративної системи, яка зберігалася тут до середини XIV ст.

В князівствах Південно-Західній Русі, було збережено традиційну руську адміністрацію. Відповідальність за збір податків на користь ханської скарбниці була перекладена на князівську владу. Це дозволяло монгольській владі позбавитися анархії відкупщиків що грабували землі Північно-Східної Русі і покращити надходження податків до Сараю. Окрім того, усувався привід до антимонгольських виступів населення, які були характерні в Північно-Східній Русі. Така ситуація продовжувалася до початку XIV ст., коли Південно-Західна Русь виходить зі сфери монгольського впливу.

ВИСНОВКИ

Поєднання даних різних писемних джерел дозволяє змалювати чітку картину розвитку взаємовідносин між Південно-Західною Руссю і Золотою Ордою в XIII ст. в усіх сферах життя. У результаті проведеного дослідження автор дійшов таких висновків:

1. На сучасному етапі дослідження проблеми монгольських завоювань і розвитку Русі під монгольською зверхністю накопичено значну історіографічну базу. У роботах російських вчених XVIII – XIX ст.: В. М. Татіщева, М. М. Щербатова, М. М. Карамзіна, М. П. Погодіна Південно-Західна Русь після монгольського завоювання перетворилася на пустелю. Проте українські дослідники: М. А. Максимович, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський, М. Ф. Владімирский-Буданов доводили, що спустошення південноруського регіону не було. В зв'язку з цим у середині XIX – на початку XX ст. виходять роботи присвячені історії окремих регіонів Південно-Західної Русі, де розглядається їх доля в XIII ст. під монгольською зверхністю.

В 20-30-х рр. XX ст. у дослідженнях радянських істориків Б. Д. Грекова і О. Ю. Якубовського Південно-Західна Русь теж не виділяється з поміж інших регіонів Русі. Лише в повоєнний час починає активно розроблятися історія Південно-Західної Русі в монгольський період (роботи В. Т. Пашуто, М. Б. Ждана, М. Ф. Котляра, Л. В. Черепніна). Введення до обігу археологічних даних, що висвітлюють життя давньоруського суспільства, стало поворотним моментом в дослідженні русько-монгольських взаємин в XIII ст. З'являються роботи, написані на основі синтезу писемних та археологічних джерел, у яких відображені окремі моменти по історії регіону в указаний період (праці П. П. Толочка, О. П. Моці, С. А. Беляєвої, В. Л. Єгорова, Г. А. Федорова-Давидова).

Інтерес до періоду монгольських завоювань не згас і після здобуття Україною незалежності. Так, виходять праці В. О. Чукаєвої і В. М. Бодрухіна, де робиться спроба комплексно дослідити еволюцію відносин між осілим руським населенням і кочовиками східноєвропейських степів. Одночасно в

сучасній російській історіографії можна прослідкувати відхід до оцінок дореволюційної науки, стосовно оцінки місця Південно-Західної Русі під монгольською зверхністю.

Якщо російська історіографія виражає схарактеризовану вище точку зору щодо наслідків монгольського завоювання для Південно-Західної Русі, то зарубіжна історична наука взагалі обходить це питання. Головним чином, в цих роботах розкривається історія відносин між Золотою Ордою та князівствами Північно-Східної Русі. Таким чином, попри велику кількість робіт, присвячених проблемам монгольського завоювання, в сучасній історіографії відсутні комплексні дослідження про стосунки Південно-Західної Русі з Золотою Ордою в XIII ст.

Джерельна база для дослідження цієї теми складається з руських, арабських, перських, монгольських, сірійських, візантійських, далматинських, англійських, польських, литовських, вірменських писемних джерел. Слід зауважити, що більшість іноземних джерел містять дуже фрагментарну інформацію про Південно-Західну Русь. Проте дані, які в них містяться, дозволяють розкрити питання не достатньо висвітлені у вітчизняних джерелах.

2. Встановлено, що вторгнення монгольських військ у Східну Європу результат спланованої Чингізханом воєнної операції. Південно-Західна Русь з самого початку монгольських завоювань на заході стала їх стратегічним противником. Причиною цього було зіткнення торгівельних інтересів обох держав у Східній Європі і виділення Чингіз-ханом Дешт-і-Кипчака у володіння Джучі-хану. Битва на р. Калка була відповіддю на загрозу з боку монголів економічній гегемонії Русі і в стратегічному відношенні була виправдана. Після поразки лише відсутність наказу Чингізхана врятувало Русь від вторгнення монгольського війська в 1223 р. Після цієї битви Південно-Західна Русь перебувала в стані війни з монголами. На відміну від неї князівства Північно-Східної Русі не перебуваючи в стані війни з монгольськими завойовниками намагалися заключити сепаратні угоди з Бату-ханом стосовно переділу болгарських і мордовських володінь. Походу Бату-хана на Русь передувала тривала боротьба монголів з народами Поволжя в 1226-1232 рр. В ній успіх

монголам забезпечили внутрішні протиріччя між Половцями. Похід на 1236-1242 рр. був заключним етапом великих монгольських завоювань на Заході. У відношенні до Південно-Західної Русі монголи застосували відмінну від Північно-Східної Русі тактику завоювання. Так, на по території Південно-Західної Русі монгольські війська пройшли двома колонами по великим шляхам не вдаючись до широкомасштабних грабунків. Захоплювалися лише княжі центри, щоб запобігти підйому антимонгольських повстань в тилу. Це було зумовлено тим, що в завоюванні Північно-Східної Русі брали участь царевичі усіх монгольських Улусів. Вони були мало зацікавлені в розширенні володінь Джучидів і прагнули здобичі, а тому вдавалися до тотального грабунку. Похід в Південно-Західну Русь Бату-хан проводив за власною ініціативою, намагаючись розширити сферу свого впливу, а тому не вдавався до винищення і грабунку населення.

3. Вдалося з'ясувати, що території у Східній Європі і Середній Азії, завойовані монголами впродовж 1226-1242 рр., увійшли до нової монгольської держави –“Золота Орда”. Ця держава мала специфічний адміністративно-політичний устрій. Весь Улус Джучі було розподілено два крила, які складалися з декількох улусів. Причому термін “Золота Орда” відповідає правому крилу (Ак-Орді – Білій Орді). В зв'язку з об'єднанням понять родового улусу і держави “Золота Орда” не мала сталої самоназви. Стосовно головного етнічного ядра золотоординської держави можна відзначити, що етнонім “татари” спочатку поширювався на підкорених монголами кочовиків (башкирів, кипчаків), а з часом після асимілювання монголів і на завойовників. Утворення держави Золота Орда проходило в декілька етапів. Перший етап – перебування Улусу Джучі в структурі монгольської імперії за правління Бату-хана і Берке-хана, що характеризувався відсутністю важливих ознак суверенітету: власної монети, адміністрації, податкової системи, незалежної зовнішньої політики. В цей період зберігалася типова для монголів система управління державою, яка базувалася на родинних стосунках. Початок другого етапу відноситься до середини 70-х рр. XIII ст., коли в результаті внутрішнього

розвитку Улусу Джучі, з одного боку, й розколу самої імперії з іншого, Золота Орда здобуває незалежність, що ознаменувалося появою всіх ознак суверенної держави. Але впродовж усього свого існування Золота Орда зберігала традиційний для кочівників адміністративний поділ, оснований на улусній системі.

4. З виникненням в Поволжі нової монгольської держави князі змушені були переглянути вектори своєї зовнішньої політики. В Південно-Західній Русі не відбулося жодного антимонгольського повстання, а тому обрання позиції стосовно Золотої Орди було княжою прерогативою. Відсутність тотального знищення населення під час завоювання 1240-1241 рр. призвела до швидкого відновлення могутності Галицько-Волинського князівства. Разом з тим Бату-ханові в 40-х рр. XIII ст. були необхідні союзники, щоб протистояти імперському уряду, адже в Північно-Східній Русі великокнязівську владу, за підтримки Каракорума, отримав Андрій Ярославович. Щоб залучитися підтримкою Данила Галицького Бату-хан визнав його “мирником” і одночасно надав великої автономії Галицько-Волинському князівству. В результаті з 1246 по 1252 р. в регіоні встановився відносний мир.

У 50-х рр. XIII ст. відбулися зміни у відносинах Південно-Західної Русі з Золотою Ордою. Князі володимиро-суздальський Андрій Ярославович, тверський і переяславський Ярослав в союзі з галицько-волинським князем Данилом створили антиординський оборонний союз. Цьому сприяло загострення боротьби в Золотій Орді за владу, в якій обидва вони втратили своїх покровителів. Проте спроба скинути ординський протекторат не здійснилися, і в 1258 р. Берке-хан обмежив незалежність Галицько-Волинської Русі. Після цього перший монгольський загін з’явився в Південно-Західній Русі в 1275 р. на прохання Лева Даниловича до Менгутімур-хана про допомогу у війні проти Литви. Це був перший сумісний похід, ініційований руським князем. Після цього було проведено ще чотири походи на Литву, Польщу, Угорщину, один з яких (на Польщу) було здійснено в інтересах галицького князя. Для здійснення своєї загарбницької політики Лев Данилович використав внутрішню боротьбу в

Золотій Орді за владу, визнаючи протекторат того чи іншого претендента. Проте в результаті спроби темника Ногая ввести Південно-Західну Русь до сфери свого впливу вона була спустошена ханом Телебугою. В 1300 р. золотоординська влада розправилася з бунтівним улусом. Після поразки Ногая Південно-Західна Русь втрачає надійний захист перед загрозою зовнішньої агресії. Її покровитель Ногай був убитий, а Тохта-хана цей регіон не цікавив. Тохта-хан, враховуючи віддаленість західного улусу, не бажав повторювати старих помилок і тому не передав управління регіоном в одні руки. На початку XIV ст. монгольські війська зменшують свою силу в регіоні. Відповідно, центральна князівська влада сильно послабилася, що призвело до розпаду великих князівств на дрібні уділи з наступним захопленням їх іноземними загарбниками.

5. Протягом XIII ст. на території Південно-Західної Русі, незважаючи на монгольське пограбування 1240-1241 рр., всі галузі сільського господарства продовжували активно розвиватись і досягли високого рівня розвитку. На відміну від сільського господарства, ремесло Південно-Західної і Південної Русі зазнало відчутного удару. Захоплення в полон найкращих майстрів регіону призвело до гальмування процесу вдосконалення технологій виготовлення металевих виробів. Проте до кінця XIII ст. негативні наслідки завоювання були подолані. Окрім того на Русь завойовниками було принесено ще невідоме тут чавуноливарство. Інші ремесла, такі як гончарство, чинбарство, деревообробне ремесло, залізоплавильне ремесло тощо, не зазнали особливого занепаду в другій половині XIII ст. і продовжували розвивати давньоруські традиції і в золотоординський час. Виникнення в регіоні такої сильної держави, як Золота Орда, не могло не позначитися на торгівельній політиці Русі. Деякі традиційні транс'європейські торгівельні маршрути занепадають. Проте Південно-Західна Русь, як і раніше, залишалася на перетині великих торгівельних магістралей.

Одночасно почалась експлуатація економічного потенціалу Південно-Західної Русі Золотоординською державою. Важливим напрямком використання економічного потенціалу Південно-Західної Русі було захоплення

полонених, яких монголи переселяли в золотоординські міста, в якості залежних і напівзалежних виробників. Руські мешканці, переселившись на ординські землі стали першими будівельниками міст. Одночасно вони принесли з собою характерний тип матеріальної культури і свої господарські традиції. Вони активно розвивали традиційну для руського господарства галузь тваринництва – свинарство, поширюючи традиції вживання в їжу свинини серед татаро-монгольського населення.

Головною формою безпосередньої експлуатації всього підкореного населення був збір податків на користь імперської і золотоординської скарбниці. З 40-х рр. XIII ст. була введена “десятина”. У 1253-1254 рр. податкова система в імперії була реформована Менгу-кааном. Десятину було замінено на пропорційний податок, який сплачувався відповідно до величини прибутку. Це вигідно відрізнялося не тільки від попередньої форми податку – десятини, але й від діючої на Русі місцевої податкової політики. Так, податок для селян не перевищував одного динара сріблом – 8,7 г, в той час як князівський податок міг набагато перевищувати 30 г срібла. Окрім цього встановлювалося непряме оподаткування через введення ханської монополії на добування солі, виготовлення і продаж спиртних напоїв.

6. Непосильний податковий тиск з боку княжої влади, що до того ж послабилася, зумовили поширення сепаратистських рухів у південних землях Південно-Західної Русі. Болоховські громади, мешканці Бакоти і Пониззя, межибожці, возвягіляни, мешканці Городка і Семоця, міст вздовж Тетерева, Побужжя, “люди татарські” і жителі Середнього і Південного Подніпров’я переходили під прямий протекторат монгольської влади. Відокремлення південних окраїн Південно-Західної Русі від княжої влади і безпосереднє підкорення їх монголам мало переважно добровільний характер.

Одночасно з підтримкою сепаратистських рухів золотоординська влада намагалася посилити контроль над іншими руськими землями. Для цього була створена оригінальна адміністративна система монгольської влади на руських територіях. Вона складалася з даругаці (даругачинів), в обов’язки яких входив

загальний нагляд за справами в князівствах, перепис населення, збирання данини та доставка її до ханської скарбниці. Чиновники спиралися на загони міліції, які очолювали таньмачі-баскаки. За своїм значенням вони заміняли війська монголів і виконували функції внутрішньої “охорони”. Вони захищали збирачів данини, а також, будучи представниками монгольської влади на Русі, забезпечували захист її кордонів. Особовий склад баскацьких загонів набирався з руського населення, а їх командний склад – бесеремени, формувався з вихідців з інших осілих регіонів – Волзької Булгарії, Удмуртії, Хорезму.

На території князівств Південно-Західної Русі адміністративна система монголів, яка оформилася в князівствах Північно-Східної Русі, так остаточно і не встановилася. Для Золотої Орди не було необхідності в створенні організованої системи баскацьких загонів у даному регіоні. Це зумовлювалося як безпосереднім сусідством Південно-Західної Русі з монгольськими кочовищами, так і незацікавленістю самого Сараю в відплаті частини податків у імперську казну. За збір податків відповідав тут князь. В результаті був відсутній привід до антимонгольських виступів населення південно-західних руських земель. Незважаючи на зміни політичних орієнтирів в Золотій Орді, ця особлива форма залежності не була скасована до самого розпаду Галицько-Волинської держави. В деякій мірі ця система поширилася лише в руських землях, що потрапили під прямий монгольський протекторат і на Київщині.

Загалом, на землях Південно-Західної Русі після монгольської навали не відбулося ні економічного, ні політичного занепаду. Інститут князівської влади був повністю збережений. Одночасно монгольська влада зміцнила позиції галицьких князів на міжнародній арені. В результаті за часи монгольського патронату не зафіксовано жодного значного вторгнення агресора в межі Галицько-Волинської Русі. Після перемоги в Сараї мусульманства, золотоординські хани головну увагу приділяють внутрішнім справам і контактам з мусульманським світом. Південно-Західна Русь на початку XIV ст. перестала цікавити сарайських ханів. Це призвело до поступової окупації їх іноземними інтервентами.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Акты феодального землевладения и хозяйства. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 443 с.
2. Ал-Гарнати. Путешествие Абу-Хамид Ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131-1153). – М.: Наука, 1971. – 105 с.
3. Анинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII – XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. – 1940. – Т. III. – С. 71-94.
4. Армянские источники о монголах. Извлечения из рукописей XIII – XIV вв. перевод с древнеармянского предисловия и примечания А. Г. Галстяна - М.: Наука, 1962. – 110 с.
5. “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI-XIII вв. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 264 с.
6. Воинские повести Древней Руси, под ред. В.П. Адриановой-Перетц. – М.- Л.: Изд. и I-я тип. Из-ва АН СССР, 1949. – 359 с., с ил.
7. Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М.: Логос, 1999. – 608 с.
8. Дробинский А.И. Русь и Восточная Европа во французском средневековом эпосе // Исторические записки. – 1948. – № 26. – С.96-127.
9. Житие Александра Невского. Текст и миниатюры Лицевого летописного свода XVI в. Факсимильное воспроизведение 2-изд. – Спб.: Аврора, 1992 – 111с., цв. ил.
10. История монголов инока Магакии XIII в. Перевод и объяснения К. П. Патканова. – Спб., 1871. – 223 с.
11. История монголов по армянским источникам: Вардан, Конентабль, Стефан Орбелиан. Перевод и объяснения К. П. Патканова. – Спб., 1873, вып I. – 110 с.
12. Иоаннь де Плано Карпини Исторія Монгаловъ, Вильгельмъ де Рубрукъ Путешествіе въ восточныя страны. Введеніе, преревод и примечания А.И. Маленина. – Спб.: Изд-во А.С. Суворина, 1911. – 224 с.
13. Літопис Руський. Переклад з давньоруської Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро,

1989. – XVI + 591 с. з карт.
14. Матузова В.И. Английские средневековые источники IX-XIII вв. Тексты, переводы, комментарии. – М.: Наука, 1979. – 268 с.
 15. Пигулевская Н. В. История мар. Ябалахи III и рабан Сауг. – М.: Изд. Вост. лит., 1958. – 162 с. с прим.
 16. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – репринт воспроиз. Изд 1926 - 1928 гг. – М.: Языки русской литературы, Т.I (Лаврентьевская), 1997. – 496 с.
 17. ПСРЛ, репринт воспроиз. Изд 1926-1928 гг. – М.: Языки русской литературы, Т.II (Ипатьевская), 1998. – 648 с.
 18. ПСРЛ, репринт воспроиз. Изд 1926-1928 гг. – М.: Языки русской литературы, Т.IX. (Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью), 2000. – XXXI + 256 с.
 19. ПСРЛ, репринт воспроиз. Изд 1926-1928 гг. – М.: Языки русской литературы, Т.X. (Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью), 2000. – IV + 244 с.
 20. ПСРЛ, репринт воспроиз. Изд 1926-1928 гг. – М.: Языки русской литературы, Т.XI. (Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью), 2000. – VIII + 264 с.
 21. ПСРЛ, репринт воспроиз. Изд 1926-1928 гг. – М.: Языки русской литературы, Т.XII. (Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью), 2000. – VI + 266 с.
 22. ПСРЛ, репринт воспроиз. Изд 1926-1928 гг. – М.: Языки русской литературы, Т.XIII. (Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью), 2000. – 532 с.
 23. ПСРЛ. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с пред. А. Н. Насонова – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 642 с., 5 ил.
 24. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М.: Гос. Изд. Географической литературы, 1957. – 154 с.
 25. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. – М.-Л.: Изд-во акад. наук СССР, 1952, т.I, кн.I. – 222 с.

26. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. - М.-Л.: Изд-во акад. наук СССР, 1952, т.I, кн.II. –316 с.
27. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. - М.-Л.: Изд-во акад. наук СССР, 1960, т. II. – 280 с.
28. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. - М.-Л.: Изд-во акад. наук СССР, 1946, т. III. – 340 с.
29. Сокровенное сказание. Пер. С.И. Козина. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – 200 с.
30. Тизенгаузен В. Г. Сборникъ матеріаловъ относящихся къ исторіи Золотой Орды. Извлеченія изъ сочиненій арабскихъ. – СПб.: Издано на иждевения графа С.Г. Строганова, 1884, т.I. – 563 с.
- 31.Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941, т.II. – 305 с.
32. Хроника Быховца. Ответ. ред. М. Н. Тихомиров. – М.: Наука, 1966. – 154 с.
33. Якубовский Я.Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. (Черты из торговой жизни половецких степей) // Византийский временник – 1928. – Т. 25. – С. 53-76.

Монографічна література.

34. Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1944. – 214 с.
35. Археологическая карта России: Курская область. Часть 1. (Автор-сост. Кашкин А.В.). – М.: Институт археологии РАН, 1998. – 304 с.
36. Антонович В.В. Монографии по истории Западной и Юго-западной России. – К., 1885, т.1. – 351 с.
37. Аристов Н. О земле Половецкой. – Нежин: Изв. Ист-фил. инст. им Безбородька, 1877. – 26 с.
38. Аркас М.М. Історія України-Русі. – К.: Вища школа, 1993. – 414 с.: іл.
39. Археология Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1986, т.3. – 575 с.
40. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы:

Гылым, 1995. – 296 с.

41. Багале́й Д. История Северской земли до половины XIV ст. – К.: Оттиск из Универс. изв., 1882. – 311 с.
42. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – 659 с.: іл.
43. Бартольд В.В. Сочинения в 9-ти томах. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – М.: Изд-во вост. лит., 1963, т.1. – 760 с.
44. Бартольд В.В. Сочинения в 9-ти томах. Работы по истории филологии тюркских и монгольских народов. – М.: Изд-во вост. лит., 1968, т.5. – 757 с.
45. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV вв. – К.: Наукова думка, 1982. – 120 с.
46. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. – М.: Наука, 1978. – 280 с.
47. Бодрухін В.М. Українська державність удільної доби (XII-XIV ст.). – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. – 304 с.
48. Бодрухін В.М., Чукаєва В.О та інші. Пізні кочівники Східноєвропейського степу. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. – 186 с.
49. Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI- начало XIII вв.). – К.: Логос, 1997. – 224 с.
50. Вернадский Г.В. Монголы и Русь. История России. – Тверь-Москва: Леан-Аграр, 1997. кн.3. – 480с.
51. Винокур І.С., Горішний П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – 362 с.: карти, іл.
52. Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов: Монгольский кочевой феодализм. – Л., 1934. – 180с.
53. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII в. до половины XV ст.// Архив Юго-Западной России. – Киев, 1886, часть VII, т.1.
54. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.: іл.
55. Голубовский П. Печенеги, торки, половцы до нашествия татар. – К., 1884.

56. Гольман М. Изучение истории Монголии на Западе (XIII- середина XX вв.). – М.: Наука, 1988. – 221 с.
57. Горлов Н. Полная история Чингиз-хана составленная из татарских летописей и других достоверных источников. – Спб., 1840.
58. Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. – Л.: Госуд. соц-эконом изд-во ленинград. отдел, 1937. – 203 с.: ил.
59. Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда и ее падение. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – 473 с. (53 рис., 2 карты).
60. Греков Б. Д. Киевская Русь. – Л.: Госполитиздат, 1953. – 568 с.
61. Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. – М.: Наука, 1975. – 519 с.
62. Груссе Р. Чингисхан: Покоритель Вселенной. – М.: Мол. Гвардия, 2002. – 285 [3] с.
63. Грушевський М. С. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. – К.: Наук. Думка, 1993, Т.3. – 592 с.
64. Гончаров В. К. Райковецкое городище. – К.: Изд-во АН УРСР, 1950. – 219 с.
65. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и великая Степь. – М.: Товарищество Клышников, Комаров и К°, 1992. – 512 с.
66. Гумилев Л. Н. От Руси к России.– М.: Экопрос, 1992. – 336 с.
67. Давня історія України: У 2 кн. / Толочко П.П., Козак Д.Н., Моця О.П. та ін. – К.: Либідь, 1995, кн.2. – 224 с., іл
68. Давня історія України. Слов'яно-руська доба. – К.: Інститут археології України, 2000, т.3. – 695 с.
69. Данилова Л. В. Очерки по истории землевладения и хозяйства в Новгородской земле в XIV-XV вв. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 440 с.
70. Даркевич В. П. Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X-XIII вв. – М.: Искусство, 1975. – 350 с. с ил. и карт.
71. Даркевич В. П. Художественный металл Востока. – М.: Наука, 1976. – 199 с.
72. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. – М.: Книга, 1991. – 574 с.
73. Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории. Эпизод из

- истории Южной Руси в XIII-XIV столетиях // Труды 3-го археологического съезда – К., 1876. – 61 с.
74. Дашкевич Н. П. Новейшие домыслы о Болохове и Болоховцах. – К.: Университетские известия, 1884. – 32 с.
75. Дашкевич Н. Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1899. – 63 с.
76. Дашкевич Н. Первая уния юго-западной Руси с католичеством (1246 – 1254). – К.: Университетские известия, 1884. – 46 с.
77. Довженок В. Й. Землеробство древньої Русі. – К.: В-во АН УРСР, 1961. – 267 с., з іл.
78. Дорошенко П. Нарис історії України в 2-х томах. – К.: Глобус, 1992, т.1. – 238с.
79. Древнерусския жития святых как исторический источник. – М., 1871.
80. Древняя Русь. Город, замок, село. Археология СССР. – М.: Наука, 1985. – 429 с.
81. Дубов И. В. Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья. – М.: Наука, 1982. – 274 с. с ил.
82. Д'Оссон К. История монголов от Чингиз-хана до Тамерлана. – Иркутск, 1937, т.1. – 228 с.
83. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – М.: Наука, 1985. – 246 с., с карт.
84. Ефименко А. Я. История украинского народа. – Спб., 1906.
85. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в Татарское время. – Спб., 1892.
86. Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества. – Львов, 1855, ч. 3. – 314 с.
87. Ісаєвич А. Д. Галицько-Волинська держава – Львів, НАН України, ін-тут українознавства ім. І. П. Крип'якевича. 1970.– 36 с., іл.
88. Иакинф (Бичурин Н. Я.) История первых четырех ханов из дома Чингисова. – СПб., 1829.
89. Ивакин Г.Ю. Киев в XIII-XV веках. – К.: Наукова думка, 1982. – 104 с.
90. Иванин М. М. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и

- среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане. – СПб.: Общественная польза, 1875. – 252 с.
91. Изидинова С. Р. Половцы: Мифы и исторические реалии. – Севастополь, 1995. – 121 с.
 92. Иловайский Д. И. Рязанское княжество. – М.: Чарли, Алгоритм, 1997. – 512 с.
 93. История монголов от древнейших времен до Тамерлана. – Спб., 1834.
 94. История средних веков. – СПб.: ООО “Издательство полигон”, М.: Изд-во АСТ, 1999. – 1376 с.
 95. Історія Русів. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
 96. Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський. – К.: НАН України, інститут історії України, 1995. – 189 с.
 97. Кавказ и Восточная Европа в древности. – М.: Наука, 1973. – 264 с.
 98. Карамзин Н. М. Завоевание Руси монголами. – Спб., Типография Евдокимова, 1889. – 178 с.
 99. Карамзин Н. М. История государства Российского. Книга первая. – Ростов н/Д: Ростовское книжное изд-во, т.1-3, 1989. – 528 с.
 100. Каргалов В. В. Монголо-татарское нашествие на Русь XIII в. – М.: Просвещение, 1966. – 135 с. с ил. и карт.
 101. Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. – М.: Высшая школа, 1967. – 263 с. с карт.
 102. Каргер М. К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958, т. I. – 579 с. с ил.
 103. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII-XV вв. – Л.: Наука, 1976. – 103 с.: с ил.
 104. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. – М.-Л.: Наука, 1966, Вып. 1. – 176 с. с ил. и карт. (САИ, Вып.ЕІ-36).
 105. Ключевский В. О. Русская история. Полный курс лекций в трех книгах. – Ростов н/Д: Феникс, 2000, кн.1. – 608 с.
 106. Козлов Ю. Ф. От князя Рюрика до императора Николая II. – Саранск:

- Мордовское книжное издательство, 1992. – 362 с.
107. Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период). – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 260 с. с ил. и карт.
 108. Коринный Н. Н. Переяславская земля в X – первой половине XIII в. – К.: Наукова думка, 1992. – 312 с.
 109. Костомаров Н. И. Две русские народности. – К., 1991. – 72 с.
 110. Костомаров М. История України в житєписях визначнїйших єї діячів.(Репринтне відтворення видання 1918 р.). – К.: Вид-во “Україна”, 1991. – 493 с.
 111. Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – К.: Вид-во Інституту історії НАН України, 2002. – 247с.
 112. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наукова думка, 1971. – 175 с.
 113. Котляр М. Ф. Данило Галицький. – К.: Наукова думка, 1979. – 186 с., іл.
 114. Котляр М. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX – XIII вв. – К.: Наукова думка, 1985. – 184 с.
 115. Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. – К.: АН України, ін-тут історії України, 1993. – 167 с.
 116. Кульпин Э.С. Золотая Орда. – М.: Социосущественная история, 1998, вып.ХІ. – 240 с.
 117. Кучкин В.А. Русь под игом: как это было? – М.: Коробейчик, 1991. – 29 с.
 118. Клеванов А. История Юго-Западной Руси от ее начала до половины XIV в. – М., 1849. – 42 с.
 119. Ключевский В. О. Русская история. Полный курс лекций в трех книгах. – Ростов н/Д: Феникс, 2000, кн.1. – 608 с.
 120. Лаптев В. В. Борьба народов нашей страны с монголо-татарским нашествием в XIII веке. – Л., 1975. – 34 с.
 121. Линниченко И. А. Черты из истории сословий Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV – XV в. – М., 1894. – 210 с.
 122. Леньков В. Д. Металлургия и металлообработка у джурченей в XII в. По

- материалам исследования Шайгинского городища. – Новосибирск: Наука, 1974. – 173 с. с прил. и рис.
123. Лихачов Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 449 с.
 124. Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. Изд. 2-е. – К., 1903. – 422 с. (с карт.).
 125. Мавродина Р.М. Киевская Русь и кочевники: печенеги, торки, половцы. Историографический очерк. – Л.: Наука, 1983. – 86 с.
 126. Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А. Максимовича. – К.: “Вища школа”, 1986. – 246с.
 127. Максимович М. О. Киевъ явился градомъ Великим... Вибрані українознавчі твори. – К.: Либідь, 1994. – 448 с.
 128. Матеріали дослідження Прикарпаття і Волині. Збірник наукових праць. – Львів, вип. 6, 1995. – 264 с.
 129. Малов Е. Статические данные о крещеных татарах казанской и некоторых других епархий в волжском бассейне. – Казань, 1866. – 58 с.
 130. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К., 1885. – 388 с.
 131. Монголо-татары в Азии и Европе. – М.: Наука, 1970.– 476 с., 1 ил, карт.
 132. Насонов А.Н. Монголы и Русь (История татарской политики на Руси). – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 177 с.
 133. Очерки по истории СССР. Период феодализма IX-XV вв. в двух частях. Ч.I – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 984 с.
 134. Павлович В. А. Злое время татарщины. – СПб., 1873. – 32 с.
 135. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – 330 с. с карт.
 136. Плетнева С. А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М.: Наука, 1982. – 192 с. с карт.
 137. Плетнева С. А. Половцы. – М.: Наука, 1990. – 208 с. с карт.
 138. Полубояринова М. Д. Русские люди в Золотой Орде. – М.:Наука, 1978. – 134 с.

139. Приселков М. Д. Ханские ярлыки русским митрополитам. – М., 1916. – 116 с.
140. По следам древних культур. – М., 1951 – 269 с.
141. Похлебкин В. В. Все ханы Золотой Орды. Хронологическая таблица. История исследования. – М.: Редакционно-издательский отдел МГИМО МИД РФ, “Московский журнал Международного права”, 1999. – 16 с.
142. Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М., 1938, т. I, ч. II – 238 с.
143. Приселков М. Д. История русского летописания XI-XV вв. - Л., 1940.
144. Рерих Ю. Н. Тибет и Центральная Азия: Статьи, лекции. Переводы. – Самара: Агни, 1999. – 368 с.: ил
145. Розов С. А. Очерки по истории отечественного пчеловодства. – М.: Наука, 1972.
146. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Под ред. В.П. Семенова. Новоросия и Крым. – Спб., 1910. – 672 с.
147. Рыбаков Б. А. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж// По следам древних культур. Древняя Русь. – М.: Наука, 1953. – С.16-34.
148. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – М.: Наука, 1948. – 445 с.
149. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М.: Наука, 1982.
150. Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI-XIV веков. – М.: Наука, 1964. – 48 с., с ил. (САИ, Е 1-44).
151. Сахаров М. А. Историография истории СССР. Досоветский период: Учеб. Пособие. – М.: Высшая школа, 1978. – 255 с.
152. Свідерський Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X-XIII ст. – К.: Наукова думка, 1983. – 126 с.
153. Секирский С. А. Очерки по истории Сурожа IX -XV вв. – Симферополь: Крымиздат, 1955. – 104 с., с ил.
154. Смирнов А. П. Волжская Булгария. – М., 1951. – 180 с.
155. Советская историография Киевской Руси. – Ленинград: Наука, 1978. – 280 с.
156. Соловьев С.М. История России. – М., кн. III, 1960.

157. Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России. – М.: Правда, 1989.– 768 с., ил.
158. Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР.– М.: Наука, 1981. – 303 с.
159. Стретонитский К.А. Монгольское управление покоренными Китаем и Арменией. – М., 1913.
160. Таиров А.Д. Торговые коммуникации в западной части урало-иртышского междуречья. – Челябинск, 1995. – 43 с.
161. Тамерлан: Эпоха. Личность. Деяния. – М.: Гураш, 1992. – 544 с.
162. Татищев В.Н. История Российская. – М.-Л.: Наука, 1962-1963, т.1-2 – 360 с.
163. Тимченко Н.Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси: (Средне Поднепровье). – К.: Наукова думка, 1972. – 204 с.
164. Тихомиров М.Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI -XIII вв. – М.: Госполитиздат, 1955. – 279 с.
165. Тихомиров М.Н. Древняя Русь. – М.: Наука, 1975. – 429 с., 1 ил.
166. Толочко П.П. Древний Киев. – К.: Наукова думка, 1976. – 205 с.
167. Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории – К.: Наукова думка, 1987. – 248 с.: ил.
168. Толочко П.П. Літописи Київської Русі. – К.: Киевская Академия Евробизнеса, 1994. – 85 с.
169. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К.: Абрис, 1999. – 200 с. с ил.
170. Українське народознавство: Навч посібник./За ред. С.П. Павлюка та ін. – Львів: Фенікс, 1994. – 608 с.
171. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М.: Наука, 1973.
172. Федоров-Давыдов Г.А. Культура и общественный быт золотоордынских городов. – М.: Наука, 1964. – 11 с.
173. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – М.: Изд-во Моск.

- ун-та, 1966. – 274 с., с прил.
174. Феннел Джон Кризис средневековой Руси (1200-1304). – М.: Прогресс, 1989. – 296 с.: ил
 175. Хара-Даван Э. Чингис-Хан как полководец и его наследие. 2-е издание. – Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1991. – 222 с. с ил.
 176. Чингис-хан.: серия Исторический портрет. – Санкт-Петербург: Лань, 1998. – 254 с.
 177. Чукаева В.А. Русские княжества и Золотая Орда (1243-1350 гг.) – Днепропетровск: Наука и образование, 1998. – 176 с.
 178. Чулууны Далай. Монголия в XIII – XIV вв. – М.: 1983 – 174 с.
 179. Шапиро А.Л. Проблемы социально-экономической истории Руси XIV – XVI вв. - Л., 1977. – 214 с.
 180. Щербатов М.М. История Российская от древнейших времен. – Спб., 1774, т.3. – 330 с.
 181. Hambis Lous. Gengis-khan – P.: Prusses un iv de France, 1973. – 128 p.
 182. Howorth H. History of the Mongols. – London, 1876. – 228 p.
 183. Dörrie Heinrich. Drei Texte ryr. Geschichte der Ungarn und Mongolen. – Göningen: Vandenhork & Rupreh, 1956. – 203 s.
 184. Spuler B. Die. Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502. – Wieshabaden, 1965.
 185. Matuszewski Jozef. Relacja Dlugosza o najeździe tatar stim w 1241 roku. Polskie zdania legnickie. – Lods, 1980. – 142 s.
 186. Wolff O. Geschichte der Mongolen oder Tataren, besonder ihres Vordringens nach Europa, so wie ihrer Eroberungen und Einfälle in diesem Welttheile, kritisch bearbeitet. – Breslau: Cart Dütfer, 1972. – 425 p.

Статті в періодичних виданнях та збірниках.

187. Бабенко Р.В. Чернігівське князівство в боротьбі між половцями і турками сельджуками за контроль над Судаком // Література та культура Полісся. Вип 17. – Ніжин, НДПУ, 2002 – С.57-61.
188. Большакова С.А. Папские послания галицкому князю как исторический

- источник // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С.122-129.
189. Березин И. Н. Очерк внутреннего устройства Улуса Джучиева // Труды Вост. отд. Русск. археол. общ., Ч.VIII, 1864.
190. Березин И. Н. Первое нашествие монголов на Россию // ЖМНП. – 1853. – №9 (79). – С.221-250.
191. Беляева С.О., Пашкевич Г.О. Зернове господарство Середнього Придніпров'я Х-ХІV ст. // Археологія. – 1990. – №3. – С.37-48.
192. Брайчевська А.Т. Давньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя// АП, т. XII, К., 1962. – С.167-177.
193. Веселовский Н.И. Хан из темников Золотой Орды и его время // Записки Российской Академии Наук, VIII сер, т. XIII, №6, П-д, 1922.
194. Вознесенская Г.А. Стальные ножи древнего Любеча // КСИА АН СССР. – 1965. – Вып. 104. – С.145-149.
195. Гончаров В.К. Розкопки древнього Городська // АП УРСР, К.: В-во АН УРСР, 1952, т.3. – С.182-186.
196. Гончаров В.К. Роботи Волинської експедиції 1948 г. // АП УРСР, К.: В-во АН УРСР, 1952, т.3. – С.169-181
197. Голубовский П. История Северской земли до половины XIV ст. // Сборник сочинений студентов университета Св. Владимира. – К., 1881.
198. Голубовский П. Половцы в Венгрии // Университетские известия (отдельный оттиск), К., 1889. – 28 с.
199. Гольман М.И. Международный форум монголоведов // Восток. – 1998. – №1. – С.155.
200. Горский А.Д. Отражение татаро-монгольского ига в русских актах // Феодалная Россия во всемирном историческом процессе. – М., 1972.
201. Готун І., Моця О. З життя киян в часи Батия // Київська старовина. – 1993. – №5. – С.77-80.
202. Греков И.Б. О характере ордыно-русских отношений второй половины XIII – начала XIV в. // Древности славян и Руси. - М.: Наука, 1988. – С.125-131.

203. Григорьев В.В. О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой Орды русскому духовенству: историко-филологическое исследование. – М., 1842. – С. 111-130.
204. Гусейнов Р.А. Место и роль сирийских источников в изучении истории народов СССР // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С.41-56.
205. Добровольський А. Сліди перебування слов'ян XII-XIII ст. у Надпоріжжі // АП, т. I, К., 1949. – С.91-94.
206. Довженко В.О. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне.- М.: Наука, 1978. – С.76-82.
207. Ждан М.Б. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди // Український історик. –1967, 1968. – №13-20. – С.82-94,44-58.
208. Ждан М.Б. Україна під пануванням Золотої Орди // Український історик. – 1970, 1971. – №.25-30. – С. 82-94, 69-81.
209. Иловайский Д.И. Калкское побоище // Русская старина. –1879. – Т.25. – С. 691-706.
210. Ивакин Г.Ю. Киев во второй половине XIII-XV вв. // Труды V Международного Конгресса археологов-славистов. – Киев, 1988, т.2 – С.74-78.
211. Кауфман И.И. Русский вес, его происхождение и развитие в связи с историей русских денежных систем с древнейшего времени // ЗВОРАО, 1906, т.1, вып.1. – С. 5-13.
212. Кирпичников А.Н. Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля. // КСИА. – 1978. – №155. – С.80-86.
213. Кирьянова Н.А. О составе земледельческих культур Древней Руси X – XV вв. // СА. – 1979. – №4. – С. 72-85.
214. Козловский А. А. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX-XIV вв. // Земли Южной Руси в IX – XIV вв. История и археология. Сборник научных трудов. Отв. Ред. П. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 62-71.
215. Козловский А. А. О торговых связях древнерусских городов с Южным Поднепровьем // Древнерусский город. – К. 1984. – С.54-56.

216. Коновалова И. Г. Проблемы этнологической истории карпато-днестровских земель в арабских источниках XIII-XIV вв. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1991 г. – М.: Наука, 1991. – С.58-115.
217. Котляр М.Ф. Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення) // Український історичний журнал, 2000, №1.– С.21-32.
218. Кошечев В.Б. Еще раз о численности монгольского войска в 1237 году // ВИ. – 1993. – № 10. – С.131-135.
219. Кубышев А.И. Исследования Комаровского поселения X-XV вв. в 1968 г. // Археологические исследования на Украине в 1968 г., К.: Наукова думка, 1971. – С.239-242.
220. Кудря О. Золотая Орда. Генеалогия Джучидов // Вісник луганського педагогічного університету ім. Т. Шевченка. Науковий журнал. Історичні науки, педагогічні науки, філологічні науки. – Луганськ, 2002, №5 (49). – С. 104-114.
221. Курбатов А.В. Культурные влияния Востока в кожевенном производстве средневековой Руси. // Культуры евразийских степей второй половины I тыс. н. э. (из истории костюма), т.2. – Самара, 2000. – С.197-211.
222. Кучера М.П. Древній Плісненськ // АП. – 1962. – т. XII. – С.3-56.
223. Клоков В.Б., Лебедев В. П. Джучидские монеты с Водянского городища // Кочевники Евразийских степей. Труды по археологии. Сборник статей. – Донецк: Изд-во Донецкого гос. ун-та, 2000, т.2. – С.303-349.
224. Ключников Р. М., Сташенков Д. А. Ново-Троевское погребение. (О кыпчакском компоненте в Среднем Поволжье) // Краеведческие записки. Областной историко-краеведческий музей им. П.В. Алабина. – Самара, 1996, вып. VIII. – С.244.
225. Кравченко Э.Е. Памятники оседлого населения XI – XIV вв. в среднем течении Северского Донца // Кочевники Евразийских степей. Сборник статей, Труды по археологии. Сборник статей. – Донецк: Изд-во Донецкого гос. ун-та, 2000, т.2. – С. 75-99.
226. Лебедев В.П. Новые данные о раннеджучидском чекане Хорезма и Сарая //

- Кочевники Евразийских степей. Труды по археологии. Сборник статей. – Донецк: Изд-во Донецкого гос. ун-та, 2000, т.2. – С.277-281.
227. Левашова В.П. Сельское хозяйство: Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. // Труды гос. Эрмитажа. – М., ГИМ, 1956, вып.32. – С.19-105.
228. Липко С.А. Археологічна розвідка давньоруського міста Болохов // Археологія. – 1973. – №12. – С.95-98.
229. Липко С.А. Де був давній Болохов? // УІЖ. – 1971. – №4. – С.99-104.
230. Литвинова Л.В. Население Нижнего Поднепровья в XIII-XIV вв. // Кочевники Евразийских степей. Сборник статей, Труды по археологии. Сборник статей. – Донецк: Изд-во Донецкого гос. ун-та, 2000, т.2. – С. 369-379.
231. Ляскоронский В. Очерк внутреннего быта Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. // Лохвицкий исторический сборник. – К., 1906.
232. Ляскоронский В.Г. Сиверские князья и половцы перед нашествием на Русь монголов // Сборник статей посвященных Д.А. Корсакову. – Казань, 1913. – С.8-16.
233. Марков А.К. О монетах хана Ногая // Труды московского нумизматического общества. – М., 1905, т. III, вып. 2.
234. Марперт Н.Я., Пашуто В.Т. Рец. на : Vernadsky G. The Mongols and Russia. New Haven, 1953. // Вопросы истории. – 1955. – №8. – С.88.
235. Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. // КСИА. – 1969. – №120. – С.3-12.
236. Миролубов М.А. Сельскохозяйственные орудия древнего Изяславля (XI-XIII вв.) // Древнерусский город. – К., 1984. – С.82-84.
237. Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава // СА. – 1978. – №3. – С.101-102.
238. Моця О.П., Покас М.П. До питання про населення Болоховської землі // Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 61-62.
239. Моця А.П. Новые сведения о торговом пути из Булгара в Киев. // Земли Южной Руси в IX – XIV вв. История и археология. Сб. научн. труд. Отв. ред.

- П. П. Толочко – К.: Наукова думка, 1985. – С.131-134.
240. Моця О.П. Етнічний склад населення південно-руських земель (за матеріалами поховальних пам'яток X-XIII ст. // Археологія. – 1992. – №1. – С.38-45.
241. Назаренко А.В. Русь и монголо-татары в хронике сплитского архидьякона Фомы (XIII в.) // История СССР. – 1978. – №5. – С.149-159.
242. Новіцька М.О. Гаптування в Київській Русі (за матеріалами розкопок на території УРСР) // Археологія. – 1965. – т.XVIII. – С.24-38.
243. Орлов О. С. О галицко-волынском летописании // Труды отдела древнерусской литературы. Инст. лит-ры АН СССР, т.V, М.-Л., 1947. – С. 32-39.
244. Пашкевич Г.А. Находки культурных растений из раскопок древнего Юрьева // Древнерусский город. – К., 1984. – С.94-96.
245. Пашкевич Г. А., Петрашенко В. А. Землеробство і скотарство в Середньому Придніпров'ї в VIII – X вв. // Археологія. –1982. – № 41. – С.46-62.
246. Пашуто В. Т. Галицко-Волынское княжество времен Даниила Романовича // Ученые записки Лен. гос. ун-та. – 1941. – № 67.
247. Пашуто В. Т. Александр Невский // Ученые записки Лен. Гос. Ун-та. – 1939. – №36. – С.81-82.
248. Петегирич В. М. Пам'ятки часу навали золотоординців на Галицьку землю // Археологія. – 1983. – №42. – С.47-51.
249. Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі (До питання про татарську Україну) // Східний Світ. – 1928. – №2. – С16-22.
250. Пескова А.А. Древний город Изяславль // КСИА. –1981. – №164. – С.70.
251. Погодин М.П. Записка о древнем языке русском (Письма к И.И. Срезневскому) // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук, 1856, ч. 5, вып. 2. – С.70-92.
252. Приселков М. Д. Летописание Западной Украины и Белорусии// Ученые записки Лен. гос. ун-та, 1941, № 67. – С.11-23.
253. Раппопорт П. А. Воронин Н.Н. Рецензия на книгу В.К. Гончарова // ВИ. – 1951. – №7. – С.59

254. Раппопорт П. А. Города Болоховской земли // КСИА. – 1955. – Вып. 57. – С.84-101.
255. Романов В.К. Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники 1980 г. – М.: Наука, 1981. – С.79-104.
256. Рохлин Д.Г. Кости людей из разрушенного древнерусского городища близ Шепетовки // Болезни древних людей. –М.-Л., 1965. – С.208-211.
257. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. (Тезисы докторской диссертации, защищенной на заседании Ученого совета исторического факультета МГУ 5 июля 1942 г.) // КСИА. – 1946. – №XIII. – С.162-164.
258. Рыбаков Б.А. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р. // АП УРСР, К., 1949., т.I. – С.21-25.
259. Свентославский В. Боевые газы в армии средневековых монголов // Военная археология. Госуд. Эрмит. Материалы международной конференции. – Спб., 1998. – С.295-296.
260. Сміленко А.Т. Слов'яни і степові племена в Південному Придніпров'ї // Археологія. – 1972. – №1. – С.67-75.
261. Ставинский В.И. “История монгалов” Плано Карпини и русские летописи // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1991 г. – М.: Наука, 1991. – С.190-203.
262. Спицын А.А. Татарские курганы // ИТУАК, т.1 (58), Симферополь, 1929. – С.149-153.
263. Спицын А.А. Татарские байсы // Изв. Археологич. Комитета, вып. 29. – С.23-36.
264. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. // Ученые записки Моск. гос. ун-та, в. 99. – М.: Наука, 1946. – С. 44-56.
265. Успенский Ф. Византийские историки о монголах и египетских мамлюках // Византийский временник. Т.XXIV. – С.1-16.
266. Фехнер М.В. Некоторые сведения по истории русско-восточных экономических связей до середины XIII века. // Международные связи России до XVII века. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 580 с. с прил. и карт.
267. Фехнер М.В. Шелковые ткани как исторический источник для изучения

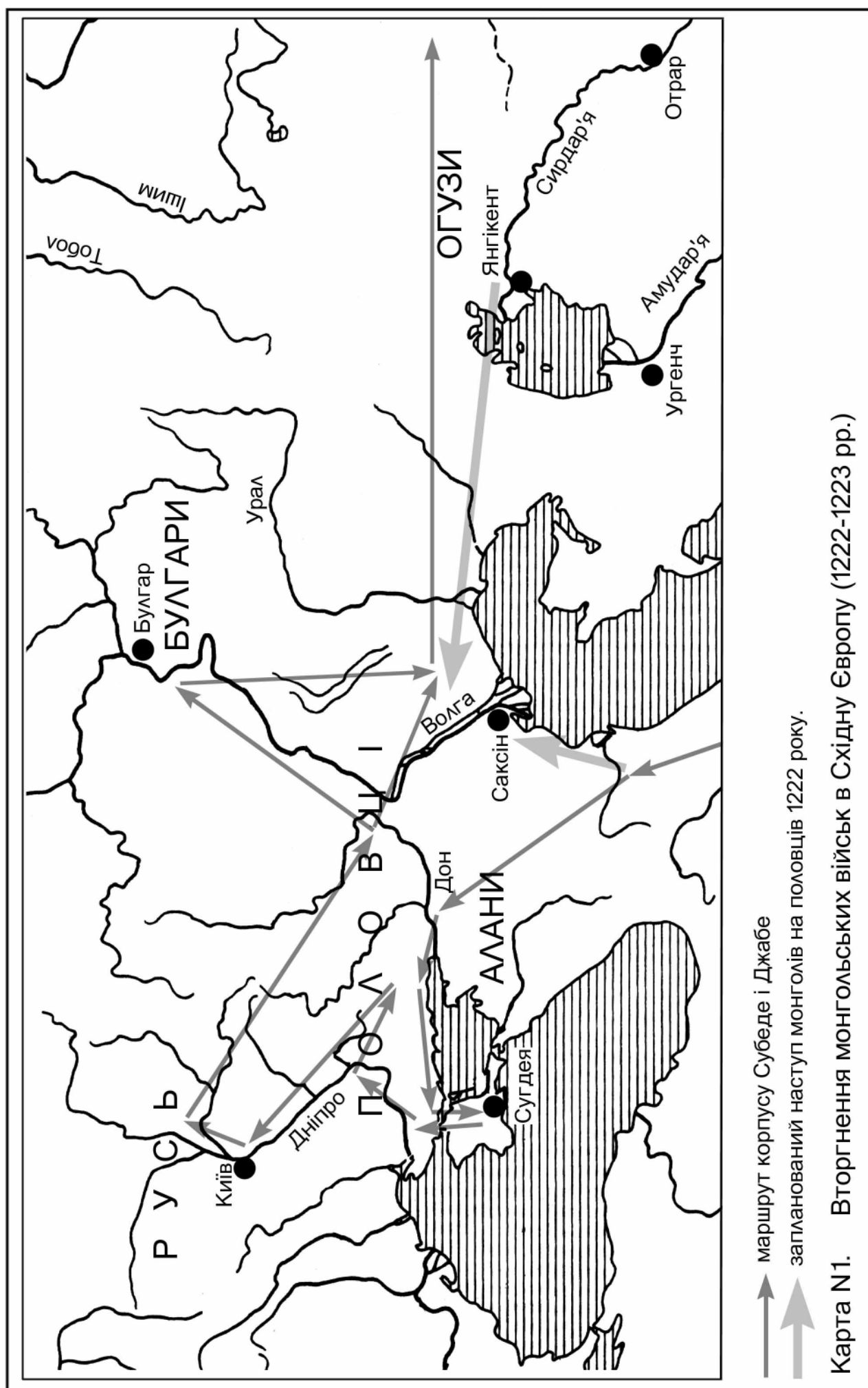
- экономических связей Древней Руси // История и культура Восточной Европы по археологическим данным. – М.: Наука, 1971. – С. 44-56.
268. Фехнер М.В. Изделия шелкоткацких мастерских Евразии и Древней Руси // СА. – 1977. – №3. – С. 18-22.
269. Фехнер М.В. Испано-русская торговля в XII в. // Труды ГИМ. – 1980. Вып. 51. – С.121-130.
270. Хавлюк П.І. До питання про виготовлення жорен у давній Русі // Археологія. – 1973. – № 9. – С.34-40.
271. Холстенко М.В. Нові дослідження Іоано-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., Наукова думка, 1976. – С.131-165.
272. Хрусталов А. Очерк о распространении христианства между иноверцами казанского края // Миссионерский противомусульманский сборник. Вып.V, – Казань, 1874. – С.32-66.
273. Черепнин Л.В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. – 1941. – №12. – С.230-252.
274. Чернецов А.В. Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий // КСИА – 1976. – № 146. – С.32-36.
275. Чернецов А.В. Следы пахоты на миниатюре Радзивилловской летописи // КСИА –1977. – №150. – С.23-28.
276. Чернышевский Д.В. “Приидоша бесчислены, яко пружы” // ВИ – 1989. – № 2. – С.126-131.
277. Юра Р.О. Древній Колодяжин. // АП України, К.: В-во АН УРСР, т. XII, 1962. – С.57-130.
278. Якубовский Я.Ю. Феодальное общество Средней Азии и ее торговля с Восточной Европой в X – XV вв. // Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР, вып. 3., ч.1, Л., 1932. – С.99-116.
279. Allsen T.T. Mongol census taking in Rus' 1245-1275. // In. Harvard Ukrainian Studies. March, 1981, vol. V, №1.

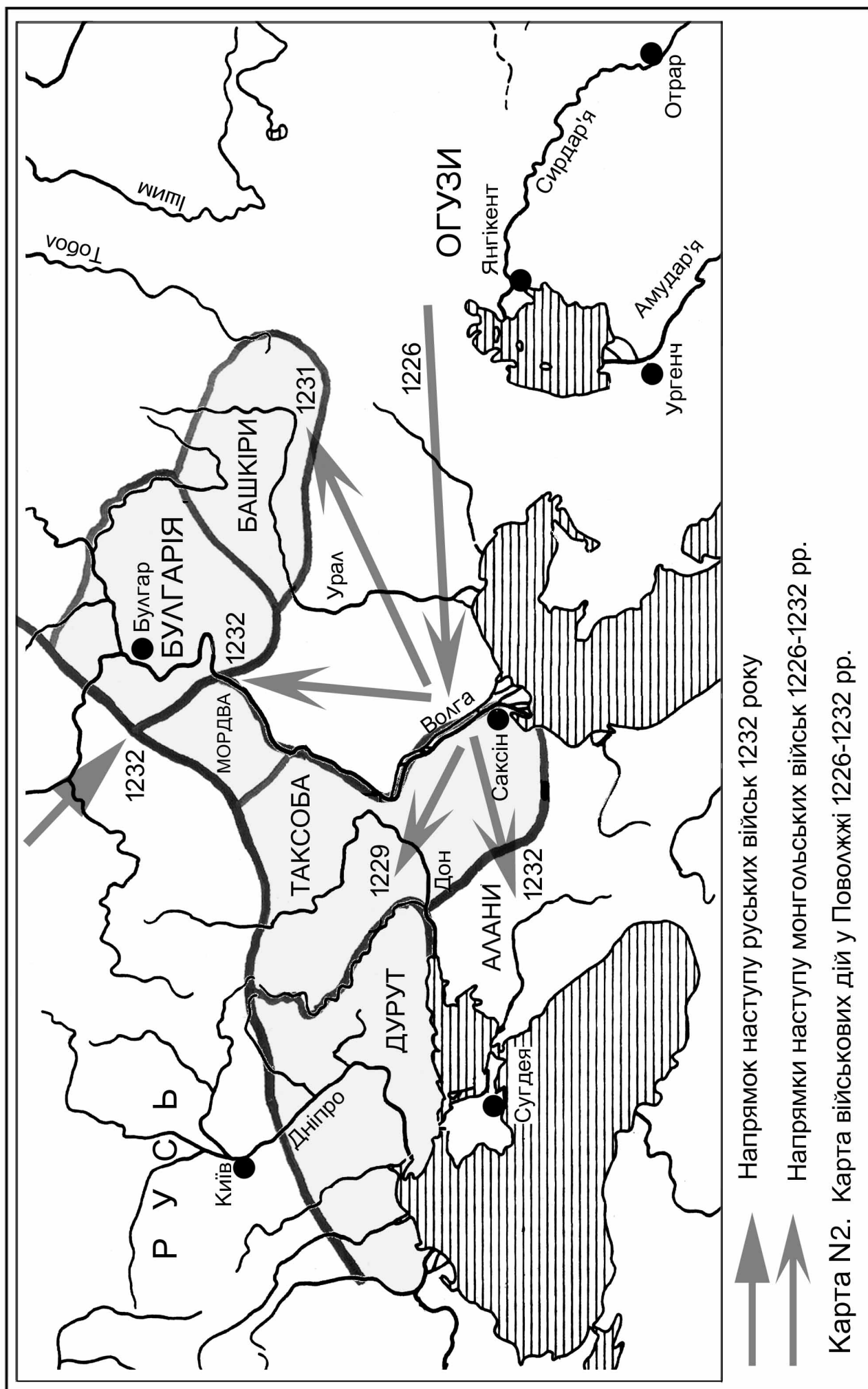
Автореферати

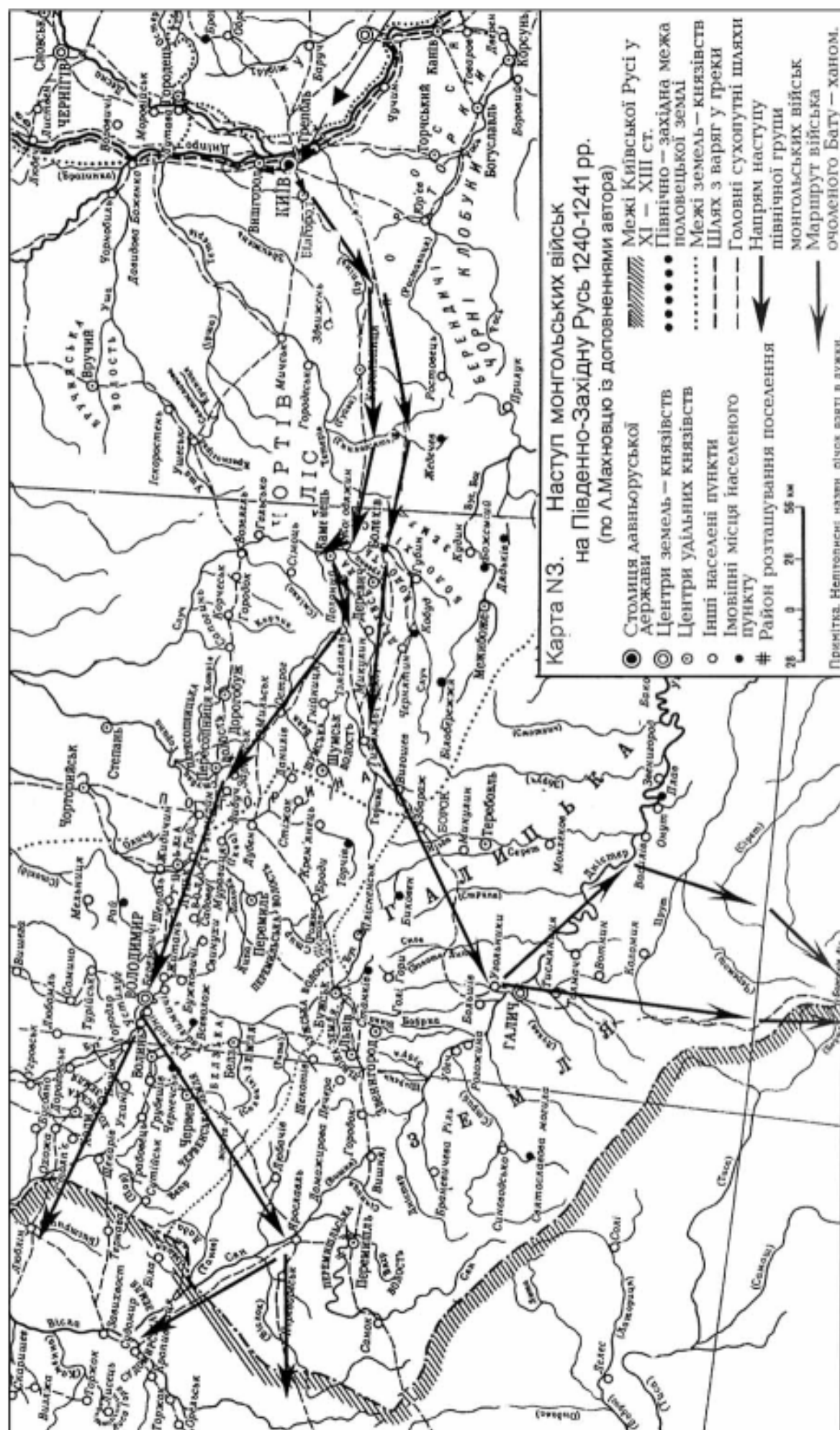
280. Бибииков М.В. Византийские источники XII – первой половины XIII в. по истории Руси, народов Северного Причерномор'я и Северного Кавказа: Автореф. дис... канд. ист. наук / 07.00.09. – М., 1976. – 22 с.
281. Борисов Н.С. Русская культура и монголо-татарское иго: Автореф. дис... канд. ист. наук / 07.00.09. – М., 1977. – 20 с.
282. Коновалова И.Г. Социально-экономическая и политическая история Карпато-Днестровских земель по данным итальянских и арабских источников: Автореф. дис... канд. ист. наук / 07.00.02. – М., 1984. – 24 с
283. Романов В.К. Битва на р. Калке и ее отражение в русском летописании: Автореф. дис... канд. ист. наук / 07.00.09. – М., 1983. – 24 с.
284. Чукаева В.О. Давньоруські князівства і Золота Орда в XIII- першій половині XIV ст.: проблема політичних взаємовідносин: Автореф. дис..., канд. іст. наук / 07.00.02. – Дніпрпетровськ: ДГУ, 1998. – 24 с.

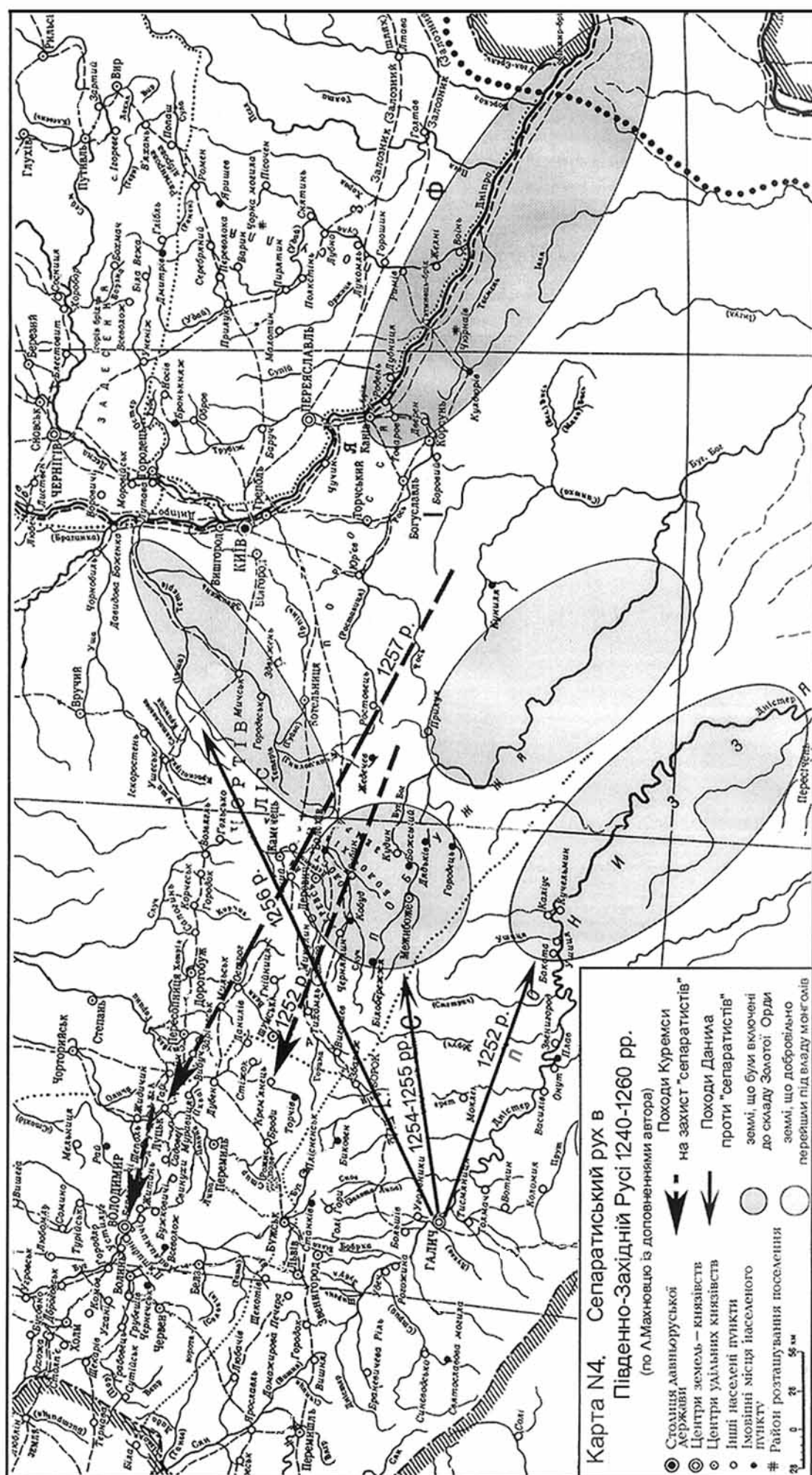
Енциклопедичні видання.

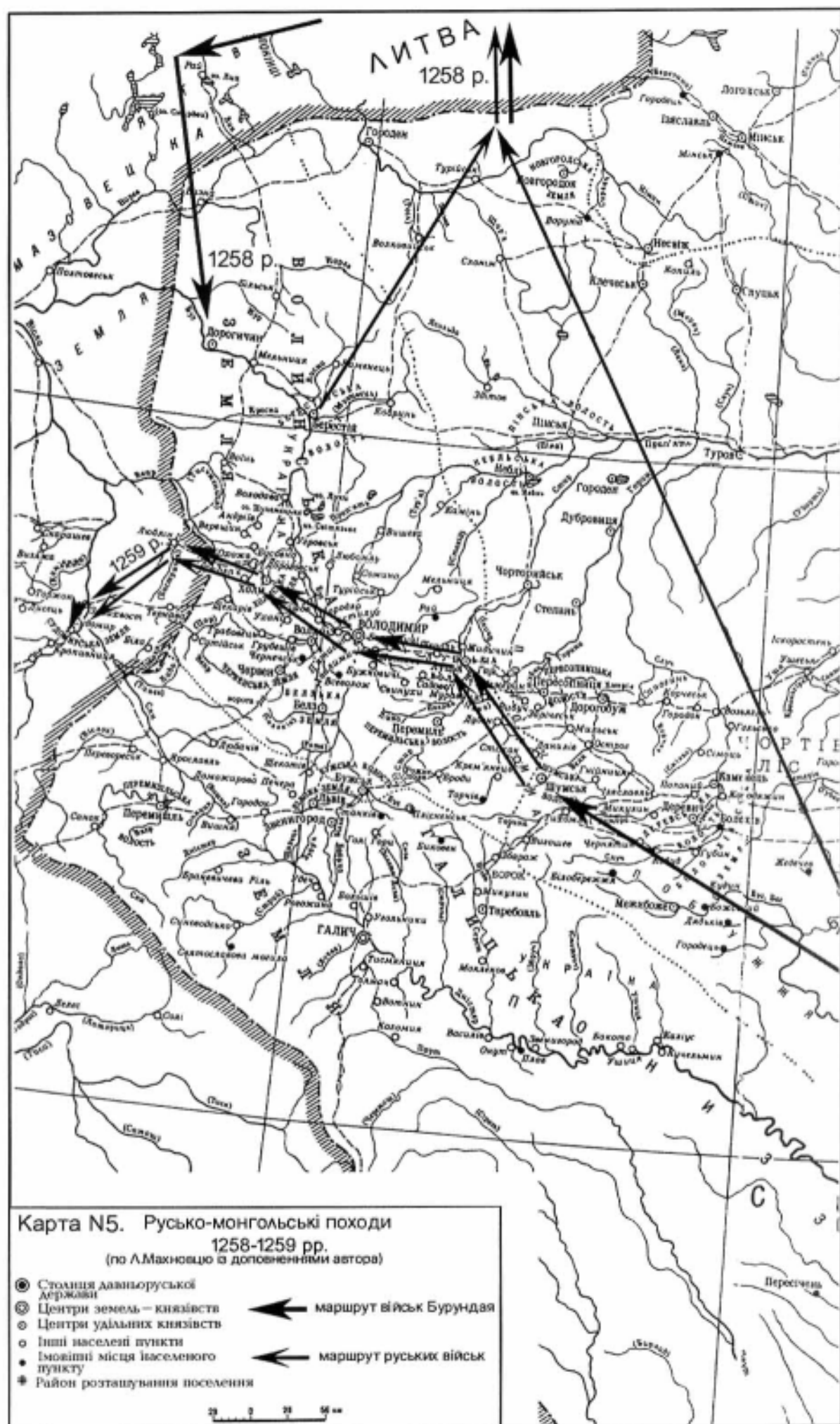
285. Веселовский Н. Золотая Орда. // Энциклопедический словарь Ф.А Брокгауза и А. Евфрона. – СПб., 1894, т. 24. – С. 633-635.
286. Зварич В. В. Нумизматический словарь. – Львов: Издательское объединение “Вища школа”, 1978. – 338 с.
287. Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата: Пер. с нем. – М.: Радио и связь, 1982. – 328 с.
288. СИЭ. – М.: Наука, 1962, т. 3. – 557 с.
289. УСЭ. – К.: Главняя редакция украинской советской энциклопедии, 1984, т. 11, кн.2. – 607 с.

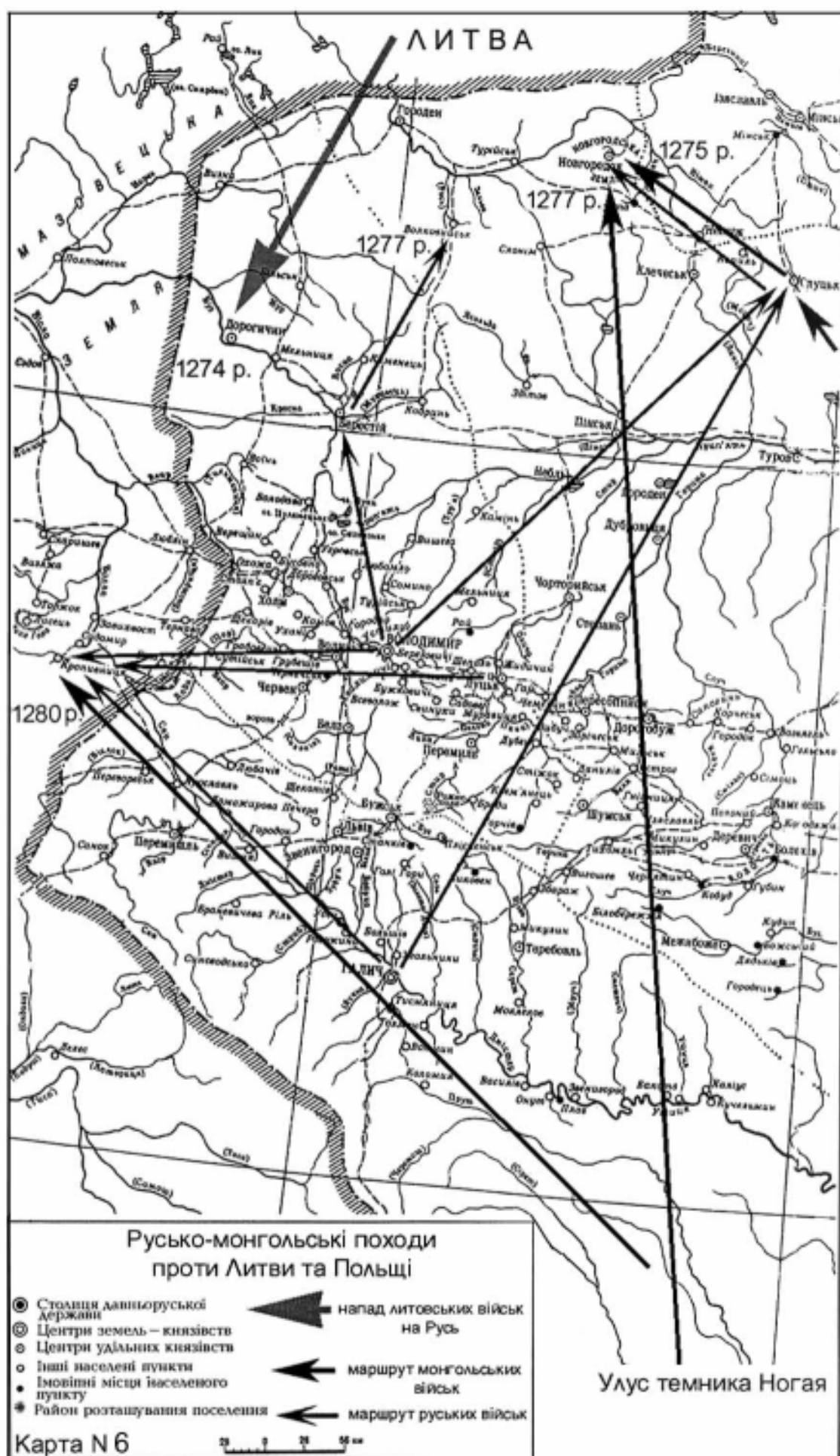

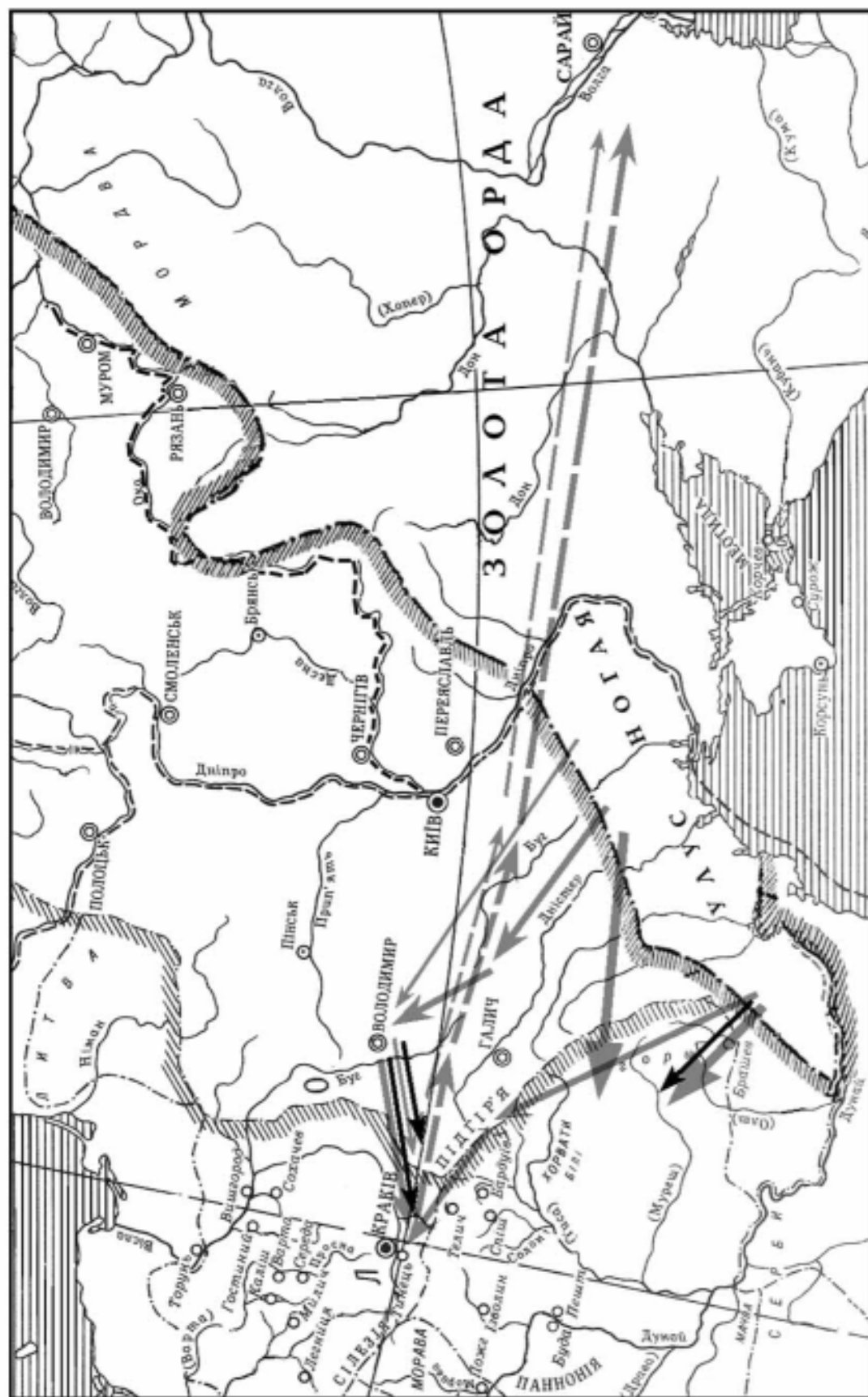

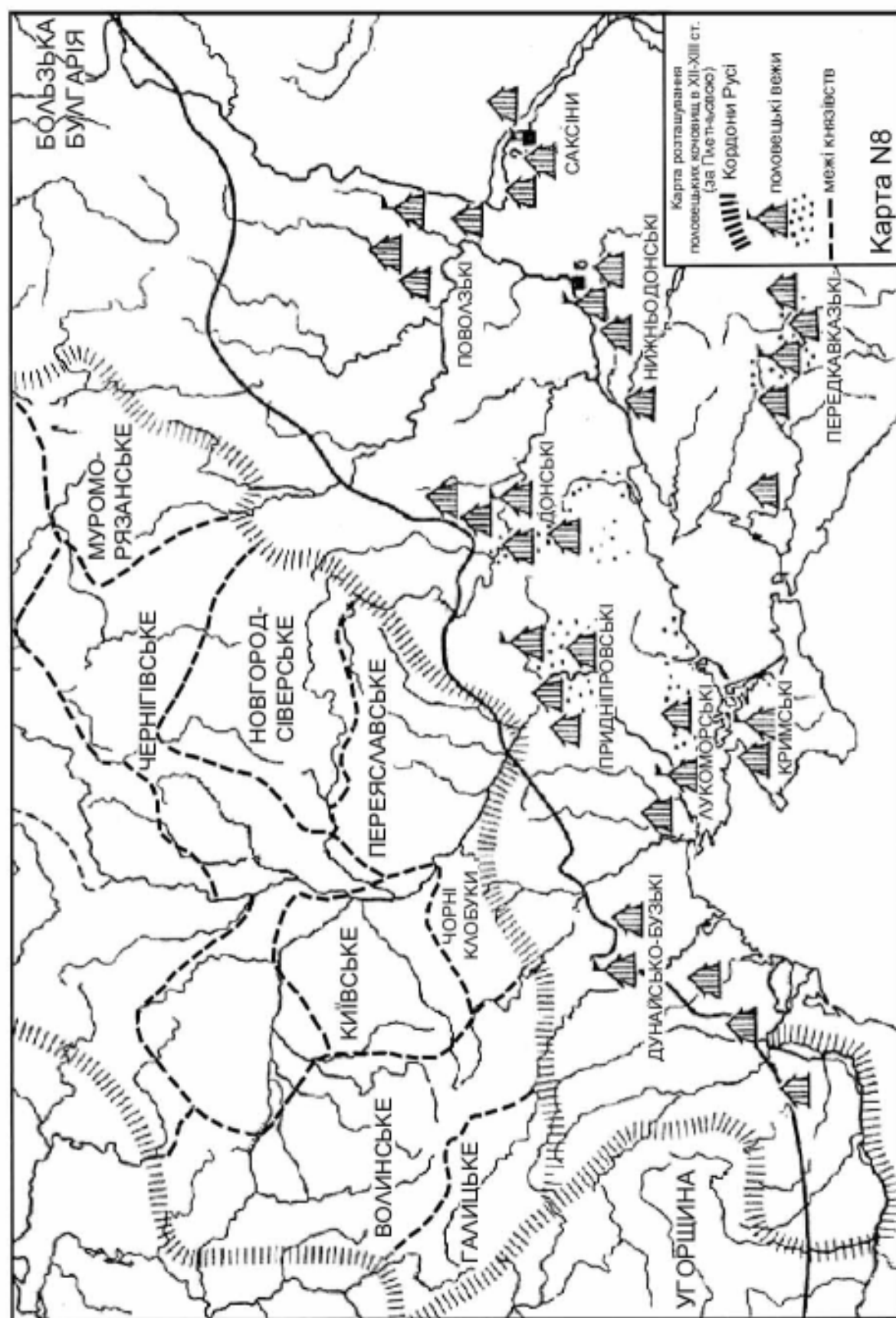

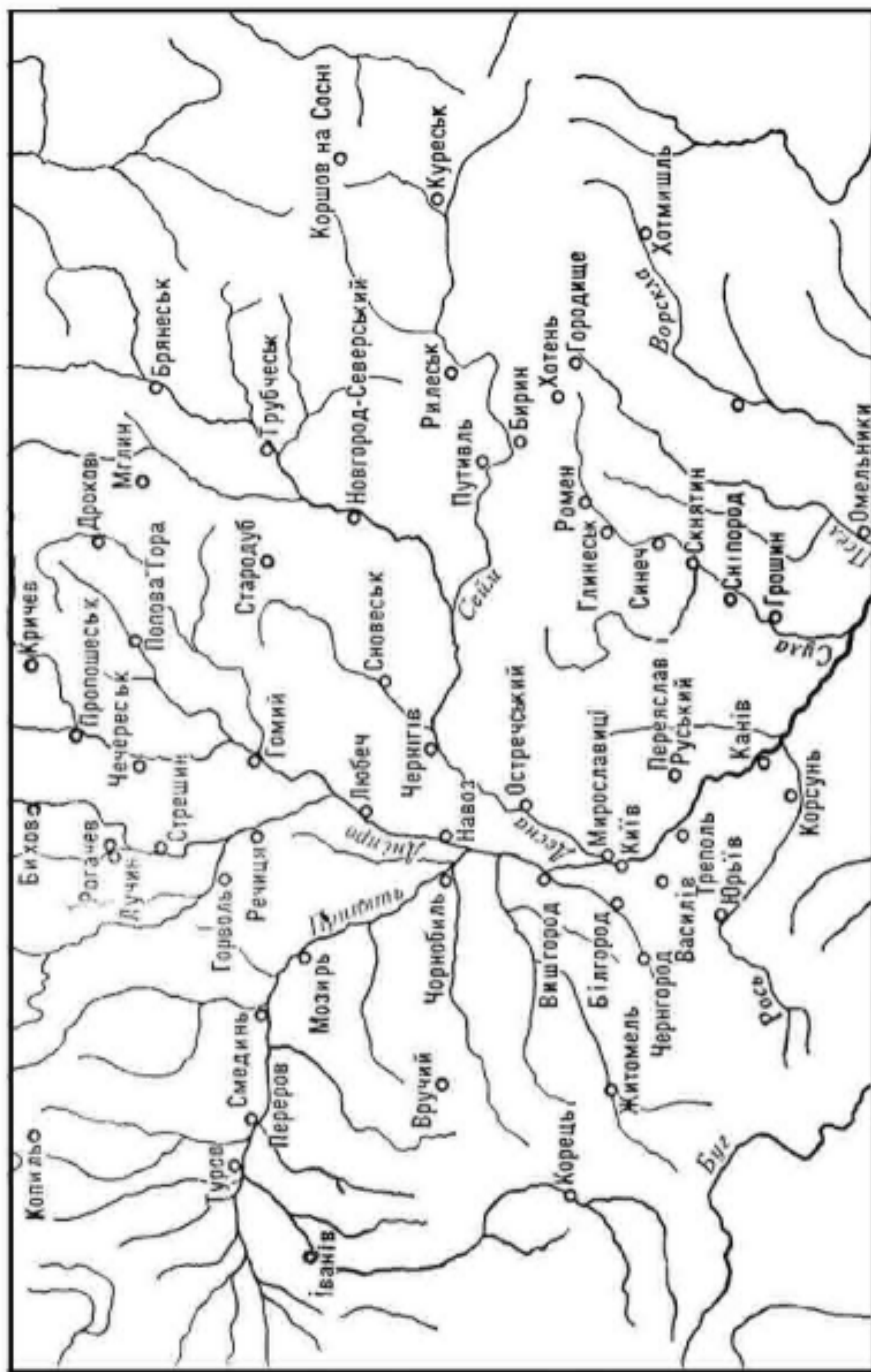
Похід монгольських і руських військ на Угорщину 1285 р. Похід монгольських і руських військ в Польщу

↑ війська Ногая 1286 р.
 ↑ війська хана Телебути 1286 р.
 ↑ війська хана Телебути 1287 р.
 ↑ руські війська

↑ війська Ногая
 ↑ війська хана Телебути
 руські війська

Карта N7

Міста Південної Русі після 1240 р. за даними "Списку руських міст, дальніх і ближніх"

Основа карти запозичена у М.Н. Тихомирова

Карта N9

Д О Д А Т К И

Перелік додатків.....	207
------------------------------	------------

Тексти першоджерел.

1. Великий Джасак.....	208-230
------------------------	---------

Таблиці

1. Таблиця №1. Ціни на продовольчі товари в Сараї і Хорезмі в середині XIV ст.....	231
2. Таблиця №2. Орієнтовний розмір оподаткування на Русі в XII-XIII ст.....	231
3. Таблиця №3. Середня врожайність зернових на Україні в XIII ст. та XX ст.....	231
4. Таблиця №4. Географічний показник.....	232

Карти.

1. Вторгнення монгольських військ в Східну Європу (1222-1223 pp.)	233
2. Карта військових дій у Поволжі 1226-1232 pp.....	234
3. Наступ монгольських військ на Південно-Західну Русь в 1240-1241 pp...235	
4. Сепаратистські рухи в Південно-Західній Русі (1241-1260 pp.).....	236
5. Русько-монгольські походи 1258-1259 pp.....	237
6. Русько-монгольські походи проти Польщі і Литви.....	238
7. Походи монголо-руських військ на в 80-х pp. XIII ст.....	239
8. Розташування половецьких кочовищ в XII-XIII ст.....	240
9. Міста Південної Русі після 1240 р.....	241
10. Золота Орда в XIII ст.....	242

Текст перекладу першоджерела українською мовою.

“Великий Джасак”

“Великий Джасак”, дійшов до нас у вигляді уривків, що містяться у Рашід-ад-Діна¹, Макрізі, Мариховеда, Магакії.² Використані повідомлення про монгольські звичаї і закони Плано Карпіні та Вільгельма де Рубрука³.

У даній роботі узята за основу нумерація статей Хара-Давана, але виключені дублюючі статті з різних джерел. Нумерацію статей Хара-Давана частково змінено для зручності в користуванні.

Всі статті “Біліку” і “Джасаку”, були перекладені автором на українську із російської мови. Стиль викладу по можливості збережено, лише зроблено стилістичні зміни в деяких місцях для полегшення сприйняття тексту із збереженням основного змісту статей. Статті супроводжуються коментарями автора дослідження.

I. БІЛІК

Чингізхан наказав: “Народ, діти якого не слухали повчальних біліків батьків, молодші брати не звертали уваги на слова старших братів; чоловік не довіряв дружині, а дружина не слухала накази чоловіка, свекри дивилися неприязно на невісток, а невістки не поважали свекрів, великі не захищали малих, а малі не дотримували наставлення старших; вельможі стояли близько до серця служителів і не розширювали кордони держави. Люди, які користувалися усіма благами, не збагачували населення країни і не надавали йому підтримки; зневажали звичаєм “йүсүн” і законом “йācā”, міркуванням

¹ Хара-Даван запозичив текст біліку, що міститься у Рашід-ад-Діна, проте переклад дослідника не зовсім вдалий. Для використання більше підходить текст біліку з радянського видання “Збірки літописів” Рашід-ад-Діна. (Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – М.: Из-во АН СССР, 1952, т.1, ч.2. – С. 259-265).

² Так вірменський історик Вардан доброзичливо відгукується про цю збірку монгольських прав: “Чингіс-ханова Яса наказує: 1. Не лаятися. 2. Щадити міста і землі які добровільно підкорилися. 3. Звільняти від податків служителів релігії.” Інший вірменський історик Магакія в загальних рисах повторює свідчення Вардана, відмічаючи при цьому жорстокість покарань за злочини: “Яса наказує: 1. Любить один одного. 2. Не прелюбодіяти. 3. Не красти. 4. Не обманювати. 5. Не зраджувати. 6. Шанувати старших и злиденних. – за їх порушення смертна кара. (История монголов инока Магакии XIII в. – Спб., 1871. - С. 4, 24).

розуму і обставин, і з цієї причини ставали противниками управителів держави: у такого народу злодії, брехуни, вороги і різні шахраї затемнювали сонце на його власному становищі, тобто вони його грабували, коні і табуни не мали спокою, а коні, на яких (йдучи в походи) виїжджав авангард, до того знесилювалися, що, природно, ці коні падали, здихали і згнивали перетворюючись в ніщо”. Такі неупорядковані і безглузді народи, коли тільки зійшло щастя Чингізхана, підкорилися йому, і його надзвичайно сувора яса встановила між ними порядок: тих, котрі були розумними і хоробрими, він зробив емірами війська, а моторним і спритним, доручив стан і зробив їх табунниками; невігласам, давши їм батоги, послав пасти худобу. З цієї причини справа його (Чингізхана) з дня в день росте, немов молодик, із неба, силою Всевишнього Бога сходить йому Божа допомога, а на землі з його допомогою з'являється благоденство. Його літовники стали місцем веселощів і забав, а зимові стани бували відповідні їй підходящими (своєму призначенню)⁴.

Так як по милості Великого Бога я скористався цими положеннями і привів від себе ці біліки, то з цієї причини наш спокій, веселе й вільне життя продовжується дотепер. В майбутньому, до п'ятисот, тисячі, десяти тисяч років, якщо нащадки, що народяться їй займуть ханське місце, збережуть і не змінять такий *юсун* і *ясак* Чингізхана, які в народі до усього придатні, то з неба зійде допомога їх державі, і вони будуть завжди перебувати у радості і забавах. Господь всесвіту дарує їм благоденство, а люди будуть молитися за них, вони будуть довговічні і будуть насолоджуватися благами життя.

На це вказує арабський вислів: “Чиє управління прекрасне, володарювання того довге”.

³ Іоанн де Плано Карпіні. Історія Монгалловъ. – Спб., 1911. - С. 9, 15, 21-24.

⁴ В. В. Бартольд порівнює цей вислів, що приписується Чингізхану з орхонськими написами на кам'яних плитах, в яких залишили свої заповіді монгольські кагани, зобов'язані своїм звеличенням простому народу. Автор написів декілька разів наголошує, що при вступу на престол кагана бідний народ став багатим, малочисельний народ став багаточисельний. Стилі обох висловів дуже схожі по формі, проте, в усіх своїх настановах Чингіз-хан звертається лише до членів ханського роду, до вельмож і начальників, а не до всього народу, як тюркський каган. (Бартольд В.В. Образование империи Чингис-хана// Чингис-хан. – СПб.: Лань, 1998. – С. 36-37).

1. Від добротності, суворості — міцність держави.

2. Якщо визначні державні діячі, богатирі і еміри, які матимуть багато дітей, що з'являться на світ після цього, не будуть міцно дотримувати ясаку, то справа держави похитнеться й перерветься. Знову будуть охоче шукати Чингізхана і не знайдуть.

3. Тільки ті еміри туманів⁵, тисяч і сотень, які приходять слухати біліки Чингізхана на початку і у кінці року і повертаються назад, можуть управляти військом; ті, які сидять в своєму юрті⁶ і не чують біліків схожі на камінь, що потрапив у глибоку воду чи на стрілу, пущену в зарослі очерету, які безслідно зникають. Такі люди не можуть бути командувачами.

4. Усякий, хто в змозі утримувати в порядку свій будинок, у змозі утримувати і ціле володіння; усякий, хто може так як слід до вимог облаштувати до бою десять чоловік, достойний того, щоб дали йому тисячу або туман, і він зможе вишикувати їх до бою.⁷

5. Усякий, хто може очистити всередині себе, той може очистити володіння від злодіїв.

6. Будь-якого еміра десятку, що не може облаштувати до бою свій десяток, ми звинувачуємо разом із дружиною і дітьми, а з його десятку вибираємо в беки кого-небудь в якості еміра, і так само вчинюємо з емірами сотень, тисяч і еміром-темником.

7. Будь-яке слово, з яким погодилися троє знаючих (розумних), можна сказати всюди; у протилежному випадку не можна покладатися на нього. Порівнюй слово своє і слово іншого із словами мудрих; якщо воно буде їм

⁵ Тюрко-монгольське *т у м е н* — 10000. Термінологічно військова одиниця, а також одиниця адміністративного поділу: туман — округ, з якого повинні були вступити до війська 10000 воїнів (чи кошти на їх утримання). Поділ на тумани був введений при монголах в ряді країн, в тому числі і в Ірані і в Середній Азії, де поділ на тумани (тюмені) зберігся майже до XX ст. (Пояснення терміна в Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. — М.: Из-во АН СССР, 1952, т.1, ч.2. — С.13; Семенов А. А. О чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре // Сов. Востоковед., т.V. — С.151-152). Очевидно, поняття *т у м е н* використовувалось в якості числа (10000) для підрахунку монет. Так Рубрук помилково вважав, що туман — монета. (Вильгельм де Рубрук. Путешествіе въ Восточныя страны. — Спб., 1911. — С. 135)

⁶ Корінний юрт — територія, яка спадково належить окремому роду.

⁷ Відкриваючи молодшим начальникам види на підвищення, ст.4 повинна була

відповідати, то можна (це слово – авт.) сказати, у противному ж випадку ніяк не потрібно говорити.

8. Кожному, хто піде до старшого, не можна говорити жодного слова, поки той не запитає. І тоді, згідно питанню, нехай адекватно відповість. Якщо він скаже слово перед запитанням, то добре, якщо його почують, у противному випадку він буде кувати холодне залізо.⁸

9. Всякий кінь, що біжить добре в жирному тілі, якщо він побіжить також у півтілі і худий: такого коня можна назвати хорошим. Але не можна назвати хорошим коня, що біжить добре тільки в одному з цих положень.

10. Старші еміри, які є начальниками, і усі воїни повинні, коли вони виступають у похід, кожний встановити своє ім'я і бойовий клич. Подібно до того, як вони назначають свої імена, коли виїжджають на полювання, завжди молячись Всевишньому Богу із смиренным серцем, нехай просять устрою восьми сторін (світу), щоб силою споконвічного Господа охопити всі чотири сторони світу зразу.⁹

11. Серед народу потрібно бути подібним до теляти, смиренным і мовчазним, а під час війни кидайтеся у бій, як голодний яструб, що накидається на дичину¹⁰

12. Слово, що сказали, подумавши: чи міцне воно? – раз сказане всерйоз чи жартома, (все рівно) його не можна повернути.

13. Яким чином людина знає себе, нехай пізнає й інших.

14. Чоловік не є сонце, щоб з'являтися у всіх місцях людям: дружина повинна, коли чоловік займеться полюванням чи війною, тримати будинок у порядку так, що якщо заїде в будинок гонець чи гість, побачить все в порядку і вона приготує гарну страву й гість не буде бідувати ні в чому, неодмінно вона

служити заохоченням до наполегливості в службі.

⁸ Повага до старших займає одне з основних місць в звичайній системі монгольського суспільства. Це яскраво підтверджують дані Плано Карпіні, який вказує, що якщо хто-небудь з молодших образить кого-небудь, то їх старші не милують і піддають тілесним покаранням. (Іоанн де Плано Карпіні. Історія Монгалловъ. – Спб., 1911. – С. 15).

⁹ Заохочувалися честолюбство і релігія, як два стимули до подвигів на війні.

¹⁰ Ця стаття підкреслює ту напругу енергії, яка необхідна для війни і той сміливий, наступальний дух, яким, на думку законодавця, повинно бути проникнуте її ведення.

доставить чоловіку гарну репутацію і підніме ім'я його на зборах, подібно горі, що здіймає вершину. Гарні чоловіки упізнаються по гарних дружинах. Якщо ж дружина буде дурна і безглузда, без розуму й порядку, будуть від неї видні дурні якості чоловіка. Примовка до цього: у будинку все схоже на хазяїна.

15. У пору смут потрібно їздити так, як їздив Даракай-Уха з племені катакін. Він їхав у смуту і з ним було два нукери (супутники, свита). Неподалік побачили двох вершників. Нукери сказали: “Нас три чоловіки, а їх (тільки) двоє: ударимо на них”. Він сказав: “Як ми їх побачили, так точно і вони нас угледіли: не слід нападати”. Ударивши коня батою, він поскакав. Пізніше достеменно виявилось, що один із тих двох був Тимур-Уха з племені татар: біля п'ятисот своїх людей він посадив у засідку, а сам показався, щоб, коли ті три вершники напали б на нього, повернутися тікати, заманити їх туди і за допомогою нукерів своїх схопити їх. Так як він (Даракай) зрозумів те значення, то побіг і з'єднався з двадцятьма іншими нукерами, яких мав в околиці і всіх вивів із засідки. Висновком із цього буде те, що в справах необхідна обачність.¹¹

У веденні війни полководцю і узагалі воїну слід хоробрість і рішучість сполучити з обережністю.

¹¹ Це єдина згадка про Даракай-Уху. Ні в якому іншому джерелі він більше не згадується, як і Тимур-Уха. Стосовно племені катакін, до якого належав перший, відомостей багато, загалом всі вони містяться у Рашид-ад-Діна: “Плем'я *катакін* належить до монгольських племен гілки *нірун*. В часи Чингізхана вони повставали проти нього. (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. – т.1, ч.1. – С.178). Вороже по відношенню до племені катакін плем'я *татар*. Його детальну історію подає Рашид-ад-Дін. Це плем'я було одним з найстаріших і наймогутніших серед інших (нараховувало 70 тис. сімей). Воно проживало на кордоні з Китаєм, в північно-східній частині Монголії, де знаходився їх корінний юрт. Взаємини з Китаєм у татар були складні – частина платила данину китайському імператорові, а інша частина влаштовувала постійні бунти. Окрім того племена татар постійно ворогували між собою. Між монголами і татарами існувала давня ворожнеча (вороги Чингізхана в 6-му коліні), постійні війни закінчилися перемогою Чингізхана, а плем'я татар було знищене. Однак, монгольські хани охоче одружувалися на татарських князях, в наслідок чого відбувалося кровозміщення між цими племенами. Так у Бату-хана одна з дружин була татарка. Рашид-ад-Дин. Вказана праця. – т.1, ч.1. – С.111; т.1, ч.2. – С.23-24). Перемога над татарами Була першим великим військовим успіхом Чингізхана. У відповідності з ясою татарські війська увійшли до складу передових військ монгольського хана. Відповідно, в майбутньому підкорені народи перенесли назву своїх завойовників – “татари”, власне, на монголів. Можливо на честь своєї першої перемоги всі наступні підкорені племена монголи стали називати татарами, про це, зокрема, говорить угорський монах-місіонер брат Ріхард. (Анинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII-XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив, М., 1941. – С.87)

16. Ми відправляємося на полювання й убиваємо багато гірських биків¹²; ми відправляємося на війну й убиваємо багато ворогів. Оскільки всевишній Господь вказує нам шлях, це нам легко вдається, люди ж забувають це і бачать причину в іншому.

17. Немає героя, немає більш майстерної у справах людини подібної Есуге-Баю¹³. Однак, тому що він не знає утоми і тягара походу, не відчуває ні спраги, ні голоду, він і інших людей з нукерів і воїнів, що будуть разом з ним – усіх вважає подібними до себе в перенесенні труднощів, а вони не можуть уявити сили й твердості випробувань. З цієї причини не личить йому командувати над військом. Личить командувати тому, хто сам відчуває спрагу й голод, і свої потреби порівнює з потребами інших і не допустить, щоб військо випробувало голод і спрагу і чотириногі (коні) охляли. З цього висновок: шлях і роботу визначати по найслабкішому з вас.¹⁴

18. Подібно тому, як купці наші, що привозять витканий золотом одяг і гарні речі, твердо впевнені в отриманні баришу з цих товарів і матерії, так і еміри війська повинні добре навчати хлопчиків пусканню стріл, їзді на конях, єдиноборству і проводити з ними вправи у цьому навчанні. І зробити їх настільки ж відважними й хоробрими, як досвідчених купців мистецтва, яким вони володіють.¹⁵

19. Після нас рід наш буде носити золотом шитий одяг, їсти жирні і солодкі страви, їздити на покірних конях, обіймати гарних жінок, й не скажуть, що усе це зібрали батьки і старші брати наші, і забудуть нас і той великий день, коли це було.

20. Людина, яка п'є вино й горілку, коли сп'яніє, не може нічого бачити й стає сліпою. Коли її кличуть, вона не чує й стає німою, коли з нею говорять.

¹² У Рашид-ад-діна – ізюбрів (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. – т.1, ч.2. - С.261).

¹³ Есунбай – бахадур.

¹⁴ Всі джерела відзначають виняткову витривалість монголів, які під час походу могли не їсти декілька днів особливо не страждаючи від цього. За свідченням очевидців вони витримували однаково добре як холод, так і жару. (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С.13; Матузова В.И. Английские средневековые источники IX-XIII вв. – М., 1979. – С.151,152).

¹⁵ Підкреслюючи значення досвіду у військовій справі, законодавець радить починати навчання з молодих років. З цієї статті видно також, що в мирний час на стройових начальниках лежав обов'язок “допризовної підготовки” молоді.

Коли стає п'яна, то нагадує мерця: якщо хоче сісти прямо — не може; і буде немов людина, поранена в голову – байдужа й приголомшена. У вині і горілці немає користі для розуму і мистецтва, немає також добрих якостей і вдач; вони налаштовують до дурних справ, убивств і розбрату, позбавляють людину її речей, і мистецтв, що вона знає, і стають ганебними шляхи і справи її, так, що доля відвертається від неї. Державець, жадібний до вина й горілки, не може зробити великих справ і досягнень. Бек, жадібний до вина і горілки, не може тримати в порядку справи тисячі, сотні й десятка. Простий воїн, який буде жадібний до вина, піддається дуже великому зіткненню, тобто він потрапить у велике лихо. Чоловік простий, тобто з черні, якщо буде жадібний до пияцтва вина, втратить коня, череду й усе своє майно і стане жебраком. Слуга, жадібний до випивки, буде проводити життя безупинно в стражданні. Ці вино і горілка не дивляться на обличчя й серце сп'янілих, сп'яняють і гарних, і дурних і не говорять: дурний чи гарний. Руку роблять слабкою так, що вона відмовляється брати і від ремесла свого; ногу роблять не твердою так, що відмовляється від руху; серце і мозок роблять слабкими так, що вони не можуть міркувати тверезо; усі почуття й органи розуміння роблять непридатними. Якщо немає вже засобу від випивки, то слід на місяць напиватися три рази: якщо перейде за три – погано; якщо на місяць два рази напиватися, це краще, а якщо один раз – ще краще, а якщо не пити, то, що може бути краще того? Але де знайти таку людину, яка б не напивалася? Якщо знайти, то вона гідна усякої поваги.¹⁶

¹⁶ Про те, що серед тюрків-кочовиків і, безпосередньо, у монголів було поширено вживання алкогольних напоїв свідчить багато джерел. Плано Карпіні вказує, що монголи в великій кількості п'ють кобиляче, овече, коров'яче і верблюже молоко, яке вживають влітку і з якого роблять кумис. Вино, пиво і мед вони не виготовляють, а отримують від інших народів. Взимку переважно споживають **бузу**. (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С.15, 54). Вільгельм де Рубрук, який здійснив подорож в монгольську імперію в 1253-1255 рр., вже говорить про пристрасть монголів до вина і вказує, що вони п'ють спиртні напої при найменшій нагоді. П'янство поширене як серед простого населення, так і при ханському дворі. Особливо подобалося монгольським вельможам мускатне вино. На те, що спиртні напої обов'язково приносилися в дар монгольським ханам вказують дані Галицько-Волинського літопису. Так, на початку листопада 1259 р. Василько Романович разом з Левом Даниловичем, “узявши дари многі і пиття” вирушили до Бурундая. Без сумнівів, під “питтям” слід розуміти алкогольні напої. (Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. - С.421)

При ханському дворі влаштовувалися часті бенкети. Так, жінка Менгу-хана влаштувала бенкет, на якому подавалися рисове пиво, червоне вино і **кумис**, в результаті за словами

21. Чингізхан під час походу в області китайські пішов війною на Алтан-

Рубрука, всі сильно сп'яніли. Обидва європейських мандрівники відмічають, що на бенкетах обов'язково вживалися спиртні напої і частим явищем було примушення і спонукання до пиття спиртного (Вильгельм де Рубрук. Вказана праця. – С. 68).

Серед маси цікавої інформації домініканець дає перелік спиртних напоїв, які вживалися монголами взимку: **вино, террацина (рисове пиво)**, що нагадувало Оксерське біле вино, **каракосмос** (чорний кумис), **бал** (напій з меду). Саме ці напої виливалися з срібного фонтану, побудованого майстром Вильгельмом в ханському дворі. Влітку монголи вживали переважно кумис. Це єдине джерело, що містить описання приготування кумису і каракосмосу. Сам кумис виготовляється з свіжого кобилячого молока яке вливається в бурдюк. Після чого по бурдюку б'ють дерев'яною палкою розширену на кінці до розмірів людської голови з отвором по середині поки воно не скисне, після чого його п'ють. На смак воно нагадує молоде вино і на людину спричиняє тонізуючий ефект, хоча призводить до підвищеного сечовипускання. Його вживали як бідні, так і багаті монголи. На відміну від кумису каракосмос пили лише заможні монголи. Він виготовляється з молока, що не звертається (молоко ялових кобил). Збивається воно доти поки не розділиться на гущу і світлу сироватку, що нагадує білий виноградний сік. (Вильгельм де Рубрук. Вказана праця. – С. 72-74, 81, 90, 115, 120, 127, 138). Саме цей напій згадується в Галицько-Волинському літописі. На початку 1246 р. Данило Галицький був змушений відправитися в ставку Бату-хана на Волгу. Під час аудієнції в Бату-хан запропонував князю Данилові випити “чорного молока”. (Літопис Руський. – С.405).

Арабський мандрівник Ібн Баттута, який відвідав Золоту Орду в 1304 р., дає детальний опис хмільного напою - **бузи** або “**води просяної**”, про який згадував ще Плано Карпіні. Цей напій був офіційно дозволений для вживання. Сам мандрівник це пояснює особливістю поширеної серед кипчаків ханефійської течії мусульманського віросповідання. Він виготовлявся із зерен проса, очевидно шляхом бродіння і, можливо, з додавання молока. Напій був білого кольору і на смак кислий. За даними мандрівника, найпоширенішим серед населення Золотої Орди було вживання **медового вина**. (Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. - СПб., 1884, т. I. – С. 284, 300).

Яскравим прикладом нестриманості у вживанні спиртних напоїв може бути доля Угедей-каана. Рашид-ад-Дін повідомляє, що каан дуже любив вино і постійно перебував в стані алкогольного сп'яніння. В результаті, після чергового банкету від надмірної кількості випитого вина він помер (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. – т. 2. – С. 42-43). Сам Чингізхан також любив вживати вино, розділяючи в цьому відношенні пристрасті свого народу, проте проявляв стриманість і знання міри. (Владимирцов Б. Я. Чингис-хан // Чингис-хан. – СПб.: Лань, 1998. – С. 221). Проте Чингізхану не вдалося побороти цю звичку серед монголів. Це підтверджує і спроба Газан-хана обмежити вживання спиртних напоїв в державі Хулагідів на початку XIV ст. Введений ним закон був направлений проти осіб, що вживали алкогольні напої в громадських місцях. За ним вживання вина або інших алкогольних напоїв дозволялось лише вдома. За порушення закону винуватого “... затримували і, роздівши догола, прив'язували до стовпа серед базару, щоб люди, які проходять повз нього, його засуджували, поки він не схаменеться і не стане відчувати відрази до свого пороку.” Таким чином Газан-хан необмежився лише засудженням п'янства як Чингіз-хан, а поставив боротьбу з ним на державний рівень. За свідченням Рашид-ад-Діна ці заходи мали позитивні наслідки.

Сам Газан-хан, однак, теж любив випити вина. Проте, щоб обмежити вплив на нього вельмож, коли він знаходився в сп'янінні, він заборонив їм входити до нього і вирішувати справи. Так само він не дозволяв, щоб на аудієнціях у нього знаходились люди у нетверезому стані. Тим самим, він намагався уникнути помилок Угедей-каана, добротою якого в стані сп'яніння користувалися вельможі для вирішення своїх власних потреб. (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. – т. 3. – С. 275, 294-295).

хана.¹⁷ По способу, як було визначено ним, він один знаходився на вершині пагорба, розв'язав пояс, поклав на шию, розв'язав зав'язки плаща, упав на коліна і сказав: "О древній Господь! Ти знаєш і відаєш, що колись Алтан-хан учинив смуту і почав ворожнечу. Він убив безвинно Укін-Бархаха¹⁸ й Хамбакай-кагана¹⁹, яких схопили племена татарські і послали до нього, а це були старші брати батька й діда мого. Я шукач їхньої відплати й помсти. Якщо знаєш, що цей намір мій вірний, то подай в допомогу мені силу і непереможність і накажи, щоб мені допомагали ангели, люди, пері²⁰ й диві²¹".

¹⁷ Алтан-хан (Алтан-отчігін) – син останнього з монгольських каганів, Хутул-каана. Він був один з аристократів, які проголосили Темучжина ханом. Алтан-хан як і інші знатні монголи зробили свій вибір на користь Темучжина, які вважали його найменш небезпечним для них самих. Вважаючи себе більш знатними ніж син Есугей-баатура, вони сподівалися, що він стане слухняним знаряддям в їх руках. (За різними джерелами батько Чингізхана Есугей-баатур був простим десятником і Чингізхан, для підтвердження своїх прав на ханський стіл, був змушений вигадати, що його батько був племінником Хутул-каана, а отже чотирьохюрідним братом Алтан-хана. За іншими даними, він очолював декілька монгольських племен і був досить знатного походження) Проте Темучжин вимагав повної покори від своїх прихильників, навіть від самих знатних. Алтан і інші, незадоволені його політикою, перейшли на сторону Джамухи (вождь племені Джаджират, побратим Чингізхана, в кінці XII ст. виступив проти нього, очоливши "демократичний" рух в середовищі простих монголів) і схиляли проти Темучина кероїтського хана – Ван-хана (названий батько Чингізхана). Ван-хан в односторонньому порядку порушив дружні відносини з Чингізханом, тому що боявся посилення останнього. Під час напруженої боротьби Чингізхан отримав перемогу над Ван-ханом в 1196 р. Після цього Алтан-хан не припинив боротьби проти Чингізхана і виступив на боці Цзинської імперії. Це призвело до другої війни в 1215 р., де Алтан-хан знов зазнав поразки. (Бартольд В.В. Образование империи Чингис-хана // Чингис-хан. – СПб.: Лань, 1998. – С. 26-33; Владимирцов Б.Я. Чингис-хан // Чингис-хан. – СПб.: Лань, 1998. – С. 115, 127)

¹⁸ Укін-Баркак – старший син Кабул-хана, який був третім предком Чингізхана. Рашид-ад-Дін відзначає, що він був дуже гарним, але як полководець і державний діяч не встиг себе проявити, бо загинув ще в юності. Під час війни між Кабул-ханом і Алтан-ханом через контроль за племенем татар, Укін-Баркак потрапив у полон до Алтан-хана, де був замучений страшними тортурами (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. – т.2. – С.32-34).

¹⁹ Хамбакай-каан – двоюрідний брат Кабул-хана, потрапив в полон до Алтан-хана разом з Укін-Баркаком, де був також закатований. (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. – т.2. – С.42).

²⁰ Парі, пері, пері – в іранській міфології один з духів. Цей образ проникнув і в середовище тюркомовних народів. Найчастіше пері являються в людській подобі (як чоловіків так і жінок), але вважалося, що вони можуть приймати вигляд тварин, птахів, полум'я, води (існує окремий різновид водяних пері, які за звичай поєднуються з девами в один образ) і т.п. Досить часто вони поєднували антропоморфні і зооморфні риси. В більшості міфів вони прихильні до людей, проте в міфах киргизів, казахів, татар Поволжя вони уявляються як ворожа сила. Шаманський дар у узбеків і таджиків пояснюється сексуальним зв'язком людини з пері. (Див. детально: Мифы народов мира. – М.: Советская Энциклопедия, 1992, т.2. – С.286-287)

²¹ Деви (дайва, діви) – в іранській міфології злі духи, що протистоять добрим духам – ахурам. Як і уявлення про пері, ці образи проникли в тюркомовне середовище. Тут деви

Таке прохання він, вимовив із найвищою смиренністю. Після того він вирушив у похід. Через чистоту і правильний намір він здобув перемогу над Алтан-ханом, який був такий могутній і великий правитель, у якого не було кінця численному війську, великій державі і твердим фортецям його. Він опанував усіма областями й дітьми його.

22. Одного разу Чингізхан зупинився на пагорбі, що називався Алтай, кинувши погляд на сторони й околиці і угледівши орди і служителів, сказав: "Стрілці і воїни мої чорніють подібно численним лісам; дружини, невістки й дівчата червоніють подібно червоноколірному полум'ю.

Піклування і намір мій полягає в тому, щоб тішити їхній рот даруванням солодкого цукру, прикрашати перед, зад і плечі їх парчевим одягом, посадити їх на гарних меринів, напоїти їх з чистих і смачних рік, виділяти їх чотириногим гарні й рясні травою місця, наказувати видаляти з великих доріг і шляхів, що служать шляхами для народу, сміття, гілки і все шкідливе; і не допускати рости в юрті грудочкам (землі) і терну".

23. Якщо з нашого уругу²² хто-небудь вчинить, усупереч затвердженій ясі один раз, нехай йому вкажуть на це словом; якщо зробить усупереч два рази, нехай діють на нього красномовством; утретє ж нехай постелять його у віддалене місце (заслання) Балджіюн-Хальджур. Коли він піде туди і повернеться — він буде уважний. Якщо ж він не схаменеться, нехай посадять його в окови й в'язницю. Якщо вийде з відтіля доброзичливим і смиренным, — дуже добре: у противному випадку нехай зберуться всі родичі, і на загальній нараді вирішать, що з ним робити.

зображуються як велетні з небувалою силою, інколи з кількома головами чоловічої чи жіночої статі (жінки велетні часто закидають груди на плечі). Вони мають своє підземне царство і допомагають шаманам. Очевидно в золотоординський час у тюрків Поволжя вони перетворюються з міфологічних персонажів, в казкові і з'єднуються в єдиний образ з пері (Мифы народов мира. Вказ праця. — С.417-418).

²² У р у г — нащадок даного роду, а також сородич, протилежно даному терміну поняття д ж а д — чужий, чужого роду. Уругом вважалися не тільки члени даного роду, але і всіх родів, кровно пов'язаних посередництвом одного предка (е б у г е); ханський рід називався а л т а н - у р у г — золотий; у Рашід-ад-Діна термін "у р у г" вживається в значенні "рід". Детально про родовий лад монголів див.: Владимирцов Б. Я. Общественный строй монголов. — С.46-60, (уруг — с.59). (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. — т.1, ч.2. — С.48).

24. Численники (тобто завідувачі числами 10, 100, 1000 і т.д. – командний склад): тисячники й сотники – кожен повинен так тримати в порядку своє військо й у готовності, щоб у будь-яку пору, як прийде наказ, сідали на коней, не очікуючи, навіть уночі.

25. Коли він послав Мукалі-Гована з військом у Нанкіясу (Китай) і той, узявши 72 фортеці тієї країни, відправив посла до Чингізхана з повідомленням про свої завоювання і запитував, чи буде дозвіл повернутися, чи ні. Тоді Чингізхан в своєму ярлику наказав, щоб не зупинятися доти, поки не візьме інших фортець.²³ Після повернення посла Мукалі-Гован запитав: "Коли ти прийшов до Чингізхана і переказав йому послання, що він зробив?" Той сказав: "Він зжав великий палець". Мукалі-гойон запитав: "Мені також поклав палець?" Відповідь: "Поклав". Мукалі сказав: "Тому не дарма я до самої смерті служу старанно й ретельно". Ще запитав: "Іншому кому поклав палець?" (Покласти палець – знак підвищення в заслугах). Посол відповів: "Він поклав палець Бурджи, Бургулу, Хубілаю²⁴, Джилогену, Хараджару, Джадаю, Бадаю й Кишлику – усім їм, і (Чингізхан) сказав: "Усі вони позаду і попереду мене служили майстерно, допомагаючи й сприяючи, добре пускали стріли, тримали в узді заводних коней, ловчих птахів на руці і мисливських собак у тороках".

26. Одного разу я їхав із Бурджи. Дванадцять чоловік на вершині гірського хребта сиділи в засідці. Бурджи їхав позаду. Я не дочекався його і,

²³ Мукалі-гойон – командуючий лівим крилом (лівою рукою чи східною стороною) армії Чингізхана. Походив з племені джалаір, командував тисячою набраною з цього племені (в нього було під командуванням 3 тис. воїнів), в його підпорядкуванні була також тисяча Куїлдара-сечена, що походив з племені мангут, гілки нірун і був побратимом Чингізхана. Брав участь у поході монголів на Північний Китай (держава – Цзінь (Золоте царство). Похід розпочався весною в 1211 р.. Під час походу Мукалі командував авангардним туменом (10 тис. вершників), в авангард входили також тумени Джебе і Субеде. Найяскравіше талант полководця у Мукалі проявився в кампанії 1215 р., коли без підтримки головних сил монгольської армії йому вдалося захопити столицю Цзінської імперії Єнкін (Пекін). Після чого він був призначений намісником підкорених областей з титулом Гойон (государ області) взимку 1218 р. Загинув Мукалі в 1223 р. так і не покоривши повністю Північний Китай. (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. – т.1, ч.2. – С.114, 176-179, 255-256, 264, 272).

²⁴ Хубілай-хан (Кубілай) (китайське ім'я Шіцзу) (?-1295) – внук Чингізхана, другий син Тулуя (старший син – Менгу-каан, третій син Хулагу-хан, молодший Арік-буга). Став великим кааном в березні 1260 р. Завершив підкорення Китаю. Обрав своєю резиденцією Хан-Балу (Пекін). Започаткував в Китаї власну династію Юань (1259-1294).

понадіявшись на силу й міць свою, кинувся в атаку на них. Усі вони дванадцять раптом пустили стріли, і з усіх боків біля мене летіли стріли, а я йшов в атаку, як раптом одна стріла потрапила мені в рот. Я впав і від сильної рани знепритомнів. У ту пору Бурджи прибув і побачив мене, що я від рани подібно людині, яка знаходиться в агонії, дригаю ногами по землі і катаюся як куля. Негайно він нагрів води і приніс. Я виполоскав горло і виплюнув запечену кров. Душа, що пішла, знову прийшла до тіла²⁵: відновилися чуття й рухи. Я встав і кинувся в атаку. Вони злякалися моєї міцності, кинулися з тієї гори, вниз і віддали душу. Причина тарханства²⁶ Бурджи-нойона є та, що в такий час він зробив похвальний вчинок.

27. Чингізхан у молодості одного разу прокинувся рано вранці. Кілька темних волосин у локонах його побіліли. Збори наближених запитали: “О, Правителю! - твій юнацький вік щасливий, ти ще не досяг початку старості.

²⁵ Вся розгалужена шаманська міфологія і практика базується на повір'ях про душу (*сунесу*), яка залишає тіло і вселяється в нього. На думку монголів, людина наділяється кількома душами (двома чи трьома): 1) безсмертною душею (*сульте*), яка досить вільно залишає тіло (під час сну, хвороби, у шамана - при камланні) і приймаючи вигляд пташки, чи комахи, мандрує - звідси віра у пророчі сни, з цим також пов'язана заборона раптово будити сплячого, так як душа не встигне повернутися до тіла, ця душа відлітає після смерті і стає духом чи відлітає на небо; 2) “тілесна” душа, ніколи не залишає людину при житті і продовжує жити в трупі (чи біля нього) після смерті до повного розкладення (3 роки і більше), після чого вона перетворюється на смерч і скоро зникає. Вона вважається “дурною”, може викликати кошмари, а після смерті стати злим духом (демоном). (Мифы народов мира. Вказана праця. – С.173-174, 414) За монгольськими повір'ями душа (очевидно *сульте*) знаходилася в крові. Відповідно, якщо людина вмирала без пролиття крові, тоді її душа зберігала цілісність. Це дозволяє людині переродитися в наступному житті, а якщо ж смерть буде кривавою, то переродження не відбудеться. (Бартольд В.В. Образование империи Чингис-хана // Чингис-хан. – СПб.: Лань, 1998. – С.35). Страту без пролиття крові – перелом хребта – монголи вважали почесною. Так був страчений Джамуха і Джучі. Після битви на р. Калка монголи зробили дерев'яний настил на полонених русичах і обідали на ньому. Тим самим, вони не проливаючи крові стратили їх.

²⁶ Примітка Е. Хара-Давана що т а р х а н — особа, яка займає командну посаду не зовсім вірне. Більшість даних про тарханство приводить Рашід-ад-Дін. Перш за все, тарханство означає наявність особистої свободи особи-тархана, незалежності васала від хазяїна. Окрім цього, людині, яка має цей титул, прощалися дев'ятикратні злочини, вона звільнялася від повинностей і користувалася правом вільного входу до хана. Тарханство давалось пожиттєво і могло поширюватися на дітей. (Рашід-ад-Дін. Вказана праця. – т.1, ч.2. – С. 171,188,196) Тарханство могло надаватися також містам. Ібн-Батута вказує, що тархан означає місце звільнене від податків і згадує конкретне місто, яке мало це право– Хаджітархан (Астрахань) (Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – СПб., 1884, т.I. – С.301). Очевидно, що головним привілеєм тарханства було звільнення від податків на користь держави і особиста свобода.

Яким же чином з'явилася сивина у твоїх локонах ?” Він сказав у відповідь: “Тому що Всевишній Господь захотів зробити мене старшим і вождем тьми й тисяч, встановити через мене прапор благоденства, тому і проявив на мені знак старості, який є ознакою старшинства”.²⁷

28. Одного разу Чингізхан запитав у Бурджи-нойона, що був головним серед беків: “В чому насолода й радість людини?” Бурджи сказав: “Основа їх полягає в тому, щоб людині, узявши на руку свого сокола синьокольорового, що харчувався керкесом і узимку перемінив пера, і, сівши на гарного мерина відгодованого, полювати ранньої весни за синьоголовими птахами і вдягатися в гарні сукні й одяги”. Чингізхан сказав Бургулу²⁸: “Ти скажеш також”. Бургул сказав: “Насолода полягає в тому, щоб тварини, подібні кречету, літали над журавлями, поки не скинуть їх із повітря ранами пазурів і не візьмуть їх”.

Після того запитав також у дітей Хубілая, – вони відповіли: “Блаженство людини знаходиться в полюванні й в умінні змусити (по своєму бажанню) птахів літати”. Тоді Чингізхан відповів: “Ви (усі) не добре сказали. Насолода і блаженство людини полягає в тому, щоб придушити бунтівника і перемогти ворога, вирвати його з коренем, узяти те, що він має (найдорожче), змусити волати служителів їх, змусити текти слюзи по обличчю й носу їх, сидіти на їх жирних меринах, які приємно ходять, милуватися рожевими щічками їхніх дружин і солодкі червоні губи їх цілувати”.

II. ДЖАСАК

1. Перелюбник страчується без різниці чи буде він одружений, чи ні.

Винні в цьому можуть бути вбиті на місці злочину.²⁹

²⁷ Про те, що монголи вірили у символічність подій говорить багато джерел. Відповідно серед них було поширено гадання, яке здійснювалося по польоту птахів, нутрощам тварин (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С.10). Особливо поширене було гадання по кістках (найчастіше лопатки) барана. Така форма гадання практикувалася Менгу-ханом, який нічого не робив не погадавши перед цим. (Більш поширено див. Вільгельм де Рубрук. Вказана праця. – С. 128-129).

²⁸ Ніякі інші джерела не містять відомостей про нього.

²⁹ Цей пункт міститься під №1 і в Плано Карпіні, який він подає дещо розширено: “Чоловік чи жінка страчуються, якщо вони будуть застигнуті в явному перелюбництві”. Так само карається і неодружена дівчина разом з чоловіком, яка піде в блуд. В даному випадку це

2. Хто винний у содомії, той також страчується.³⁰
3. Хто бреше з наміром чи волхвуванням, хто підглядає за поведінкою іншого (шпигує) чи втручається у суперечку між двох інших і допомагає одному проти іншого, також страчується.³¹
4. Забороняється під страхом смерті мочитися у воду, на попіл чи в ставці.³²
5. Хто тричі візьме товар і збанкрутує того стратити після третього разу.³³

свідчить про те, що їх злочин буде абсолютно доведено. (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С.15). Як зауважує Вільгельм Рубрук, цей закон поширюється лише на чужих дружин і служаниць, так як рабиною чоловік міг користуватися скільки завгодно. (Вильгельм де Рубрук. Вказана праця. – С. 79).

³⁰ Так, наприклад, за Рашид-ад-Діном у Чингізхана був емір Самуке, який в дитинстві скотолозствував з козою. Через це він "... хмурнів і гнівався, якщо хто-небудь при ньому вимовляв слово "коза"...", а як би там не було, люди цураються кожного, хто скотолозствував з козами..." (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. – т.1, ч.2. – С.179)

³¹ Плано Карпіні більш поширено розповідає про спосіб покарання шпигуна, вказуючи, що йому дається по заду сто ударів таких сильних, які може дати селянин великою палкою. (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С.15). Рубрук теж відмічає цей закон, наголошуючи, що коли два чоловіка борються, третій не може втручатися в цю суперечку, і, навіть, батько не може допомогти синові; але той, хто виявиться слабкішим має право скаржитися перед двором хана. Якщо після оскарження образник доторкнеться до постраждалого, то кривдника вбивають. Однак звертатися до суду ображений повинен без зволікань і той, хто був ображений веде свого образника як полоненого. (Вильгельм де Рубрук. Вказана праця. – С.79).

³² Цей звичай згадує і Плано Капіні. Так, заборонялося встромляти ніж в вогонь і будь яким чином торкатися вогонь ножем, виймати ножем м'ясо з котла, рубати сокирою біля вогню, бо, за монгольськими повір'ями, у вогню буде відрубана голова. У монголів такі протиправні дії вважалися гріхом і, в випадку добровільності такого вчинку, винний страчувався. Якщо людина була примушена це зробити, то вона могла за велику плату очиститися за допомогою чарівника. (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С. 9).

Хара-Дав вказував, що вода і вогонь (попіл) вважалися очищувальними у монголів (калмиків) і на початку XX ст. Загалом, вода і вогонь у більшості народів світу використовувалися під час обряду очищення. (Детально про обряди очищення водою і вогнем див.: Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М.: Политиздат, 1989. – С.494-501).

³³ У монгольській імперії купець міг одержати від держави гроші в кредит. З державної скарбниці могла надаватися велика сума (500 балишів (золотих)) для торгівлі, але за умови наявності майнового забезпечення (під заставу) і відсутності боргу. (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. – т.2. – С.51) Балиш – злиток, мірою у чверть, вагою в літр – міг бути знаком вищої нагороди за військові подвиги. – Стафан Орбелиан. История. // История монголов по армянским источникам. – С-П.: 1873. Вып I. – С. 48.

З текстів Біліку і Джасаку видно, що особливо монгольська держава піклувалася про розвиток торгівлі. Так, Угедей-каан наказав брати в купців усі товари - гарні і погані - і оплачував їх сповна. У більшості він сплачував не подивившись на товар і купці заломлювали ціну в 10 разів дорожче. Не розпаковуючи товар, вони 2-3 дні не показувалися поки каан не розпорядиться купленим - тоді вони приходили і називали ціну на свій розсуд. Ханом було наказано сплачувати, додаючи по одиниці на кожний десяток (сплачували як за 11), скільки б не вийшло. Посадові особи зазначили, що ціна сама висока і не потрібно переплачувати. Каан відповів: "Угоди зі скарбницею вигідні купцям при одержанні зайвого, тому що у них,

6. Хто дасть їжу чи одяг полоненому без дозволу тих, що полонили, той страчується.

7. Хто знайде раба, що втік, чи бранця і не поверне його тому, у кого він був у руках, страчується.³⁴

8. Коли хочуть з'їсти тварину, то повинні зв'язати їй ноги, розпороти черево й лопатку і зжати рукою серце, поки тварина умре, і тоді можна їсти її м'ясо. Але якщо хто заріже тварину, як ріжуть мусульмани, того зарізати самого.³⁵

9. Якщо хто-небудь у битві, нападаючи чи відступаючи упустить свою ношу, лук, чи що-небудь з багажу, то той, що знаходиться позаду його повинен зійти з коня і повернути власнику те, що впало. Якщо останній не зійде з коня і не поверне те, що впало, то страчується.

10. Він (Чингізхан) ухвалив, щоб на нащадків Алібека, Абу Галеба – усіх до єдиного, не були накладені повинності і податки, а також ні на кого з факірів, читців Аль-корану, законодавців, лікарів, чоловіків науки, які присвятили себе молитві й відлюдництву, муедзинів і омивальників тіл небіжчиків, не були накладені повинності й податки.

11. Він ухвалив поважати всі сповідання, не віддаючи переваги жодному. Усе це він указав як засіб бути бажаним Богу.

12. Він заборонив своєму народові їсти з рук іншого, поки той, хто

напевно, є витрати на вас, бітікчіїв. Це я оплачую ваш коровай (хліб), щоб вони не пішли від нашої величності зі збитком. (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. – т.2. – С.54).

В даному випадку Рашид-ад-Дін вказує на велику роль в монгольській державі адміністративного апарату – чиновників-бітікчіїв, причому, з негативного боку, відзначаючи серед них процвітаюче хабарництво. Очевидно, щоб підкреслити це, він вклав в уста Угедей-каана наступну фразу: “справжні мої вороги - ви, так як не бажаєте, щоб після мене залишилося добре ім'я і хороші спогади”. (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. – т.2. – С.55).

³⁴ Рабство, поширене у монголів, зберігало багато патріархальних рис як в XII ст., так і в XIV ст., про що свідчить багато джерел. За повідомленням угорського місіонера, брата ордену міноритів Іоганки, раби могли одружуватися і утримувати велику сім'ю. Інколи вони ставали багатіші за своїх господарів, причому останні не мали права розпоряджатися майном рабів і, навіть, називали їх товаришами. В свою чергу, раби повинні були виконувати всі свої обов'язки, такі як участь у військовому поході разом з господарем. (Анинский С.А. Вказана праця. – С.91).

³⁵ Ця стаття зберігалась і на початку XX ст. у калмиків як звичай. Її приводить також Рашид-ад-Дін. (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. – т.2 - С.49).

пропонує спочатку не вкусить сам від пропонованого, хоча б він був князем (еміром), а хто одержує – бранцем; він заборонив їм їсти будь-що в присутності іншого, не запросивши його до трапези; він заборонив наїдатися одному більше товаришів і переступати через вогонь трапезний і через блюдо, на якому їдять.³⁶

13. Якщо хто проїжджає поруч людей, коли вони їдять, він повинен зійти з коня, їсти з ними без їхнього дозволу, і ніхто з них не повинен забороняти йому це.³⁷

14. Він заборонив їм опускати руку у воду і велів уживати що-небудь із посуду для черпання води.³⁸

15. Він заборонив прати одяг в продовж носіння, поки зовсім не зноситься.³⁹

16. Він заборонив говорити про який-небудь предмет, що він нечистий. Стверджував, що всі речі чисті, і не робив різниці між чистими й нечистими.⁴⁰

17. Він заборонив їм віддавати перевагу якій-небудь із сект, вимовляти слово з еморазисом, вживаючи почесні назви, і при звертанні до султана чи до

³⁶ Щоб запобігти отруєнню, дуже поширеного тоді.

³⁷ Ця стаття була поширена у житті у калмиків ще на початку XX ст. Саме цим правом скористався батько Чингізхана Ісугей-баатур коли зупинився поїсти у татар. Під час їжі татари його отруїли, чим порушили закон. У своїй помсті Чингізхан знищив все плем'я татар.

³⁸ У Рашид-ад-Діна ця стаття наводиться більш поширено при описі законодавства Угедей-каана: “Навесні і влітку ніхто не сидить вдень у воді, не мие рук у річці, не черпає воду золотим і срібним посудом і не розстеляє в степу вимитого одягу, тому що на їх думку це буває причиною сильного грому, а вони цього бояться і уникають. За порушення страта. (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. – т.2. – С.49).

³⁹ Див. коментар до попереднього посилання. Плано Карпіні теж вказує на те, що монголи одяг не перуть і нікому не дають прати, особливо під час грому і до тих пір, поки злива не припиниться. (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С. 14). Цей звичай згадує також Вільгельм де Рубрук. Він вказує, що монголи взагалі не перуть одяг, через те, що це може викликати зливу. Мало того, вони б'ють тих, хто пере одяг і забирають його у них. Вони бояться грому більше міри і відсилають з дому всіх чужоземців, закутуються в чорну повсть і так перечікують зливу. Вони також ніколи не миють посуд. (Вильгельм де Рубрук. Вказана праця. – С.78).

⁴⁰ Найбільш вірогідно цей закон стосується їжі. Так, за повідомленням Плано Карпіні, монголи вживали в їжу все, що можна розжувати: собак, вовків, лисиць, коней, мишей, воші тощо. Вони також їли очищення, що виходять з кобил разом з лошатами. В крайньому випадку, під час голоду вони могли вживати і людське м'ясо. Так, під час осади Пекіна (?), коли закінчились харчі, монголи брали для їжі одного з десяти чоловік (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С. 14). Про те, що монголи не робили різниці між чистими і нечистими тваринами говорить і Фома Сплітський, заперечуючи канібалізм. (Назаренко А.В. Русь и монголы в хронике сплитского архидьякона Фомы (XIII в.) // История СССР, №5, сентябрь, октябрь. – С.158).

кого іншого потрібно вживати просто його ім'я.

18. Усі воєводи зобов'язані робити особисто огляд війську й озброєнню до виступу в похід, надавати їм все, з чим воїн іде в похід, і оглядати все до голки й нитки. Якщо у воїна не виявилось якої-небудь потрібної речі, начальник мусить покарати його. Озброєння й обладунки воїн повинен придбати за свій рахунок.⁴¹

19. Він наказав, щоб жінки, що супроводжують війська, виконували

⁴¹ Дані про озброєння монголів у великій кількості містяться у європейських мандрівників, які особливо цікавилися ним, з огляду на небезпеку монгольського вторгнення в Європу. Більшість даних повторюються, тому ми приведемо загальну характеристику озброєння. За свідченням Рубрука монголи були озброєні по-різному. Він вказує, що самі татари мають мало зброї, в основному лише колчани, луки і хутряні панцирі або погано пошиті, вигнуті (?) сорочки з твердої шкіри. Лише 2 воїни з 20 (очевидно десятники – авт), що проводжали домініканця через Дербенд мали залізні панцири, які купили за власні кошти у аланів. В основному, за спостереженнями Рубрука, залізні лати і шоломи надходили монголам з Персії. (Вильгельм де Рубрук. Вказана праця. – С.169). Найбільш детально опис озброєння монголів приводить Плано Карпіні. Він не тільки подає перелік видів зброї, а й описує спосіб її виготовлення. Згідно його повідомлення, кожен монгольський воїн повинен мати 2-3 луки, 3 великі колчани стріл і натфіль для відточення стріл, сокиру і мотузки, щоб тягнути металеві машини. Багаті монголи мають мечі з гострими кінцями, заточені з однієї сторони і дещо вигнуті. У них є також оборонне озброєння – щитки на гомілкях, шлеми і лати, а також захищеного латами з шкіри коня. Для виготовлення шкіряних обладунків, в основному, використовували шкіру биків або інших тварин. З неї робили ремені шириною в руку, складали їх по три-чотири разом і заливали смолою, після чого зв'язували їх мотузками. Потім ці ремені сполучали шляхом накладки один на одного, в результаті чого захист посилювався в два-три рази. Окрім шкіряного обладунку використовувався також металевий, який за способом виготовлення нагадував шкіряний. Обладунок для коня виготовлявся тим же способом, що і для людини. На такий спосіб виготовлення оборонного обладунку вказують і сучасники монгольських завоювань 1241-1242 рр. Фома Сплітський і архієпископ Русі Петро 1244 р. Цікава оцінка монгольського оборонного обладунку міститься в посланні архієпископу Бордоському, де вказується, що його не можна пробити лише з переду, а позаду монгольський воїн більше вразливий. Саме цим в даному джерелі пояснюється безстрашність монгольських воїнів. (Назаренко А.В. Вказана праця. – С.157; Матузова В.И. Вказана праця. – С.151). Щити монголи практично не використовували. Їх, інколи, брала варта, яка охороняла табір. Виготовлялися шити з лози (Детально див.: Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С.27-29). Звичайно, що озброєння всього монгольського війська, оскільки воно було етнічно строкате, було різне, проте очевидці, що описували монгольське завоювання, не робили між народами особливої різниці. Так, візантійський історик Нікофор Грога вказує, що на початку завоювань, монголи покривали голову товстим і широким ковпаком, а замість одягу використовували хутро диких звірів і не вичинені шкіри. Із зброї вони використовували палицю, прашу, спис, стріли, мечі і інші саморобні предмети з дуба та іншого дерева. (Швидше за все тут може даватися таке описання для підкреслення змін, що сталися в монгольському суспільстві, так як далі Нікофор Грога вказує, що після завоювань монголи вдівали шовковий і шитий золотом одяг. Проте він може описувати і якийсь конкретний загін монгольського війська набраний серед підкорених народів) (Византийские историки о монголах и египетских мамлюках // Византийский временник, т.XXIV. – С.5).

роботу й обов'язки чоловіків у той час, як останні відлучалися на битву.⁴²

20. Він поставив за обов'язок військам після повернення їх з походу (із битви) (віддавати частину здобичі – авт.) деякі податки на службу султану (хану), які вони повинні виконати (захопити – авт.)⁴³

21. Він наказав їм показувати на початку кожного року усіх своїх дочок султану (хану), щоб він їх вибрав для себе і для своїх дітей.

22. Він поставив емірів (беків) над військами і призначив емірів тисячі, емірів сотні й емірів десятка.⁴⁴

⁴²У монгольському суспільстві жінка займала винятково привілейоване положення. Еломарі відзначає, що він не бачив, щоб жінка мала стільки влади, скільки мала вона, і не знає прецедентів цього в історії. Він зокрема відзначає, що ханші керували монгольськими державами на рівні з чоловіками. (Тизенгаузен. Вказана праця. – т.1. – С.229). Але необхідно відзначити, що чоловік міг подарувати кому-небудь свою дружину. Прикладом цього може бути епізод, коли Чингізхан, відпочиваючи і побачивши страшний сон, подарував свою дружину Абіку-бегу (Ібагу) Кехтей-нойону (за даними Владімірцова Б.Я. – Джурчідею), давши багате придане. (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. – т.1, ч.1. – С. 186). Розмір приданого, що отримав Чингізхан після одруження з Ібагу становив 200 чоловік і повар Ашик-темур. Подарувавши її своєму охоронцеві, Чингізхан повернув їй лише 100 чоловік з приданого.(Чингис-хан. – СПб.: Лань, 1998. – С.200-221). Безумовно, що це могли дозволити собі знатні монголи для зміцнення своєї влади, тому що таке одруження робило зятя наближеним до хана. Усі джерела однотайні в тому, що монгольські жінки нерідко брали участь і в бойових діях, борючись нарівні з чоловіками (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. – т.1, ч.2. – С.37; Матузова В.И. Вказана праця. – С.138). Плано Карпіні і Вільгельм Рубрук дають поширену інформацію про становище простої жінки в монгольському суспільстві відмічаючи, що жінки і дівчата їздять на конях і володіють стрільбою з лука як чоловіки. Головним заняттям жінок було виготовлення одягу, взуття і всіх виробів зі шкіри, керування возами, їх ремонт і охорона тощо. І за зовнішнім виглядом жінки були схожі на чоловіків бо носили штани. (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С.16; Вільгельм де Рубрук. Вказана праця. – С. 78).

⁴³ Очевидно, мається на увазі видача десятої частини воєнної здобичі в ханську казну кожним воїном.

⁴⁴ Чингізхан наказав щоб на чолі десяти чоловік був поставлений десятник, на чолі десяти десятків – сотник, на чолі десяти сотень – тисячник, на чолі десяти тисячників – темник. Все військо очолює два чи три вожді, але так, що вони підпорядковуються одному. Як правило, вожді особисто не вступали в бій, а наглядали за військом і підтримували порядок. Вони також встановлювали закон (устав для війська). Під час війни дії вождів повинні бути добре скоординовані і армія повинна діяти як єдиний підрозділ. Якщо хтось з вождів порушував цей порядок, то піддавався тяжкому покаранню.

Під час війни в монгольському війську встановлювалась сувора дисципліна. Так, якщо під час бою з десяти чоловік тікають один чи два, або декілька, то вони страчуються, і якщо відступають всі десять, а не біжать інші сто, то весь десяток страчується. Так само, якщо один чи два або більше вступають в бій, а інші не сліднують за ними, то також страчуються. Якщо один із десятка потрапляв в полон, то товариші повинні були його звільнити, в противному випадку вони страчувались (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С. 27,40).

Брат Ріхард теж відзначає такий поділ війська у монголів. Він, зокрема, вказує на практичність цієї організації, тому що, на його думку, це запобігає проникненню ворожих

23. Він узаконив, щоб найстарший з емірів, коли він провиниться, і правитель пошле до нього останнього зі служителів для покарання його, віддавав би себе в руки останньому і розпростирався б перед ним, поки він виконає вказане правителем покарання, навіть якщо йде річ про позбавлення життя (смертна кара – авт.).

24. Він заборонив емірам (воєначальникам) звертатися до кого-небудь, крім правителя, а якщо хто-небудь звернеться до кого-небудь, крім правителя, того страчував, як і того, хто без дозволу змінить посаду.

25. Він наказав султану запровадити постійні пошти, щоб швидко дізнаватися про всі події у державі.⁴⁵

26. Він наказав контролювати виконання Яси своєму сину Джагатаю бек Чингізхану.

27. Він наказав солдатів карати за недбалість, мисливців, які упустили звірів в облаві, піддавати покаранню ціпками, іноді і страчувати.⁴⁶

28. Від убивства (страсти за злочин) можна відкупитися пенею, заплативши за мусульманина сорок золотих монет (бариш), а за китайця розраховувалися одним ослом.⁴⁷

29. Той, у кого знайдеться украдений кінь, зобов'язаний повернути його хазяїну і віддати дев'ять таких самих коней. Якщо він не в змозі сплатити цього штрафу, то замість коней брали в нього дітей, а коли не було дітей, тоді самого

розвідників в монгольське військо, адже в десятку воїни добре знали один одного. Такий порядок дозволяв швидко поповнити склад десятку після загибелі когось із воїнів, як правило з числа завойованих народів або полонених. Перебуваючи між монгольських воїнів, іноплеменцям важко було вчинити зраду.

Загалом серед монголів широко практикувався набір воїнів серед підкорених народів, в результаті чого монгольське військо могло швидко поповнювати втрати, не втрачаючи боєздатності. Запорукою цього була сувора дисципліна у війську, яка забезпечувалася відібраними монгольськими загонами, які йшли позаду всієї строкатої різноетнічної маси військ і не давали їм відступати. Власне монгольські загони забезпечували також і порядок у військовому таборі та на марші. (Анинский С.А. Вказана праця. – С.87).

⁴⁵ Для швидкої передачі інформації в усі кінці монгольської імперії було введено державні пошти – ями.

⁴⁶ Мисливство Чингізхан ставив в один ряд з війною. Відповідно недбалість на полюванні прирівнювався до військового злочину.

⁴⁷ Рашид-ад-Дин. Вказана праця. – т.1, ч.2. – С.50.

зарізати, як барана.⁴⁸

30. Людину, яка подавилась їжею, протягти під ставкою і негайно убивати. Так само віддавати смерті, того, хто ступив ногою на поріг ставки воєводи.⁴⁹

31. Діти, прижиті від наложниці, вважаються законними й одержують за розпорядженням батька відповідну частку спадщини.⁵⁰ Поділ майна ґрунтується на такому положенні, що старший отримує більше молодших; менший же син успадковує господарство батька. Старшинство дітей розглядається відповідно ступеню їхньої матері, із числа дружин одна завжди старша, переважно за часом шлюбу.⁵¹

32. По смерті батька син розпоряджається долею його дружин, за винятком своєї матері, може одружуватися з ними чи видати їх заміж за інших.⁵²

33. Суворо забороняється користуватися чим-небудь із речей покійного, за винятком законних спадкоємців.⁵³

34. Велимо усім вірувати в єдиного Бога – Творця неба і землі, єдине джерело багатства і бідності, життя й смерті по Його волі, що володіє

⁴⁸ Тизенгаузен. Вказана праця. – т.1. – С.282-283. Плано Карпіні дає більш загальне трактування закону, що забороняє викрадення приватної власності. Відмічаючи, що того, кого викриють (з краденим) в грабунках або в крадіжці, страчують. (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С. 15).

⁴⁹ Ця стаття скоріше повинна бути віднесена до звичаїв монголів. Саме як звичай її приводить Плано Карпіні. (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С. 9).

⁵⁰ Не відомо де запозичив цю статтю Хара-Даван. Проте її згадує і Плано Карпіні фактично повторюючи основний зміст статті Хара-Давана. Відмінність стосується лише регулювання розподілу майна між дітьми. Плано Карпіні вказує, що: "батько дає кожному з своїх дітей, що хоче". (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С. 15).

⁵¹ Стосовно старшинства дітей Плано Карпіні вказує, що між синами від наложниці і дружини немає ніякої різниці, якщо він з роду князів, то є таким же князем, як син від законної дружини. (Там само)

⁵² Монгольські чоловіки могли одружуватись з усіма родичками, за виключенням матері, дочки і сестри від тієї ж матері. На сестрах – тільки по батькові, а також на дружинах батька після його смерті. На дружині брата після його смерті менший обов'язково повинен одружитись. Всіх інших жінок вони беруть в дружини без будь-якої різниці і купують їх у батьків дуже дорого. Після смерті чоловіків дружини рідко вступали у другий шлюб (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С.5, 15). Рубрук вказує, що вони вдруге не одружуються через те, що монголи вірять, що дружина повинна після смерті повернутися до свого чоловіка. За звичай всі дружини батька, крім матері, переходили молодшому синові, якими він користувався як дружинами. (Вильгельм де Рубрук. Вказана праця. – С. 78).

⁵³ Джерело не відоме, по Хара-Давану.

усеомогутністю у всіх справах.⁵⁴

35. Духовні особи всіх сповідань звільняються від повинностей.

36. Заборонено під страхом смерті проголошувати кого-небудь імператором, якщо він не був попередньо обраний князями, ханами, вельможами й іншими монгольськими знатними людьми на загальній раді.⁵⁵

37. Забороняється вождям народів і племен, підлеглих монголам, носити почесні титули.⁵⁶

38. Забороняється укласти мир із монархом, князем чи народом, поки вони не виявлять повної покірності.

39. Правила розподілу військ на десятки, сотні, тисячі й тьми повинні бути збережені. Цей порядок дозволяє зібрати армію в короткий час і формувати командні одиниці.⁵⁷

40. До часу початку походу кожен воїн повинний одержати зброю з рук

⁵⁴ Як вказує Плано Карпіні, цього бога монголи називали Ітога, комани (половці) – Кам. Вони дуже його боялися і почитали: приносили йому дари і їжу з напоями. За його порадами вони починають нову справу при молодому Місяці або в повний Місяць. Саме Місяцю вони моляться і вважають його великим імператором. Сонце вони вважають матір'ю Місяця, оскільки він отримує світло від Сонця. (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С. 10).

⁵⁵ Плано Карпіні вказує, що ця стаття діяла і після смерті Чингізхана, приводячи дані про спробу захопити імператорський стіл до обрання Гуюка кааном, одним з князів. (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С.21). Тут мова йде про боротьбу за ханський стіл після смерті Угедей-каана між родом Бату-хана, Менгу-хана і Гуюк-хана.

⁵⁶ Укладення миру з завойованими народами могло бути лише при виконанні наступних вимог: 1) включення військ підкореного народу до монгольської армії; 2) видача десятої частини всього майна і людей підкореними монголам; 3) встановлення повинностей для підкореного населення у якості виплати монголам податку товарами, або грошима і встановлення трудової повинності; 4) знищення або послаблення місцевої знаті; 5) встановлювався намісник над підкореним народом; 6) поширення монгольського законодавства. (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С.33-35).

Звичайно, була дуже суттєва різниця у політиці монголів по відношенню до підкорених кочових народів і осілих. В свою чергу, і до контролю над осілими народами монголи підходили диференційовано. Як правило, кочові народи повністю асимілювалися, їх знать знищувалась, а самі переселялися на нові землі (наприклад, чорні клобуки, після завоювання Південно-Західної Русі 1240-1241 рр., були переселені в Подоння). Така політика, не могла бути перенесена на осілі народи. Тому монголи комбінували способи контролю над кожною окремою державою. Так, наприклад на Русі, в Грузії, Вірменії було збережено інститут князівської влади, хоча за Ст. 37 даного законодавства це заборонялося. На відміну від них, Хорезмійська держава була взагалі ліквідована і на її основі виникла монгольська держава Хулагідів. Державу волзьких Булгар було теж ліквідовано і перетворено на окремий район Золотої Орди.

⁵⁷ Зміст цієї статті, імовірно, такий, що з розпуском армії по домівках, військові частини не "розформовуються", а продовжують до нової війни існувати в бойовій готовності.

начальника, якому він підлеглий. Він зобов'язаний утримувати її в справності і перед боєм пред'являти на огляд своєму начальнику.⁵⁸

41. Забороняється під страхом смерті грабувати ворога, поки не буде дозволу вищого командування. Але після оголошення наказу солдати мають бути поставлені в однакові умови, і кожному дозволяється взяти стільки, скільки він може віднести, за умови сплати збирачу належної імператору частки.⁵⁹

42. Кожен чоловік, за рідкісними винятками, зобов'язаний служити в армії.

43. Дозволяється вживати в їжу кров і нутрощі тварин.⁶⁰

44. Усякий, хто не бере участь особисто у війні, зобов'язаний протягом деякого часу попрацювати на користь держави без винагороди.⁶¹

45. Закон про шлюб вказує, що чоловік повинен викупити собі дружину і що шлюби, в першому й другому ступені споріднення, не допускаються. Чоловіку надається [право] одружуватися з двома сестрами (одночасно чи по черзі) чи мати декілька наложниць.⁶²

⁵⁸ На думку Е. Хара-Давана, мова тут йде про важке і оборонне озброєння, тому що інша зброя в монгольського воїна була власна. Важка зброя в мирний час зберігалася в арсеналах. Очевидно, не все озброєння придбалася за власний рахунок воїнів. В кінці XIII ст. в державі Хулагідів озброєння виготовлялося ремісниками за державним замовленням. Після цього зброя викупувалася і роздавалася військам. (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. – т.3. – С.302).

⁵⁹ Цей закон приводиться також у Плано Карпіні. Він вказує, що за порушення його на винуватця накладалася велика пеня. (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С. 40).

⁶⁰ Взагалі, серед монгольських племен вживання нутрощів і крові тварин було звичним явищем: нутрощі (кишки) барана варили разом з кров'ю в котлі. (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. – т.1, ч.2. – С.117; т.1, ч.1. – С. 179). Тут, очевидно, йде мова про кров'янку, приготування якої описує Пржевальський Н. М.: баранячі кишки наливають кров'ю і варять, отримуючи, таким чином, ковбаси (Пржевальський Н.М. Монголия и страна тангутов. – М., 1946. – С.71).

⁶¹ Ця стаття встановлює “трудова повинність” для всіх, хто не несе особисту службу в військах у воєнний час. Таким чином вона проголошує принцип, який в Європі практично і юридично було введено тільки в часи Першої світової війни.

⁶² Дані Плано Карпіні значно доповнюють статтю приведену Хара-Даваном. Карпіні вказує, що “Якщо один татарин має багато дружин, то кожна з них має свою окрему ставку і свою сім'ю; в один день він п'є, їсть і спить з однією, а на другий день з іншою; все ж таки одна з них вважається старшою серед інших, і він буває з нею частіше від інших; і хоча їх так багато, вони не часто сваряться між собою”. Загалом кожний монгольський чоловік міг мати стільки дружин, скільки міг утримати – від однієї до 50-60. (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. – С.15). Так, наприклад, у Бату-хана було 26 дружин. (Вильгельм де Рубрук. Вказана праця. – С. 70). Рубрук додає, що дівчата у монголів інколи досягають досить зрілого віку, оскільки батьки їх тримають поки не продадуть. Він же коротко описує монгольський шлюбний обряд. Спершу заключається шлюбний договір про одруження між батьком нареченої і молодим. Шлюбний бенкет влаштовує батько молодої. Під час весілля наречена втікає до родичів і там ховається. Наречений повинен її знайти і нібито насильно привести до себе додому. (Вильгельм де Рубрук. Вказана праця. – С. 78-79).

46. Чоловікам дозволяється займатися тільки війною і полюванням.⁶³
47. Батькам дозволяється укласти шлюби між малолітніми дітьми.
48. Посадові особи й начальники, що порушують обов'язки служби чи не з'являються за вимогою хана, страчуються.

⁶³ Традиційно монгольським чоловікам також дозволялося виготовляти луки і стріли, стремена, вуздечки, сідла. В їх обов'язок входить також догляд за стадами і доїння кобилиць, виготовлення юрти і повозки. Вони повинні вдосконалювати свої навички з стрільби. (Іоаннъ де Плано Карпіні. Вказана праця. – С. 15; Вильгельмъ де Рубрукъ. Вказана праця. – С. 78).

Таблиця 1.

**Ціни на продовольчі товари в Сараї і Хорезмі в середині
XIV ст. (за даними Еломарі і Ібн Баттути)**

Назва товару	Міра	Вага (кг)	Ціна (динар)	Еквівалент срібла (г)
Пшениця	100 рітлів	48 кг *	2,5	21, 75 г.
Сочевиця	100 рітлів	48 кг	2,5	21, 75 г.
Ячмінь	100 рітлів	48 кг	2	17,4 г
Просо	100 рітлів	48 кг	2	17,4 г
Баранина	18 рітлів	8 кг, 64 г	1	8,7 г
Кінь			10	87 г

Таблиця 2.

Орієнтовний розмір оподаткування на Русі в XII-XIII ст.

800 гривень (в основі кийвська гривня вагою 163, 73 г)	130984 г срібла	30 сіл.
27 гривень	4 400 г	1 село 30 садіб
0,9 гривні	146,7 г	1 садиба
0,18 гривні	30 г	1 чоловік

Таблиця 3.

Середня врожайність зернових на Україні в XIII та XX ст.**

XIII ст.		1940 р.	1950 р.	1960 р.	1980 р.
Нечорноземи 6-8 ц	Чорноземи 7-10 ц	12,4 ц	10,2 ц	15,8 ц	23,1 ц

* За даними Еломарі 100 рітлів відповідають масі 330 дирхемів.

** Дані про врожайність пшениці в XX ст. запозичені з УСЭ, К., 1983, т.9. – С.559.

Географічний покажчик:

Міста Русі в XIII ст. за даними письмових джерел.

КИЇВ:

1. **КЛЄВ** – “Послання імператора про нашествя татар” – Матфей Парижский. Великая хроника // Матузова. В.И. Английские средневековые источники IX-XIII вв. – М.: 1979. – С.166.
2. **РІОНА** – “Послание доминиканского й францисканского монахов о татарах” // Матузова В.И. Английские средневековые источники IX-XIII вв. – М.: 1979. – С.158.
3. **КІВАМЕН-КЕРМЕН** – Сокровенное сказание. Пер. С. И. Козина. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – § 262.
4. **МАНКЕР-КАН** – Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – М.-Л.:1960, т.2. – С.45

ЧЕРНІГІВ:

1. **М.К.С.** – Джувейни. Из истории завоевателя мира // Тизенгаузен. Сборник материалов по истории Золотой Орды. Извлечения из персидских источников. – М.: 1941. – С.21.
2. **МІКЕС** – Джувейни. Из истории завоевателя мира // Тизенгаузен. Сборник материалов по истории Золотой Орды. Извлечения из персидских источников. – М.: 1941. – С.21.
3. **МІНКАС** - Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – М.-Л.:1960, т.2. – С.39

Інші руські міста за Рашід-ад-Діном:

(Сборник летописей. – М.-Л.: 1960, т.2.)

Рязань – **Арпан** (С.38)

Коломна – **Іке** (С.38)

Москва – **Макар** (С.39)

Переяслав Заліський – **Переяслав** (С.39)

Козельск – **Козельск** (С.39)

Володимир на Клязьмі – **Улайтімур** (С.39)

Володимир Волинський – **Учогул Уладмур** (С.45)